

• श्रीहेमचन्द्राचार्य जैन ग्रन्थमाला.

नवतत्त्व प्रकरण.

विवेचन सहित.

प्रयोजक-पं. भगवानदास हरप्रचंद.

प्रकाशक—

• श्री हेमचन्द्राचार्य ग्रन्थमाला.

आ पुस्तक श्रीमद् आचार्यविजयनीतिसुरिजीना सदु
पदेगधी ज्ञानपचमीना उद्यापन निमित्ते सुश्रामक ग्राह अवा
लाल हेमचदनी आर्थिरसहायधी श्री हेमचन्द्राचार्यग्रन्थमालाना
मत्री प भगवानदास हरस्वचन्दे उपावी प्रकाशित कर्यु

श्री सृयप्रसाश मुद्रणालयना अधिपति मूलचद निकमलाले
पोताना मुद्रणालयमां मुद्रित कर्यु.

જે બોલ.

આ લઘુ અને જૈનશાસ્ત્રનું હૃદય સમજના માટે ઉપયોગી
અન્યનું અપૂર્વ અને મરન વિવેચન લખવાની ઘણા વખતથી ઈચ્છા
હતી પરંતુ તે લાગા મમય મુઘી પાન પડી રાખી નહિ પ્રભુકૃપાવી
આજે તે ઈચ્છા પરી થઈ છે શ્રીમદ્ આચાર્યશ્રીવિજયનીતિમુગ્ધ
હતા ઉપદેશથી મુશ્કાર- જો અમાલાલ દેમચદે ઉદ્ધાપન નિમિત્તે
નવતત્ત્વ પ્રસ્તુત વિવેચનમહિત છપાવવાની ઈચ્છા જણાવી તેથી માર
થોડા વખતમા ત્વગથી નવતત્ત્વનું વિવેચન લખી પ્રેમમા આપવું
પડ્યું તે આજે છપાઈને પૂર થયું છે આ અન્ય તૈયાગ ઈરામા,
તપામવામા અને પ્રુક્ષમગોધનમા માગ મિત્ર લાભ દિગ્ગલાન દેવચદે
પુષ્પજ મદાર આપી છે જે તેમની શ્રીમતી મદદ ન મળી શખી હોત
તો થોડા સમયમા આ અન્ય તૈયાગ શ્રીને છપારી ન શકના હોત
તેમજ પ્રુક્ષ જોનામા તથા ત્વગથી પ્રેમમા મોખ્લનામા માગ વિદ્યાર્થી
મગ્નિના વિદ્યાર્થીઓએ પણ ઉત્માદપૂર્વ સદાય આપી છે તે બધાની
અર્હિ દૃતરતાપૂર્વ નોધ લઉં છું તે શિવાય મને આ વિવેચન લખ
વાની તક આપરા માટે શ્રીમદ્ આચાર્યશ્રીવિજયનીતિમુગ્ધ તથા જે
અબાનાવ દેમચદેનો આભાર માનું છું આ અન્યની ઉપયોગીતા
જણાવના એક વિમ્બૂત ગ્રંથારના લખવાની ઈચ્છા હતી પરંતુ
ઉદ્ધાપનનો મમય નહોતો હોવાથી તે ઈચ્છા મુતવી રાખરી પડી છે
છેવટે આ અન્યને થોડા મમરમા તૈયાગ ઈરામા અને છપારતા મતિ-
બ્રમથી ૬ દિટિયોથી તેમા જુલો થઈ તાય તો તેને મુવારી લેરા
અને દરગુજર કરવા મુન વાચકને નિતમિ કરી વિનમુ છું

જૈન વિદ્યાર્થીમંદિર
કોચરખ-અમદાવાદ
ચૈત્ર વદિ ૩૦ મ ૧૯૮૩

નમ્રમેવક

ભગવાનદાસદુરખચંદ દોસી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષય	પાના
અવતરણ	૧—૨
પુરુષાર્થ	૧
મન્યગૃહ્યન, મન્યગ્જાન અને મમ્યકુ ચાગિન	૨
ગા. ૧ સી નવતત્વના નામ અને તેનું	
સામાન્ય સ્વરૂપ	૨—૩
નવતત્વનો છવ અને અશ્વ એ બે તરના મમારણ	
થાન છે તો નવતત્વો કેમ ક્યા એ નાન અને તેનું	
મમાધાન	૪—૫
નવતત્વના દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ને	૬
નામ, વ્યાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર	
નિક્ષેપનો મમનાર	૬
પી અને અદ્વીતી તરના	૮
ગાથા ૨ છ નવતત્વના બેદા	૯
ગાથા ૩ છ છવના એકથી માંડીને છ પ્રકાર	૧૦—૧૭
ચેતનાના પ્રના	૧૦
તમ અને ન્યાવર એ બે બે	૧૧
વેવડ છવના ત્રણ પ્રના	૧૧
ગતિરૂઠે છવના ચાર પ્રના	૧૨
કલુરૂઠે છવના પાચ પ્રના	૧૨
કાનરૂઠે છવના ૭ પ્રના	૧૫
ગીપનમા છવના ૫૬૩ બેદા	૧૨—૧૮
ગાથા ૪થી છવતત્વના ચોદ બેદ.	૧૮

ગાથા પમી જીવનુ લક્ષણુ	૨૧—૨૪
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ	૨૨—૨૪
ગાથા ૬૪૦ પર્વાસિઓનું સ્વરૂપ	૨૫—૩૧
પર્વાસિનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૨૫
આહારાદિ ૭ પર્વાસિઓનું સ્વરૂપ	૨૬—૨૮
પર્વાસિઓનો પ્રારભ અને મમાસિ	૨૮
પર્વાસિઓનો કાલ.	૨૯
ક્યા જીવને કેટલી પર્વાસિઓ હોય ?	૨૯
પર્વાસા અને અપર્વાસા	૩૦
લગ્નિધિપર્વાસા અને દગ્ધપર્વાસા	૩૦
મગ્નિધિઅપર્વાસા અને દરણુઅપર્વાસા	૩૧
ગાથા ૭ મી દશ પ્રાણો	૩૧—૩૮
ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૩૨
દ્રષ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એ બે પ્રકાર	૩૩—૩૪
પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારી	૩૫
યોગ.	૩૫
શ્વાસોચ્છ્વાસ	૩૬
આયુષ	૩૬
દુઆયુષ અને કાલાયુષ	૩૬
અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય	૩૭
અનપવર્તનીય આયુષના મોપક્રમ	
અને નિરૂપક્રમ એ બે ભેદ	૩૭
આયુષના અપવર્તન મંગધ કૃતનાશ	
અને અકૃતાબ્યાગમ દોષની શક્તિ અને મમાધાન.	૩૭—૩૮
ક્યા જીવને કેટલા પ્રાણો હોય ?	૩૯
ગાથા ૮ મી અજીવ તત્ત્વના ચૌદ ભેદ	૪૦—૪૮
ધર્મોસ્થિતશાય અને તેના ભેદો	૪૦

અધર્મોસ્તિનાય અને તેના પ્રકાર	૪૧
ધર્મોસ્તિમાય અને અધર્મોસ્તિમાય અનન્ધ	
સકા અને સમાધાન	૪૧—૪૨
આશાસ્તિ ૧૧	૮૦
મન	૪૦
નાનના નગર	૪૩
પુરુષનાસ્તિનાય અને તેના ભેદો	૪૪—૪૫
૭ ધ દેશ, ત્રદેશ અને પગમાણુનું સંદર્ભ	૪૬—૪૭
દ્રવ્ય ગુણ અને પર્વાય	૪૮
સ્વાદવાદ	૪૯
ગાથા ૯ મી પુરુષલના પરિણામ અને લક્ષણ	૫૦—૫૪
શબ્દ	૫૧
અન્ધ ૧૨	૫૧
ઉદ્યોત	૫૦
પ્રભા	૫૦
માનપ	૫૨
વર્ણ ગન્ધ રસ અને રૂપના	૫૦—૫૩
પુરુષલનો દશ નગરનો પરિણામ	૫૪
ગાથા ૧૦ મી છ દ્રવ્યને વિષે પરિણામી	
ઇત્યાદિ બાર દ્વારનો સમવતાર	૫૫—૫૮
ગાથા ૧૧-૧૨ પુરુષલત્વના બેતાલીગ ભેદો	૫૯—૬૭
ગાથા ૧૩ ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ	૬૭—૭૦
ગાથા ૧૪—૧૫ પાપતત્વના ૮૨ ભેદો	૭૦—૮૨
પાપતત્વ અદ્યાર પ્રકારે બે નાય છે	૭૧
ગાથા ૧૬ મી ન્યાયગદિ દશ પ્રકૃતિઓ	૮૦—૮૪
ગાથા ૧૭ મી આશ્રવ તત્વના બેતાલીગ ભેદો	૮૫—૮૯
અન્દિય, નાન, અનત યોગ અને ક્રિયાઓ	૮૬—૮૮

ગાથા ૧૮-૧૯-૨૦ કાચિકી આદિ પચીશ ક્રિયાઓ	૮૬—૮૫
ગાથા ૨૧ મી સંવર તત્ત્વના સત્તાવન ભેદો	૮૫—૮૭
ગાથા ૨૨ મી સમિતિ અને ગુપ્તિના પ્રકાર	૮૭—૮૮
સમિતિ અને ગુપ્તિની વિશેષતા	૮૮
ગાથા ૨૩—૨૪ બાવીશ પરિપહો	૧૦૦-૧૦૫
પરિપહોને વિષે કર્મનો ઉદય	૧૦૬
એક મમયે દેહજ્ઞા પરિપહો હોય !	૧૦૬
અનુકૂળ પરિપહો	૧૦૭
શીત અને ઉષ્ણ પરિપહ	૧૦૭
ગાથા ૨૫ મી યતિ ધર્મના દશ પ્રકાર	૧૦૭-૧૦૮
ગાથા ૨૬—૨૭ બાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ	૧૦૮-૧૧૨
ગાથા ૨૮, ૩૦ મી ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર	૧૧૩-૧૧૮
ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ	૧૧૩
મામાયિત ચારિત્ર	૧૧૪
છેદોપચાપનીય ચારિત્ર	૧૧૪
પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર	૧૧૫
જિનકંપનું સ્વરૂપ	૧૧૬
સુદમમપગય ચારિત્ર	૧૧૭
યથાખ્યાત ચારિત્ર	૧૧૭
નિર્જર તત્ત્વ	૧૧૮-૧૨૬
ગાથા ૩૧ મી છ પ્રકારે બાહ્ય તપનું વર્ણન	૧૧૮-૧૨૨
અનશન	૧૧૯
ઉનોદગતા	૧૨૦
વૃત્તિમંદ્રેષ	૧૨૦
અનશનના ત્રણ ભેદ	૧૨૦
ઉનોદગતાના બે ભેદ	૧૨૦
મ્મસાગ	૧૨૧

ગાથા ૩૫ મી પ્રકૃતીઅંવના મૂળ તથા ઉત્તર ભેદ	૧૩૫-૧૩૬
પ્રકૃતિમધની આર કર્મ પ્રકૃતિનું વર્ણન	૧૩૫-૧૩૬
ગાથા ૩૬ મી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના સ્વભાવ	
ઉપર દ્રષ્ટાંત	૧૩૭-૧૩૮
ગાથા ૩૭-૩૮ મી આઠ કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઅવ	૧૩૮-૧૪૦
નિષેદ અને અમાધાકાળનું સ્વરૂપ,	૧૪૦
ગાથા ૩૯ મી આઠ કર્મનો જીવન્ય સ્થિતિઅન્ય	૧૪૦-
મોક્ષતત્ત્વ.	૧૪૧-૧૫૮
ગાથા ૪૦ મી મોક્ષના નવ અનુયોગનું વર્ણન	૧૪૧-૧૪૪
પાપ ભાવનું સ્વરૂપ	૧૪૩-૧૪૪
ગાથા ૪૧ મી સત્યદ્રષ્ટાના ધારનું વર્ણન	૧૪૪-૧૪૫
ગાથા ૪૨ મી ચોદ માર્ગણા	૧૪૫-૧૫૦
લેસ્યાપર જાણુ વૃક્ષનું દ્રષ્ટાંત	૧૪૮
સમ્યક્ત્વ માર્ગણાના ૭ ભેદનું વર્ણન	૧૪૯-૧૫૦
ગાથા ૪૩ મી વિરોધ રૂપે સત્યદ્રષ્ટાના પ્રકૃતિ.	૧૫૧-૧૫૨
ગાથા ૪૪ મી દ્રવ્ય પ્રમાણુ અને ક્ષેત્રદ્વાર	૧૫૨-૧૫૪
ગાથા ૪૫ મી સ્પર્શના, કાલ અને અન્તરદ્વાર.	૧૫૪-૧૫૫
ગાથા ૪૬ મી ભાગદ્વાર અને ભાવદ્વાર	૧૫૫-૧૫૭
મિદ્ધોમા દાનાદિ લબ્ધિઓ કેમ ન હોય તેની મકા	
અને સમાધાન	૧૫૭
ગાથા ૪૭ મી અદ્યપચાલુત્ત્વદ્વાર	૧૫૭-૧૫૮
ગાથા ૪૮ મી નવતત્ત્વના જ્ઞાનનું ફેલ	૧૫૮
પ્રમાણુ અને નય એ શુ છે તેનું તકા મમાધાન	૧૫૯
પ્રમાણુના ભેદ	૧૬૦
પ્રમાણુનું રૂપ	૧૬૦
નય અને પ્રમાણુનો ભેદ	
નયના ભેદ	

જ્ઞાન નવનુ મામાન્ય વર્ણન	૧૬૧
દુર્નય	૧૬૨
ઉપશમ મમ્યકૃત્યનુ ચરણ	૧૬૨-૧૬૩
સાચોપશમિક મમ્યકૃત્ય	૧૬૪
સાચિક મમ્યકૃત્ય	૧૬૪
માન્વાદન અને વેદ મમ્યકૃત્ય	૧૬૪
નવનત્વના બોધ વિના મમ્યકૃત્ય ની ગીતે થાય	
તેની સંકા અને સમાધાન	૧૬૪
મમ્યકર્મગતના પાંચ સંકલ્પ	૧૬૫-૧૬૬
ગાથા ૫૦ મી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનું કંઠ	૧૬૬
ગાથા ૫૧ મી પુરુષોત્તમ પરાવર્તનું પ્રમાણ	૧૬૭
ગાથા ૫૨ મિદ્ધના શ્વેતા પંદર ભેદ	૧૬૮
જિન મિદ્ધાદિના ૫૦ ભેદનું ચરણ	૧૬૮-૧૭૧
ગાથા ૫૩ મી જિનમિદ્ધાદિ ચાર ભેદનું વર્ણન	૧૭૧
ગાથા ૫૪ મી શુદ્ધિસિદ્ધિ ચાર ભેદનું વર્ણન	૧૭૨
ગાથા ૫૫ મી પુરુષોત્તમમિદ્ધાદિ ચાર ભેદનું વર્ણન	૧૭૩
ગાથા ૫૬ મી શુદ્ધ બેદિત્વાદિ ત્રણ ભેદનું વર્ણન	૧૭૪
ગાથા ૫૭ મી જ્યારે સંસારમાંથી શ્વેત સિદ્ધ થાય	
અને એ પ્રવાહ નિરંતર ચાલુ રહે તે છે	
સુમાર ખાલી કેમ ન થાય એ સંકાનું સમાધાન	૧૭૫

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૭	મિથ્યદશનાદિ	મિથ્યાદર્શનાદિ
૫	૧૪	ગિયાત	સ્થિતિ
૭	૯	ધર્માસ્તિકાયા	ધર્માગ્તિકાદિ
૧૩	૨૦	અશાન	અશાનિ
૧૮	૧૩	પોપન	પોપપન
૧૯	૭	જીવસ્થાનિ	જીવસ્થાનાનિ
૨૬	૪	પુદ્ગનાના	પુદ્ગનોના
૨૬	૬	તના	તેના
૨૬	૧૦	પાપણુ	પોપણુ
૨૭	૪	પાગણુમન	પગિણુમન
૩૦	૯	વગણા	વર્ગણા
૩૭	૬	દેવાદિગાત	દેવાદિગતિ
૪૩	૭	વિસ્ત્રમાગતિ	વિસ્ત્રમાગતિ
૪૬	૧૮	વિભાગ	વિભાગ
૪૯	૭	પર્યાય	પર્યાય
૫૮	૯	પરાઘાત	પરાઘાત
૬૧	૧	મનુષ્યગતિ	રમનુષ્યગતિ
૬૨	૫	આદાગિઃ	ઔદાગિક
૬૨	૧૫	આધિક	અધિક
૬૩	૧૭	ઉદ્યયી	ઉદ્યયી ઔદાગિક શરીર પણે પગીણુમેયા પુદ્ગનોનો
૮૩	૧૪	ક્યા	ક્યા
૮૩	૧૭	સન્ધિ અપયામ	સન્ધિ અપરામ
૮૭	૬	ઉપયાગ	ઉપયોગ

સત્ય તત્ત્વની શ્રદ્ધા-રૂચિ થાય છે તેને 'સમ્યક્ દર્શન' કહે છે તત્ત્વનું ચથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યક્ જ્ઞાન. અને હિંસાદિ કાપાયિક લાવની નિવૃત્તિ અને અહિંસાદિ વિશુદ્ધ લાવની પ્રાપ્તિ તે સમ્યક્ ચારિત્ર. હવે તેમા પ્રથમ સમ્યક્ દર્શનના વિષયરૂપ જીવાદિ નવ તત્ત્વોને જણાવે છે—

जीवा-जीवा पुण्यं पावा-सव संवरो य निज्जरणा ।

बंधो मुखो य तहा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥

[जीवाजीवो पुण्यं पापासवो सवरश्च निर्जरणा ।

बन्धो मोक्षश्च तथा नव तत्त्वानि भवन्ति ज्ञातव्यानि ॥]

અર્થ—[જીવાજીવો] જીવ, અજીવ, [પુણ્ય] પુણ્ય, [પાપા-સવો] પાપ, આસ્રવ, [સવરશ્ચ] સંવર, [નિર્જરણા] નિર્જરા, [બંધો] બંધ, [મોક્ષશ્ચ તથા] અને મોક્ષ- [નવ તત્ત્વાનિ] એ નવ તત્ત્વો [જ્ઞાતવ્યાનિ] જાણવા યોગ્ય [ભવન્તિ] છે.

વિવેચન—સમ્યક્ દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે જીવાદિ તત્ત્વની શ્રદ્ધા-રૂચિ થવી તે સમ્યક્દર્શન તે જીવાદિ તત્ત્વો નવ પ્રકારે છે

૧. જીવ જેનામા ચેતના એટલે જ્ઞાન, અને સુખ-દુઃખાદિની લાગણી હોય તે જીવતત્ત્વ. તે ચેતના એકેન્દ્રિયથી

૧ જ્ઞાન મુષિગ્રીજ સમ્યક્ત્વ તત્ત્વોદનમ્ ।

દુ ગાન્તકૃત સુગારમ્મ પર્ણાયામસ્ય કીર્તિતાઃ ॥

(ગાત્રનાના. નામક ૮ સ્તો ૧૫)

અથ-જ્ઞાન, મુક્તિમીત્ર, મમ ત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન (તત્ત્વને જાણુ-નાર) દુ ખનો અન્ન દેનાર, અને સુખનો આગળ એ સમ્યક્દર્શનના પયાયો છે.

માડીને પચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોમાં વત્તા કે ઓછા
અશે હોય છે, પણ જીવ શિવાય ખીજા પદાર્થમાં નથી,
માટે 'ચેતના એ જીવનું લક્ષણ છે.

૨. અજીવ. ચેતના રહિત જડ તે અજીવતત્ત્વ

૩ પુણ્ય જેના ઉદયથી બાહ્ય સુખનો અનુભવ થાય
એવા શુભ કર્મના પુણ્યલો તે પુણ્યતત્ત્વ

૧ કર્મનો જ્ઞાતા, તેના ફલનો ભોક્તા કર્મનો જ્ઞાતા અને ચતનાનુભ્તા હોય
તેને જીવ કહે છે તેમાં જીવ શુભ અને અશુભ કર્મનો જ્ઞાતા છે જેમ
તેવથી મિત્ર-શત્રુ સરેરે ઉડતી ગજ ચાગી જાય તેમ ગગ દેવ
અને મોહરૂપ પરિણામથી જીવને જામણુ વર્ગણા (કર્મને ચાલ્ય પગમાં
જુઓ) લાગે છે તેને દ્રવ્યકર્મ કહે છે, અને તેના નિગળુજત ગગ
રૂપ અને મોહરૂપ આત્માના પરિણામને ભાવકર્મ છે દ્રવ્યકર્મ
અને ભાવકર્મનો પગપગ કાર્યમાગણુલાન છે—એટલે દ્રવ્યકર્મના ઉદયથી
ગગરૂપાદિ ભાવકર્મ થાય છે અને ભાવકર્મનડે દ્રવ્યકર્મ મધાય છે એ
મન્ને પ્રાગના કર્મનો આત્મા જ્ઞાતા છે ગગલાનિ પરિણામ પ ભાવ
કર્મનો ખામ જ્ઞાતા છે, અને તે દ્વાગ દ્રવ્યકર્મનો જ્ઞાતા છે વળી તે
કર્મના ફલ-સુખ અને દુઃખનો ભોક્તા છે તેમજ મમ્યન્દર્શનાદિ
વડે તે કર્મનો જ્ઞાતા-નાગ જગના છે આ વિશેષણો જ્ઞેન દષ્ટિએ
આત્માનુ સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે, પણ 'ચેતના' એ જીવનું લક્ષણ
છે, કેમકે તે જીવનો અમાધાગણુ ધમ-સ્વભાવ છે, જીવ શિવાય ખીજા
કોઈ પદાર્થમાં ચેતના નથી ચેતના શરીરનો ધમ નથી જો શરીરનો
ધર્મ હોય તો મૃત શરીરને વિષે પણ ચેતન્ય હોતુ જોએ તેમ
ઇન્દ્રિયોનો પણ ધર્મ નથી, જો એમ હોય તો પૂરે અમુ રંગે કોઈ
ઇન્દ્રિય દ્વાગ અનુભવ થયો હોય અને ત્યાગ પત્રી તે ઇન્દ્રિયનો કોઈ
પણ દારણુથી નાશ થાય, તો તે ઇન્દ્રિયે પૂરે અનુભવેલા વિષયનું
તેને અમગણુ નહિ થાય, કેમકે તે ઇન્દ્રિયનો અનુભવ તેના નાનની
આથેજ નષ્ટ થઈ જશે, અને અનુભવ શિવાય અમૃતિ નહિ થાય

૪. પાપ. જેના ઉદયથી દુઃખનો અનુભવ થાય તેવા અશુભ કર્મના પુદ્ગલો તે પાપતત્ત્વ.

૫. આસ્રવ. શુભ યા અશુભ કર્મનાં હેતુઓ તે આસ્રવતત્ત્વ.

૬. સંવર. જે આસ્રવને રોકે તે સંવરતત્ત્વ.

૭. નિર્જરા. જેથી કર્મનો અંશતઃ ક્ષય થાય તે નિર્જરાતત્ત્વ.

૮. બન્ધ. આત્મા અને કર્મનો ક્ષીર-નીરની પેઠે પરસ્પર સંબન્ધ થવો તે બન્ધતત્ત્વ.

૯. મોક્ષ કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષતત્ત્વ.

શિષ્ય—હે ભગવન્! જૈન પ્રવચનમાં નવ તત્ત્વો કહ્યાં છે, પરન્તુ તેઓનો જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. જેમકે જીવ અને અજીવ એ બે મૂળ તત્ત્વો છે. પુણ્ય અને પાપ શુભાશુભ કર્મના પુદ્ગલો હોવાથી તેનો અજીવમાં સમાવેશ થાય, કર્મબન્ધના હેતુભૂત મિથ્યાદર્શનાદિ રૂપ જીવનો પરિણામ તે આસ્રવ; અને તે જીવના પરિણામ રૂપ હોવાથી તેનો જીવમાં સમાવેશ થાય, અથવા તે મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ જીવનો કર્મજન્ય વિભાવ પરિણામ હોવાથી નિશ્ચય દૃષ્ટિથી તેનો કર્મમાં એટલે અજીવ તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય. સંવર તે કર્મ બન્ધના હેતુઓને રોકવારૂપ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, માટે તેનો જીવમાં સમાવેશ થાય. નિર્જરા કર્મનો નાશ કરનાર જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે; તેથી તેનો પણ જીવમાં સમાવેશ થઈ શકે. બન્ધ એ આત્માની સાથે કર્મના સંબન્ધરૂપ

હોવાથી અને તેમાં કર્મનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેનો અણવમાં સમાવેશ થાય, અને મોક્ષ એ કર્મના સર્વથા ક્ષયથી પ્રગટ થયેલું જીવનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેથી તેનો પણ જીવમાં સમાવેશ થાય અર્થાત્ પુણ્ય, પાપ અને બધા તત્ત્વોનો અણવમાં, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તત્ત્વોનો જીવમાં, અને આસ્તવનો જીવમાં કે અણવમાં સમાવેશ થાય છે, તે માટે જીવ અને અણવ એ બે તત્ત્વો કહેવા જોઈએ; તો નવતત્ત્વો કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

શુરુ—ખાપુ ! સાક્ષી, યદ્યપિ નવ તત્ત્વોનો જીવ અને અણવ એ બે તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે, તોપણ હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) તત્ત્વોના ત્યાગ કરવા માટે તેમજ ઉપાદેય તત્ત્વને ગ્રહણ કરવા માટે નવ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરેલો છે તેમાં પ્રથમ મુમુક્ષુને (મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને) સર્વ સુખના મૂળભૂત આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિરૂપ મોક્ષ ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, અને સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ બધા હેય (તજવા લાયક) છે મોક્ષના કારણ ભૂત સંવર અને નિર્જરા ઉપાદેય છે, અને બધાના કારણ ભૂત આસ્તવ હેય છે પુણ્ય અને પાપ બધારૂપ હોવાથી તે પણ હેય છે, તેમાં પ્રથમ પાપ હેય જ છે, અને મોક્ષનું પરપરા કારણ હોવાથી પુણ્ય કથયિત્ ઉપાદેય છે, પરંતુ છેવટે તે બન્ને મોક્ષના પ્રતિબધક (રોકનાર) હોવાથી હેય છે જીવ અને અણવ તત્ત્વ બંનેવા યોગ્ય હોવાથી

૧ ન વાયસસ્ય બન્ધસ્ય તથા હેમમયસ્ય ચ

ફલે કશ્ચિદ્ વિશેષોઽસ્તિ પારતન્ત્ર્યાવિશેષતઃ ॥

શાસ્ત્રનાર્તા ત્તમ. ૧. શ્લો ૧૮.

અને તેનું જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિમા ઉપયોગી હોવાથી બન્ને તત્ત્વોનું કથન કરેલું છે અર્થાત્ નવતત્ત્વમાં મોક્ષ, મોક્ષનો ઉપાય, બધ અને બધનો ઉપાય એ ચાર બાબતનું મુખ્યત્વે કથન છે, અને બીજી બાબતનું પ્રાસંગિક (ગૌણ) કથન છે. પુણ્ય અને પાપમા પ્રથમ પાપ હેય છે અને પુણ્ય ઉપાદેય છે એવું જણાવવા બધથી તેનું પૃથક્ કથન કર્યું છે તેમજ જીવ અને અજીવ એ બન્ને મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિથી કહેલા છે. અન્યત્ર પુણ્ય અને પાપતત્ત્વ શિવાય ક્ષાત તત્ત્વો કહેવા છે, કારણ કે પુણ્ય અને પાપ શુભ અને અશુભ કર્મના બધરૂપ હોવાથી તેઓનો બધમા અન્તર્ભાવ થાય છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ. જેમ દરેક વસ્તુનો વિશેષ અને રૂપ જોધ થવા માટે સામાન્ય રીતે દ્રવ્ય અને ભાવ એ જો ભેદ થઈ શકે છે, તેમ જીવાદિ નવ તત્ત્વોનો વિશેષ

અર્થ-નોદમય બન્ધ (પાપ) અને મુરર્ણમય બન્ધ (પુણ્ય) બન્ધનરૂપ દ્વંતી અપેક્ષાએ મગખાલ છે. ૧૩જી કે બન્નેમા પગ-તન્ત્રના મન્ખી જ છે.

× જીવા-ઝીવા-સવ-ચન્ધ-સવર-નિર્જરા-મોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ।

(તત્ત્વાર્થ જ. ૧ સુ. ૪)

૧ કોઈ પણ પદાર્થના નિત્ય અને સ્પષ્ટ જોધ થવા માટે તેને નામ ન્યાપના દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાગ અવગ્યામા વહેંચી શકાય, તેને ન્યામ અથવા નિક્ષેપ દે છે જીવાદિ તત્ત્વોના વિશેષ અને સ્પષ્ટ મોક્ષને માટે નામાર્થ ચાગ નિક્ષેપ થાય છે મૂળ અર્થની અપેક્ષા નિરાય કાષ્ઠ પાત મન્તુનું નામ તે નામનિક્ષેપ જેમકે જીવ અથવા અજીવ વ્યનું ‘જીવ’ એવું નામ પાડ્યું હોય તે નામજીવ અથવા જોવાળના ડોખાનું ‘જીવ’ એવું નામ તે નામજીવ મૂળ અર્થથી નિત્યવન્તુમા મૂળ અથના અભિપ્રાયથી ન્યાપન કરાય તે ન્યાપના

અને સ્પષ્ટ બોધ થવા માટે તેના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે ભેદ થાય છે. ૨દ્રવ્ય એટલે કારણ અથવા પૌદ્ગલિક વસ્તુ, અને ભાવ એટલે કાર્યયોગ્ય મૂળ વસ્તુ, અથવા આત્મિક પરિણામ. જેમકે દ્રવ્યજીવ-જીવદ્રવ્યનું કારણ, પણ જીવ નિત્ય હોવાથી તેનું કારણ નથી, માટે દ્રવ્યજીવ નથી. ભાવ-જીવ-પ્રાણ કારણ કરનાર સિદ્ધ અને સંસારી જીવો. દ્રવ્ય અજીવ-અજીવદ્રવ્યનું કારણ. પણ મૂળ અજીવદ્રવ્યનું કારણ બીજા કોઈ જીવ પદાર્થ નથી, માટે દ્રવ્ય અજીવ નથી ભાવ અજીવ-ધર્માસ્તિકાયાદ દ્રવ્યો ગુણ કર્મના પુષ્કલો તે દ્રવ્યપુણ્ય, અને પુણ્યબંધના કારણભૂત આત્માના દાનાદિ શુભ પરિણામ તે ભાવપુણ્ય મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ કર્મ તે દ્રવ્યાસ્રવ, અને મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ આત્માનો પરિણામ તે ભાવાસ્રવ. આસ્રવના નિરોધ કરવા માટે સમિતિ-ગુપ્તિ વગેરેનું આચરણ તે દ્રવ્યસંવર, અને આસ્રવને રોકનાર આત્માનો

નિરોધ. જેમકે કોઈ જીવની પ્રતિમા કે ચિત્ર હોય તે સ્થાપના જીવ મૂળ વસ્તુનું કારણ તે દ્રવ્યનિરોધ જેમ ઘટનું કારણ માટીનો પિંડ તે દ્રવ્યઘટ અથવા જીવદ્રવ્યનું કારણ તે દ્રવ્યજીવ વસ્તુ એ ભગ શ્રવ્ય છે. કાર્યને યોગ્ય મૂળ વસ્તુ તે ભાવનિરોધ. જેમકે પાણીને ધાગણ કરનાર ઘટ તે ભાવઘટ. અથવા પ્રાણ ધાગણ કરનાર સિદ્ધ અને મમરી જીવ તે ભાવજીવ. ઉપર કહેલા જીવાદિ તત્ત્વોના દ્રવ્ય અને ભાવ એ બન્ને બેદો દ્રવ્યનિરોધ અને ભાવનિરોધરૂપ છે.

૨ ક્ષયિત્ દ્રવ્યસજ્જ અનુપયોગવાચી અને અપ્રાધાન્યવાચી છે. જેમકે ઉપયોગ વિના કરેલી બિનપૂજને દ્રવ્યપૂજન કહેવામાં આવે છે. અને આચાર્યના ગુણ ગદિત અપ્રધાન આચાર્ય અંગારમદકને દ્રવ્યાચાર્ય કહે છે.

શુદ્ધ પરિણામ તે ભાવસંવર. વિપાક અથવા તપ વડે કર્મનો અંશતઃ ક્ષય કરવો તે દ્રવ્યનિર્જરા, અને આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ તે ભાવાનર્જરા. કર્મનો આત્માની સાથે સંબન્ધ તે દ્રવ્યબન્ધ, અને આત્માના રાગદ્વેષાદિ પરિણામ તે ભાવબન્ધ. સર્વ કર્મનો ક્ષય થવો તે દ્રવ્ય મોક્ષ, અને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેવું તે ભાવમોક્ષ.

રૂપી અને અરૂપી. આ નવતત્ત્વમાં ઢેટલાક તત્ત્વો રૂપી અને ઢેટલાક અરૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સહિત હોય તે રૂપી અથવા મૂર્ત કહેવાય છે, અને જે વર્ણાદિ રહિત હોય તે અરૂપી અથવા અમૂર્ત કહેવાય છે. એવ વર્ણાદિ રહિત હોવાથી અરૂપી છે, પણ સંસારાવસ્થામાં શરીરાદિ સહિત હોવાથી તેની રૂપીમાં ગણના કરી છે. અથવા તત્ત્વમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે, અને આકાશાદિ ચાર દ્રવ્યો અરૂપી છે. પુણ્ય અને પાપ શુભાશુભ કર્મરૂપ હોવાથી રૂપી છે. આસવતત્ત્વમાં દ્રવ્યઆસવ મિથ્યાદર્શનાદિ.

રૂપ કર્મનો પરિણામ હોવાથી રૂપી છે, અને ભાવાસ્રવ આત્માનો મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ હોવાથી અરૂપી છે. સંવર આત્માના સમિતિ-ગુપ્ત્યાદિ શુદ્ધ ઉપયોગ-રૂપ હોવાથી અરૂપી છે. નિર્જરા કર્મના ક્ષય કરવારૂપ આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ છે, તેથી તે અરૂપી છે. આત્માની સાથે કર્મના સંબન્ધરૂપ દ્રવ્યબન્ધ રૂપી છે, અને રાગદ્વેષાદિ પરિણતિરૂપ ભાવબન્ધ અરૂપી છે. સર્વ કર્મના ક્ષય થવાથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેવું તે મોક્ષ છે, અને તેથી તે અરૂપી છે.

હવે નવ તત્ત્વોના ભેદો જણાવે છે—

ચુદસ ચુદસ વાયાલીસા વાસીઅ હુંતિ વાયાલા ।
સત્તાવન્નં વારસ ચુદ નવ મેઆ કમેણેસિં ॥૨॥

[ચતુર્દશ ચતુર્દશ દ્વિચત્વાર્શિશ્ચ દ્વચ્ચશીતિશ્ચ ભવન્તિ દ્વિચત્વારિશ્ચ ।
સપ્તપચ્ચાશદ્ દ્વાદશ ચત્વારો નવ મેદાઃ ક્રમેણૈપામ્ ॥]

અર્થ—અવતત્ત્વના [ચતુર્દશ] ચૌદ ભેદો, અઅવતત્ત્વના [ચતુર્દશ] ચૌદ ભેદો, પુણ્યતત્ત્વના [દ્વિચત્વારિશ્ચ] બેતાળીશ ભેદો, પાપ તત્ત્વના [દ્વચ્ચશીતિશ્ચ] બ્યાશી ભેદો, આશ્રયતત્ત્વના [દ્વિચત્વારિશ્ચ] બેતાળીશ ભેદો, સંવરતત્ત્વના [સપ્તપચાશત્] સત્તાવન ભેદો, નિર્જરાતત્ત્વના [દ્વાદશ] બાર ભેદો, બંધતત્ત્વના [ચત્વાર] ચાર ભેદો અને મોક્ષ તત્ત્વના [નવ મેદાઃ] નવ ભેદો. [પાપાં] એ નવ તત્ત્વના [ક્રમેણ] અનુક્રમે ભેદો જણાવા

જીવતત્ત્વ.

હવે અવના એકથી માંડીને છ પ્રકાર દર્શાવે છે—

એગવિહ-દુવિહ-તિવિહા ચતુર્વિહા પંચ-છવિહા જીવા ।

ચેયણ-તસ-ઇયરેહિં વેય-ગઢ-કરણ-કાણહિં ॥૩॥

[એકવિધ-દ્વિવિધ-ત્રિવિધાઃ ચતુર્વિધાઃ પચ્ચ-પઙ્કવિધા જીવાઃ ।

ચેતના-તસ-ઉત્તરૈઃ વેદ-ગતિ-કરણ-કાયૈઃ ॥]

અર્થ—[ચેતના-]ચેતના વડે [જ્ઞાના] જીવો [એકવિધ-] એક પ્રકારના છે [તસ-ઉત્તરૈઃ] તસ અને સ્થાવર વડે [દ્વિવિધ-] બે પ્રકારે છે. [વેદ-] વેદ વડે [ત્રિવિધા] ત્રણ પ્રકારે છે [-ગતિ-] ગતિ વડે [ચતુર્વિધા-] ચાર પ્રકારે છે [-કરણ-] ઈન્દ્રિયોવડે [પચ્ચ-] પાંચ પ્રકારે છે, અને [-કાયૈઃ] જાય-વડે [પઙ્કવિધા] છ પ્રકારે છે

વિવેચન—ચેતના એટલે જ્ઞાન અને સુખ-દુઃખાદિની લાગણી, તે એકેન્દ્રિય જીવોથી આરભી ૫ એન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોમા હોય છે, તે ચેતના દર્શન અને જ્ઞાન એ +જે પ્રકારે છે સામાન્ય અવબોધ તે દર્શનચેતના, અને

+ ચેતના નજી પ્રકારે ૫૫ છે—૧ જ્ઞાનચેતના, ૨ કર્મચેતના અને ૩ કર્મફલચેતના ૧ ધર્મપદાદિ વસ્તુના જ્ઞાનરૂપે ચેતનાનો પરિણામ તે જ્ઞાનચેતના ૨ મમન મમય પૌંડગલિક (દ્રવ્ય) કર્મના નિમિત્તથી જે જે કોણાદિ પરિણામ થાય તે કર્મચેતના અને ૩ કર્મના ફલ સુખ-દુઃખરૂપે ચેતનાનો પરિણામ થાય તે કર્મફલચેતના

પરિણમતિ ચેયણાણ આદા પુણ ચેયણા તિધાડમિદા ।

સા પુણ જાણે કમ્મ પરમિ વા કમ્મગો મણિદા ॥

જાણ અર્થવિવર્ણો કમ્મ જીવેજ જ સમારદ્ધ ।

તમજંગગવિધ મણિદ પરતિ મોક્કવ વ દુક્કલ વા ॥

[પ્રવચનમાર જ્ઞયાધિકાર ગાથા ૩૧-૩૨]

અર્થ—આત્મા ચેતના નરૂપે પરિણમે છે, તે ચેતના નજી

વિશેષાવબોધ તે જ્ઞાન ચેતના આ જન્ને પ્રકારની ચેતના સર્વ જીવોમાં હોય છે માટે ચેતનાવડે સર્વ જીવો એક પ્રકારના છે

ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના ત્રસ અને સ્થાવર જીવો બે ભેદ છે જેઓ ત્રસનામ કર્મના ઉદયથી ઇચ્છાપૂર્વક ગમન શક્તિવાળા હોય તે ત્રસ કહેવાય છે, અને તે બે ઇન્દ્રિયથી માંડીને પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ભણવા જેઓ સ્થાવર નામ કર્મના ઉદયથી ઇચ્છાપૂર્વક ગમનશક્તિ વિનાના છે તેઓ સ્થાવર કહેવાય છે તે પૃથિવીકાયથી માંડી વનસ્પતિ પર્યન્ત પાંચ પ્રકારના છે એ પ્રમાણે ત્રસ અને સ્થાવરવડે જીવો બે પ્રકારના છે

વેદ વેદ એટલે ઇચ્છા વિશેષ, તેના ત્રણ પ્રકાર છે-૧

પ્રકારે શ્રી છે-૧ જ્ઞાનચેતના અચેતના અને કર્મફલચેતના જ્ઞાન એટલે અર્થનો વિજ્ઞ-પ્રતિભાસ, જીવથી જે કરાન તે જ્ઞાન અર્થને કમ ચેતના કહે છે અને સુખદુઃખરૂપ અનુકૂળ તે કર્મફલચેતના

પૂ આનંદવનજી મહારાજ પણ ચેતનાના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે-

નિરાકાર અભેદ સત્યાહક બેદગ્રાહ- સાક્ષરો રે
દર્શન જ્ઞાન દુભેદે ચેતન વત્સુગ્રહણ વ્યાપારો રે
કર્તા પરિણામી પર્ણિણામો કર્મ જે જીવે કરીએ રે
એક અનેક રૂપ નયવાદે નિયતે નર અનુસરીએ રે
દુઃખ-સુખરૂપ કર્મફલ જાણો નિશ્ચય એક આનંદો રે
ચેતનતાપરિણામ ન ચૂકે ચેતન કહે જિનચરો રે

(આનંદધન યોગીસી વાસુપૃથ્વ્યજિનચરવન)

પુરુષવેદ, ૨ સ્ત્રીવેદ અને ૩ નપુંસકવેદ. મોહનીયકર્મના ઉદયથી સ્ત્રીસમાગમની ઈચ્છા થવી તે પુરુષવેદ, પુરુષના સમાગમની ઈચ્છા થવી તે સ્ત્રીવેદ, અને સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયના સમાગમની ઈચ્છા થવી તે નપુંસકવેદ. વેદની અપેક્ષાએ જીવો ત્રણ પ્રકારના છે—૧ પુરુષવેદી, ૨ સ્ત્રીવેદી અને ૩ નપુંસકવેદી. તેમાં દેવોમાં સ્ત્રીવેદી અને પુરુષવેદી જીવો હોય છે, એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો, અસંઘી ૫ જે ન્દ્રિય, અને નારકો માત્ર નપુંસકવેદી અને જાકીના ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ ત્રણ વેદ સહિત હોય છે.

ગતિ. ગતિના ચાર પ્રકાર છે—૧ દેવગતિ, ૨ મનુષ્ય ગતિ, ૩ તિર્યચગતિ અને ૪ નરકગતિ. તે અપેક્ષાએ જીવો ચાર પ્રકારના છે ૧ દેવ, ૨ મનુષ્ય, ૩ તિર્યચ અને ૪ નારક.

કરણ. કરણ એટલે ઇન્દ્રિયો, તે જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેને કરણ કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧ સ્પર્શ નેન્દ્રિય, ૨ રસનેન્દ્રિય, ૩ પ્રાણેન્દ્રિય, ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય. એ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી જીવો પાંચ પ્રકારના છે.

૧. એકેન્દ્રિય. જેને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય (સ્પર્શ જાણનાર ઇન્દ્રિય) હોય તે +એકેન્દ્રિય કહેવાય છે.

+ એકેન્દ્રિય જીવોના પાંચ પ્રકાર છે—૧ પૃથિવીકાય, ૨ અગ્નિકાય, ૩ તેજઃકાય, ૪ વાયુકાય અને ૫ વનસ્પતિકાય.

૨. પૃથિવીકાય—ખાણમાં રહેલ ગ્રીટિક, મણિ, રત્ન, દિગ્ગો, હરનાલ, મણીમીલ, પાગે, મુવળાઈ ધાતુઓ, અગ્રક વગેરે, તથા માટી, પથ્થર વગેરે પૃથિવીકાયિક જીવો છે. તે જ્યારે ખાણમાંથી બહાર

૨ બેઈન્દ્રિય. જેને સ્પર્શન અને રસન (રસ જાણનાર) ઇન્દ્રિય હોય તે બેઈન્દ્રિય કહેવાય છે. તે કૃમિ, જલો, અલસીયાં, ચોરા-વગેરે જીવો જાણવા.

૩ ત્રીન્દ્રિય. જેઓને સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ-એ ત્રણ ઇન્દ્રિય હોય તે ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે. તે કાનખજૂરા, માંકણ, જૂ, કીડી, ઉધઈ, મકોડા, ઈયળ, સાવા, ધીમેલ, ગીંગોડા વગેરે જાણવા.

૪ ચતુરિન્દ્રિય સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયો જેઓને હોય તે ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે. તે વીંછી, ખગાં, ભમરા, તીક, માખી, ડાંસ, મચ્છર વગેરે જાણવા.

૫ પંચેન્દ્રિય. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો જેઓને હોય તે પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે.

કાલ્પમા આવે અને તેને અગ્નિ, તડકા વગેરેની અસર થાય સારે તે નિર્જીવ થઈ જાય છે.

૨. અપ્કાય—જૂમિની અંદર રહેલું કુવા વગેરેનું પાણી, વર-માદનું પાણી, ઝાકળ, હિમ, કરા, દગિતનું (વનસ્પતિ ઉપર ગરેલા જલના બિંદુઓ) ધનોદવિ (ધન-ટાણું પાણીનો પિંડ) જે દેવલોડ અને નરક પૃથિવીની નીચે ગરેલો છે) ઇત્યાદિ અપ્કાયિક જીવો જાણવા.

૩ તેજઃ કાય—અંગારાનો અગ્નિ, જ્વાલાયુક્ત અગ્નિ, વિદ્યુત, મુર્મુગ-ભાહો, ઉદાપાત, અશાન (વજ્રાગ્નિ) ઇત્યાદિ અગ્નિકાયના જીવો જાણવા.

૪. વાયુકાય—ઉદ્બ્રામક (ઉંચે લઈ જનાર) વાયુ, ઉત્કલિકા (નીચે લઈ જનાર), વટોળીઓ, મોટા વાયુ, શુદ્ધ વાયુ ઇત્યાદિ વાયુકાયિક જીવો જાણવા.

૫ વનસ્પતિકાય—વનસ્પતિકાયના જે બેદ છે—સાધારણ અને પ્રત્યેક,

મનુષ્ય અને ૪૮ દેવો.

કાય. કાયની અપેક્ષાએ જીવો છ પ્રકારે છે-૧ પૃથિ-

ચાલનારા મગર, ગ્રાહ-ઝુડ, માછલાં, વગેરે. ૨ સ્થલચર-સ્થલ-જીમિ ઉપર ચાલનારા ગાય પ્રમુખ ચોપગાં પ્રાણીઓ, સાપ પ્રમુખ પેટે ચાલનારા ઉરઃપરિસર્પ, અને નોલીઆ પ્રમુખ જીમધી ચાલનારા જીજ્ઞ-પરિમર્ષ જાણુવા. તથા ખેચર-આકાશમાં ચાલનારા રોમજ પક્ષી-રોમ-પીછાની પાંખવાળા પોપટ, મોર વગેરે, અને ચર્મજપક્ષી-ચામડાની પાંખવાળા ચામાચીડીઆ વગેરે જાણુવા તે પ્રત્યેકના ગર્ભજ અને મંમજિમ એ પ્રકાર ગણુતાં દસ ભેદ થાય છે. અને પર્વામા અને અપ-ર્વામા મળીને વીસ ભેદ થાય છે.

*મનુષ્યોના મંમજિમ અને ગર્ભજ એ બે પ્રકાર છે. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ કર્મજીમિજ ૨ અકર્મજીમિજ, અને ૩ અન્તર્દ્રીપજ.

કર્મજીમિજ-જ્યાં કૃપિ વગેરે કર્મો થાય છે તે જીમિને કર્મજીમિ કહે છે. તેમાં જે મનુષ્યો રહે છે તે કર્મજીમિજ કહેવાય છે કર્મજીમિના પદર ભેદ છે. આ વિશ્વના ગર્ધ, અર્ધા અને તિર્યગ્ એ ત્રણ વિભાગ છે. મામાન્ય રીતે ગર્ધલોકમાં દેવો, અર્ધા લોકમાં નારકો, ભુવનપતિ અને વ્યન્તર દેવો રહે છે, અને તિર્યગ્ લોકમાં મનુષ્ય અને તિર્યંચો રહે છે. તિર્યંચલોક અમંખ્ય દ્વીપ અને મમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે. તેના મધ્યમાં સાપ યોજન પ્રમાણ જંજીરદ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં મેરુપર્વત છે. મેરુપર્વતની દક્ષિણે ભરત અને ઉત્તરે ઐરવત નામે કર્મજીમિ ક્ષેત્ર છે. તથા મેરુની પૂર્વે અને પશ્ચિમે મહાવિદેહ નામે કર્મજીમિ ક્ષેત્ર છે. તેને અનુક્રમે પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહ કહેવામાં આવે છે. જંજીરદ્વીપની ચો તરફ આસપાસ લવણ મમુદ્ર આવેલો છે. તે લવણ સમુદ્રની ચારે બાજુએ ધાતકિખંડ આવેલો છે. તેમાં જે ભરત, જે ઐરવત અને જે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી ધાતકિખંડની ચારે બાજુએ કાલોદધિ મમુદ્ર આવે છે. અને કાલોદધિ સમુદ્રની ચારે

મનુષ્ય અને ૪ ઋદેવો.

કાય. કાયની અપેક્ષાએ જીવો છ પ્રકારે છે-૧ પૃથિ.

ચાલનાગ મગર, ગ્રાહ-ઝુડ, માછલાં, વગેરે. ૨ સ્થલચર-સ્થલ-ભૂમિ ઉપર ચાલનારા ગાય પ્રમુખ ચોપગા પ્રાણીઓ, માપ પ્રમુખ પેટે ચાલનારા ઉર પરિસર્પ, અને નોલીયા પ્રમુખ ભુજાથી ચાલનાગ ભુજ-પરિસર્પ જાણવા તથા ખેચર-આકાશમા ચાલનાગ રોમજ પક્ષી-રોમ-પીંજાની પાંખવાળા પોપટ, મોર વગેરે, અને ચર્મજપક્ષી-ચામડાની પાંખવાળા ચામાચીડીયા વગેરે જાણવા તે પ્રત્યેકના ગર્ભજ અને મંમૃષ્ઠિમ એ પ્રકાર જાણતા દશ ભેદ થાય છે. અને પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળીને વીસ ભેદ થાય છે.

મનુષ્યોના મમૃષ્ઠિમ અને ગર્ભજ એ બે પ્રકાર છે. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ કર્મભૂમિજ ૨ અકર્મભૂમિજ, અને ૩ અન્તર્દ્રીપજ.

કર્મભૂમિજ-ત્યા કૃપિ વગેરે કર્મો થાય છે તે ભૂમિને કર્મભૂમિ કહે છે. તેમાં જે મનુષ્યો રહે છે તે કર્મભૂમિજ કહેવાય છે કર્મભૂમિના પદર ભેદ છે. આ વિશ્વના ઊર્ધ્વ, અર્ધા અને તિર્યગ્ એ ત્રણ વિભાગ છે આમાન્ય રીતે ઊર્ધ્વલોકમા દેવો, અર્ધા લોકમા નાગકે, ભુવનપતિ અને વ્યન્તર દેવો રહે છે, અને તિર્યગ્ લોકમાં મનુષ્ય અને તિર્યચો રહે છે. તિર્યગ્લોક અમંખ્ય દ્વીપ અને મમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે. તેના મધ્યમા લાખ યોજન પ્રમાણ જમ્બુદ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં મેરુપર્વત છે. મેરુપર્વતની દક્ષિણે ભરત અને ઉત્તરે ઐરવત નામે કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે. તથા મેરુની પૂર્વે અને પશ્ચિમે મહાવિદેહ નામે કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે. તેને અનુક્રમે પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહ કહેવામાં આવે છે. જમ્બુદ્વીપની ચો તરફ આમપામ લવણ મમુદ્ર આવેલો છે. તે લવણ મમુદ્રની ચારે બાજુએ ધાતકિખડ આવેલો છે. તેમાં બે ભરત, બે ઐરવત અને બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી ધાતકિખડની ચારે બાજુએ કલોત્રધિ મમુદ્ર આવે છે. અને કલોત્રધિ મમુદ્રની ચારે

તેના ચાર પ્રકાર છે—૧ ધનારક, ૨ કૃતિર્યચ,

માનારાનુ વનસ્પતિ—જે વનસ્પતિના એક શરીરમા અનન્ત
હોય તે માનારાનુ વનસ્પતિનાય કહેવાય છે. મુગ, દાલિય, અંકુર,
કિમચી (ફળા પાન), પાચ વર્ણની ફુલ, મેંસલ, મિયાડીના રોપ,
લીલી લવણ, આદુ, ઝુલે, મોચ-ફલ્યાદિ, તથા મરં જનના ફળાં
ફળ, ચોર, કુતાર, જ્યો વગેરે માધાગણુ વનસ્પતિ અથવા અનન્તકાય
હોયે જાણુરા, અનન્ત હોયેના માનારાનુ આદાર, માધાગણુ ધ્યાનોન્ધીમ
અને માધાગણુ શરીર હોવાથી તે માનારાનુ કહેવાય છે. અનન્ત
હોયેનુ કાય-શરીર એક હોવાથી અનન્તકાય કહેવાય છે,

તેના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—જે વનસ્પતિની માંગ-નમો
પદ દેખાતી ન હોય, જેના માધા, ગાંઠો ગુપ્ત હોય, જેના ભાગવાથી
ગળા બે ભાગ થાય, જેમા તલુઓ ન દેખાતા હોય, જેને કાપી
નાંખવાથી ફળુ હોય તે માધાગણુ વનસ્પતિકાય જાણુવા

પ્રત્યેક વનસ્પતિ—જે વનસ્પતિના એક શરીરમા એક હોય
તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જાણુવા તેના માત પ્રકાર છે—૧ રૂમ, ૨ ફુલ,
૩ છાંય, ૪ કાંડ, ૫ નય, ૬ પાદા અને ૭ ખીન્ડ.

૪ નારક—નારક હોના ગ્લપ્રભાદિ પૃથિવીના બેદથી માત
પ્રકારના છે—૧ ગ્લપ્રભા, ૨ શર્કંગપ્રભા, ૩ વાનુદ્રપ્રભા, ૪ પદપ્રભા,
૫ ધૂમપ્રભા, ૬ નમપ્રભા અને ૭ મદાતમપ્રભા એ સાત નારક-
પૃથિવી નીચે નીચે ગેલી છે. ગ્લપ્રભાની નીચે શર્કંગપ્રભા, તેની
નીચે વાનુદ્રપ્રભા. એ પ્રમાણે ખીન્ડ નારક પૃથિવીઓ જાણુવી તેમાં
નારક હોયે ગે છે. તે જોયે પગપગ એક ખીજતે દુખ આપે છે,
તેમજ તીવ્રવાયુક્રમ મિથ્યા દ્રષ્ટિ અને પાપમા આમક્રિયાના પગ-
માધાર્મિક દેવો પોતાના ગ્વલાવથી તે નારકોને દુખ આપે છે.

કૃતિર્યચ—કૃતિર્ય હોયના જલચર, [અથવા] ચતુષ્પદ, હો પગિ-
ર્ય અનપરિમર્ય અને ખેચર—એ પાચ પ્રકાર છે. ૧ જલચર—પાણીમાં

મનુષ્ય અને ૪ દેવો.

કાય. કાયની અપેક્ષાએ જીવો છ પ્રકારે છે-૧ પૃથિ.

ચાલનારા મગર, ગ્રાહ-ઝુડ, માછલા, વગેરે. ૨ સ્થલચર-ચલ-જમિ ઉપર ચાલનારા ગાય પ્રમુખ ચોપગા પ્રાણીઓ, સાપ પ્રમુખ પેટે ચાલનારા હિર પરિમર્પ, અને નોલીઆ પ્રમુખ ભુજાવી ચાલનારા ભુજ-પરિમર્પ જાણુવા તથા ખેચ-આકાશમા ચાલનારા રોમજ પક્ષી-રોમ-પીઠાની પાખવાળા પોપટ, મોર વગેરે, અને ચર્મજ પક્ષી-ચામડાની પાખવાળા ચામાચીડીઆ વગેરે જાણુવા. તે પ્રત્યેકના ગર્ભજ અને મંમૃર્તિમ એ પ્રકાર ગણુતા દસ ભેદ થાય છે. અને પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળીને વીસ ભેદ થાય છે.

મનુષ્યોના મંમૃર્તિમ અને ગર્ભજ એ બે પ્રકાર છે. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ કર્મભૂમિજ ૨ અકર્મભૂમિજ, અને ૩ અન્તર્દાષિજ.

કર્મભૂમિજ-જ્યા કૃપિ વગેરે કર્મો થાય છે તે જાનિને કર્મભૂમિ કહે છે. તેમાં જે મનુષ્યો ગ્રહે છે તે કર્મભૂમિજ કહેવાય છે કર્મભૂમિના પદર ભેદ છે. આ વિશ્વના ગર્ધ, અધો અને તિર્થંગ એ ત્રણ વિભાગ છે. મામાન્ય રીતે ગર્ધલોકમાં દેવો, અધો લોકમાં નારકો, ભુવનપતિ અને વ્યન્તર દેવો રહે છે, અને તિર્થંગ લોકમાં મનુષ્ય અને તિર્થંગો ગ્રહે છે. તિર્થંગલોક અમંખ્ય દ્વીપ અને મમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે. તેના મધ્યમાં સાપ મોજન પ્રમાણ જમ્બુદ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં મેરુપર્વત છે. મેરુપર્વતની દક્ષિણે ભરત અને ઉત્તરે ઐરવત નામે કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે. તથા મેરુની પૂર્વે અને પશ્ચિમે મહાવિદેહ નામે કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે. તેને અનુક્રમે પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહ કહેવામાં આવે છે. જમ્બુદ્વીપની ચો તરફ આમપાસ લવણ મમુદ્ર આવેલો છે તે લવણ મમુદ્રની ચારે બાજુએ ધાતકિખડ આવેલો છે. તેમાં બે ભરત, બે ઐરવત અને બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી ધાતકિખડની ચારે બાજુએ કાલોદધિ મમુદ્ર આવે છે. અને કાલોદધિ મમુદ્રની ચારે

વીકાય, ૨ અષ્ટાય, ૩ તેજ કાય, ૪ વાયુકાય, ૫ વનસ્પ-

બાલુએ પુષ્કરવર દ્વીપ આવે છે તે દ્વીપના અર્ધ ભાગમા મનુષ્યો રહે છે, અને અર્ધ ભાગમા મનુષ્યો નથી અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપમા પણ મે ભગત, બે ઐગ્વત અને બે મહાવિદેહ છે બધા મળીને અઢી દ્વીપમા ૫૬૦ કર્મભૂમિ ઘન છે અને તેમા વસનાગ મનુષ્યો ૮૪૦૫ છે

અકર્મભૂમિ—જે ભૂમિમા કૃષિ વગેરે કર્મો ન થાય તેને અકર્મ ભૂમિ કહે છે પૂર્વે કહેના જંબુદ્વીપમા હિમાચલ, હૈરણ્યચલ, હરિવર્ધ, રમ્ય, ગેયશ્વર અને ઉત્તર ગુરુ એ છ અકર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે તે પ્રમાણે ધાતકિષ્કિન્ધમા બાર અને અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપમા પણ બાર ક્ષેત્ર છે તેમા યુગલિન્દ મનુષ્યો વસે છે સર્વ મળી અઢી દ્વીપમા ત્રીસ અકર્મભૂમિ ક્ષેત્રો છે તેમા વસનાગ મનુષ્યો અઽર્મભૂમિજ ૮૪૦૫ છે

અન્તર્દ્વીપ—જંબુદ્વીપમા મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે હિમવાન અને શિખરી એ બે પર્વતો આવેલા છે તે પર્વતની પૂર્વે અને પશ્ચિમે બબ્બે છેડાઓ ગન્ધન્તને આકાશે લવાણ મમુદ્રમા લાખા ધણા યોજન મુધી દૂર ગયેલ છે, અને એક એક છેડાના ઉપર સાત સાત અન્તર્દ્વીપો છે મધ્યા મળીને ૭૫૦ અન્તર્દ્વીપો છે તેમા પણ યુગલિન્દ મનુષ્યો વસે છે તેઓને અન્તર્દ્વીપજ કહે છે

પર ઈર્મભૂમિના, ત્રીસ અકર્મભૂમિના અને ૭૫૦ અન્તર્દ્વીપના સર્વ મળીને એક એક પ્રાંતના મનુષ્યો છે તેના પર્વાતા અને અપર્વાતા મળીને બમ્બે બે બેદ થાય છે

સમૂર્ણિમ—પૂર્વોક્ત એન્સો એક પ્રાંતના મનુષ્યોના મળ મૂત્રા દિઠ પતર્થમા સમૂર્ણિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, અને અપર્વાતાજ મગ્નુ પામતા હોવાથી તેના એન્સો એક પ્રકાર છે સર્વ મળી મનુષ્યોના ત્રણમે ત્રણ પ્રાંત થાય છે

મદેવ—દેવના મુખ્ય ચાર પ્રાંત છે—૧ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષિ અને વૈમાનિક

તિકાય અને ૬ ત્રસકાય. એ છ કાયવડે જીવો છ પ્રકારના જાણવા.

૧. લવનપતિ. લવનપતિ દેવો અધોલોકમા રહે છે. તેના દશ પ્રકાર છે—૧ અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ મુવલ્લકુમાર, ૪ વિદ્યુતકુમાર, ૫ અગ્નિકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ ઉદધિકુમાર, ૮ દિગ્વીકુમાર, ૯ પવનકુમાર, અને ૧૦ સ્તનિતકુમાર તે શિવાય અસુરકુમારનિકાયના પરમાધાર્મિક દેવોના પદર ભેદો છે જેઓ નાગકોને દુષ્ટ આપે છે.

૨. વ્યન્તર. લવનપતિદેવોના ઉપરના ભાગમા વ્યન્તર ગહે છે તેના વ્યન્તર અને વાનવ્યન્તર એ બે ભેદ છે. વ્યન્તરના આઠ ભેદ છે—૧ જૂત, ૨ પિશાચ, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિપુરુષ, ૭ મહોરુગ, અને ૮ ગાન્ધર્વ. વ્યન્તરના ઉપરના ભાગમા વાનવ્યન્તર દેવો ગહે છે, તેના પણ આઠ ભેદ છે—૧ અણુપન્ની, ૨ પણુપન્ની, ૩ ઋષિવાદિ, ૪ જૂતવાદી, ૫ દદિત, ૬ મહાદદિત, ૭ દોહડ, અને ૮ પતંગ. તે શિવાય વ્યન્તરનિકાયના તિર્થંગુલક દેવો દશ પ્રકારના છે.

૩. જ્યોતિષિક. જ્યોતિષિક દેવોના પાંચ પ્રકાર છે—૧ ચન્દ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર, અને ૫ તારા. તેમા અદ્વી દ્વીપમાં ચર જ્યોતિષિક અને અદ્વી દ્વીપની બહાર સ્થિર જ્યોતિષિક દેવો છે. એટલે તેના દશ ભેદ થાય છે

૪. વૈમાનિક. વૈમાનિક દેવો જર્ધ્વલોકમા ગહેલા છે, તેના મામાન્ય બે પ્રકાર છે—કપોપપન્ન અને કપાતીત. જેઓ ૪૮૫—વામી, સેવક —ઈત્યાદિ મર્યાદા મરિત છે તે કપોપપન્ન, અને જેઓ તેની મર્યાદા મરિત છે તે કપાતીત કહેવાય છે. કપાતીત દેવોના નવ ઋવેયક અને પાંચ અનુત્તર એવા બે ભેદ છે. ત્યાં ઈન્દ્ર અને મામાન્ય દેવ-ઈત્યાદિ ભેદ નથી, પણ બધાં અદર્શિત છે કપોપપન્ન દેવોના બાર ભેદો છે—૧ સૌધર્મ, ૨ ઈશાન, (આ જન્મે દેવલોક પામે પામે આવેલા છે) તેના ઉપર ૩ સનકુમાર અને ૪ માહેન્દ્ર દેવલોક છે. ત્યાં પછી તેના ઉપર

હવે શ્વતત્ત્વના ચર્ચિત્તે લેદા દર્શાવે છે—

एगिंदियसुहुमियरा सन्नीयरपणिंदिया य सवितिचऊ।
अपज्जत्ता पज्जत्ता कमेण चउदस जिअठणा ॥४॥

[एकेन्द्रियमूढमे-त्तराः संज्ञी-तरपञ्चेन्द्रियाश्च साद्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियाः।
अपर्याप्ताः पर्याप्ताः क्रमेण चतुर्दश जीवस्थानानि ॥]

પ બ્રહ્મદેવલોક અને તેના ઉપર ૬ લાતક દેવલોક છે. ત્યાર પછી ઉપરા ઉપર શુક્ર અને મહસાર દેવલોક છે. ત્યાર પછી તેના ઉપર આનંત અને પ્રાણુત એ બે દેવલોક જોડાજોડ આવેલા છે. અને તેના ઉપર આરણ્ય અને અમ્યુત દેવલોક સાથે આવેલા છે. તે શિવાય ૫-હેલા-ખીજ, ત્રીજા-ચોથા અને છઠ્ઠા દેવલોકની નીચે દેવોમાં નીચ ગણાતા ત્રણ પ્રકારના કિરિખપિક દેવો ગહે છે. અને પાંચમાં બ્રહ્મ-દેવલોકની પાસે નવ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવો રહે છે આ બધા ૬-પોપન્ન દેવો છે. હવે આરણ્ય અને અમ્યુત દેવલોકના ઉપર દૂર નવ પ્રકારે ઐવેયક દેવો ઉપરા ઉપર રહેલા છે. તેના ઉપર પાંચ અનુત્તર દેવો સાથે આવેલા છે. તેમાં ચાર બાહ્ય ચાગ વિમાનો છે. અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ નામે અનુત્તર વિમાન આવેલું છે.

એ પ્રમાણે જનનપતિના ૧૦, પરમાધાર્મિકના ૧૫, વ્યન્તર અને વાનવ્યન્તરના ૧૬, તિર્થગૃહલોકના ૧૦, બ્રહ્મોત્તિપિકના ૧૦, વૈમાનિકમા આર દેવલોકના ૧૨, કિરિખપિકના ૩, લોકાન્તિકના ૯, ઐવેયકના ૯, અને અનુત્તરના ૫-સર્વ મળીને, દેવોના નવાઈ બેઠે થાય છે. અને તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બે પ્રકાર ગણતા દેવોના એકસો અઠાણુ બેઠે થાય છે.

અર્થ—[એકેન્દ્રિયસુદ્ધમે-તરા.] સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અને ઇ-
તર-બાદર એકેન્દ્રિય, [સદ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયાઃ] બેન્દ્રિય,
તેન્દ્રિય, અને ચૃદિરિન્દ્રિય સહિત, [સંજ્ઞી-તરપન્ચેન્દ્રિયાઃ]
સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, (એ સાત ભેદો)
[પર્યાપ્તાઃ] પેતાની સ્વયોગ્યપર્યાપ્તિ સહિત, અને [અપર્યાપ્તા]
સ્વયોગ્યપર્યાપ્તિ રહિત. સર્વ મળીને [ચતુર્દશ] ચૌદ [જીવ-
સ્થાનિ] જીવના ભેદો છે

વિવેચન—જીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદો છે, તે માત્ર સ સારી
જીવોને આગ્રયી બાણુવા.

૧. સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિય. સૂક્ષ્મનામકર્મના હિદયથી જે
પ્રાણીઓના શરીરો અર્ધચક્ષુથી કોઈપણ રીતે દેખી શકાતા
નથી તે સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિય કહેવાય છે. તે જીવો ચૌદ રજત્યુ-
પ્રમાણુ આ ચરાચર વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા છે
આ લોકમાં એવું કોઈપણ સ્થલ નથી કે આ સૂક્ષ્મ જીવો
ત્યાં ન હોય તે જીવો એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે કે પર્વતા-
દિને ભેદીને આરપાર જઈ શકે. તેઓ કોઈને સ્ખલ્લના કરતા
નથી તેમ કોઈથી સ્ખલિત પણ થતા નથી. તેના પ્રત્યેક વન-
સ્પતિકાય શિવાય પૃથિવીકાયિકાદિ પાંચ ભેદ છે. તેમાં
સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયને 'સૂક્ષ્મનિગોદ' અથવા તે વ્યવહારમાં
ન આવતા હોવાથી અવ્યવહારશિના જીવો કહે છે.
સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયના જીવો અનન્ત છે, અને સૂક્ષ્મપૃથિવી

૧. નિગોદ—સાધારણ વનસ્પતિકાયનું શરીર, તેમાં સૂક્ષ્મમાધાણુ
વનસ્પતિકાયને સૂક્ષ્મનિગોદ કહે છે. આ વિશ્વમાં અમખ્ય ગોળાઓ
છે, અને એક એક ગોળામાં અમખ્યાત નિગોદ છે, અને એક એક
નિગોદમાં અનન્ત જીવો છે.

કાયાદિના અસંખ્યાતા છે તે સર્વનું આયુષ્ય અન્તર્મુદ્દર્તનું છે.

૨ બાહરએકેન્દ્રિય. બાહર-સ્પૃશ્ય, જે પ્રાણીઓના શરીર અનેક મળવા છતાં ચક્ષુથી દેખી શકાય એવા સ્પૃશ્ય શરીરવાળા હોય તે બાહર એકેન્દ્રિય તેના પૃથિવીકાયાદિ પાચ લેદો છે તેઓ આ વિશ્વના પ્રતિનિયત ધ્યાનમાં જ રહેલા છે, પણ સૂક્ષ્મ જીવોની પેઠે સર્વત્ર નથી બાહર વનસ્પતિકાચના પ્રત્યેક અને સાધારણ એ જ લેદ છે તેમાં બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાચને બાહર નિગોદ કહે છે બાહરપૃથિવીકાયાદિકમાં અસંખ્ય જીવો છે માત્ર સાધારણ વનસ્પતિમાં અનન્ત જીવો છે

૩ બેઇન્દ્રિય. શબ વગેરે જે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો બાણવા

૪ ત્રીન્દ્રિય. ઠીંડી, મકોડા, ઇંચળ વગેરે ત્રણ ઇન્દ્રિય વાળા જીવો બાણવા

૫ ચતુરિન્દ્રિય. વીંછી, ભમર, તીડ, માખીઓ વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો બાણવા

૬ સંજીવ એન્દ્રિય. સત્તા એટલે મનથી ચતુ જ્ઞાન, મનોજ્ઞાનવાળા પ્રાણી મનથી કહેવાય છે તે જીવો ગર્ભજ અને ઔપપાતિક એ જ લેદ છે ગર્ભમાં દત્તજ થએલા મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ વગેરે ગર્ભજ કહેવાય છે, અને

૧ મુદ્દર્ત-૧ વડી, તેની અતર-જગતો જે કાચ તે અન્તર્મુદ્દર્ત અર્થાત્ નવ મમમની માડી મમમ મમમ વધાગતા ત્યાં મુદ્ધી જે ઘડીમાં એ મમમ ઓઠો દોય ત્યાં મુદ્ધી જવા અન્તર્મુદ્દર્ત દો વાય છે પરંતુ આયુના પ્રમતે જ્યન્ય આયુષ્ય જમો છપ્પન આનંદનિપાતુ દોનાથી અહીં તેની ન્યુન અન્તર્મુદ્દર્ત ન લેવું

દેવો અને નારકો ^૧ઉપપાત સ્થાનમા ઉત્પન્ન થતા હોવાથી
ઓપપાતિક કહેવાય છે

અસ જ્ઞી પ ચેન્દ્રિય. મન રહિત સમૂર્ષિમ મનુષ્યો
અને તિર્યચ પ ચેન્દ્રિયો. અસ જ્ઞી પ ચેન્દ્રિય કહેવાય છે
તેમા સમૂર્ષિમ મનુષ્યો મનુષ્યના મળ-મૂત્રાદિક અશુચિમા
ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણા સૂક્ષ્મ હોય છે તેથી ચર્મઅશુધી
દેખી શકાતા નથી, અને તેનું આયુષ્ય અન્તર્મુદૂર્તનું હોય છે

તે પૂર્વે કહેલા સાત ભેદો પર્યાપ્તા એટલે જેણે સ્વ
યોગ્ય પર્યાપ્તિઓ-આહારાદિને શ્રદ્ધા કરવાની શક્તિઓ પૂર્ણ
કરી હોય અથવા કરવાની હોય તેવા, અને અપર્યાપ્તા એટલે
જેણે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરી હોય અથવા ન
કરવાની હોય એવા-છે એ પ્રમાણે સર્વ મળીને જીવના
ચાદ ભેદો થાય છે

જીવનુ લક્ષણ કહે છે—

નાણં ચ દંસણં ચૈવ ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય ઇયં જિયસ્સ લક્કવણં ॥૫॥

[જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચૈવ ચારિત્ર ચ તપસ્તથા ।

વીર્યમુપયોગશ્ચ એતદ્ જીવસ્ય લક્ષણમ્]

અર્થ—[જ્ઞાન] વિશેષાવબોધ, [દર્શન] આમાન્યાનબોધ,
[ચારિત્ર] ચારિત્ર, [તપસ્તથા] તથા તપ [વીર્ય] વીર્ય-સામ-

^૧ ઉપપાત—દેવો તથા નારકોને ઉપજવાનું સ્થાન દેવોને
ઉપજવાને માટે ઉપપાત સ્થાન અને નારકોને ઉપજવા માટે રબી
રોય છે તે મનને ઉપપાત મ્હેનામા આવે છે તેથી દેવો અને નારકો
ઓપપાતિ. થાય છે

ર્થ, [ઉપયોગશ્ચ] અને ઉપયોગ (ચેતનાશક્તિનો વ્યાપાર) —
[ઇતદ્] એ [જીવસ્ય] જીવનું [જ્ઞાન] લક્ષણ છે

વિવેચન—અહીં જીવના જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ—એ છ લક્ષણો દર્શા છે

જ્ઞાન. નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિનો વિશેષ અવબોધ તે 'જ્ઞાન' જ્ઞાન એ જીવનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, પરંતુ તે જ્ઞાનાવરણ કર્મથી સર્વાંશ આવૃત-ઢંકાયેલું છે, તે પણ કેવળજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ સર્વ જીવને નિત્ય ઉઘાડો હોય છે પ્રવચનમા કહ્યું છે કે—“ અક્ષરનો (કેવળજ્ઞાનનો) અનંતમો ભાગ સર્વ જીવને હમેશા ઉઘાડો રહે છે જો તે ઢંકારી જાય તો જીવ અજીવપણું પામે. ” માટે જ્ઞાન એ જીવનું લક્ષણ છે

દર્શન નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિની કલ્પના રહિત સામાન્ય અવબોધ તે દર્શન જેમકે—‘આ કંઈક છે’ એ બોધ નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિથી રહિત છે જ્ઞાનની પેઠે દર્શન એ જીવનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, પરંતુ તે દર્શનાવરણથી ઢંકાયેલું છે, તોપણ સર્વ જીવોમા સરતમ ભાવે અશત દર્શન ગુણ ઉઘાડો રહેલો છે. માટે દર્શન એ જીવનું લક્ષણ છે

ચારિત્ર મોહનીય કર્મના દ્વર થવાથી પ્રકટ થયેલી

૧ જેમકે આ દેવદત્ત છે—એ નામનો બોધ ‘આ અન્ન છે—એ જાતિનો બોધ આ ‘વેત છે’—એ ગુણનો બોધ, ‘આ ચાને છે’—એ ક્રિયાનો બોધ આ મરં વિશેષ અવબોધ હોવાથી તે જ્ઞાન રેખા છે

અહિંસાદિ આત્મિક શક્તિઓને ચારિત્ર કહે છે. ચારિત્ર આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, પરન્તુ મોહનીય કર્મથી તે આવૃત છે, જેમ જેમ મોહનીય કર્મ દૂર થતું જાય છે તેમ તેમ ચારિત્ર ગુણનો વિકાસ થાય છે. યદ્યપિ સામાન્યતઃ મોહનીય કર્મવડે સર્વ જીવોનો ચારિત્ર ગુણ ઢંકાઈ ગયો છે તોપણ સ્વભાવથી તેનો સ્વરૂપ અંશ નિરાવરણ-ઉઘાટો છે. જેમકે મેઘથી સૂર્ય ઢંકાયેલો હોય છતાં તેનો પ્રકાશ સર્વથા ઢંકાતો નથી, જો તેમ થાય તો દિવસ અને રાત્રિનો ભેદ જાણી ન શકાય, તેવી રીતે સર્વઘાતી મોહનીય કર્મ વડે આત્માનો ચારિત્ર ગુણ સર્વથા આવૃત છે તોપણ સ્વભાવથી તેનો અત્યંત અદ્ય અંશ નિરાવરણ છે, તે એટલો અદ્ય છે કે તેને 'ચારિત્ર' કહી શકાય નહિ. જ્યારે તેનો વિકાસ થાય છે ત્યારેજ તે ચારિત્ર શબ્દથી બ્યવહારી શકાય છે, તોપણ બીજરૂપે ચારિત્રનો અદ્ય અંશ સર્વ જીવોમાં રહેલો છે, તેથી ચારિત્ર એ જીવનું લક્ષણ છે.

તપ. તૃષ્ણાનો-ઈચ્છાનો રોધ કરવો તે તપ તે તપ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તપના બાહ્ય અને અભ્યંતર એ બે પ્રકાર છે. ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપ કહેવાય છે, અને પાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય (સેવા) ઇત્યાદિ અભ્યંતર તપ કહેવાય છે. એ બંને પ્રકારનો તપ ઇચ્છાઓને રોકવામાં કારણ છે. અથવા ^૧દ્રવ્ય અને લાવ એ બે તપના ભેદ છે. ઉપવાસાદિ દ્રવ્ય તપ છે, અને ઇચ્છાનો

૧ અહીં દ્રવ્ય શબ્દ કારણવાચક છે, અને લાવ શબ્દ કાર્યવાચક છે.

નિરોધ કરવો તે બાવ તપ છે. યદ્યપિ આત્માના સ્વાભાવિક
શુણ્ણરૂપ તપ મેહનીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મથી આવૃત છે
તોપણ તેનો અલ્પ અંશ સર્વ જીવોમાં અનાવૃત ઉઘાડો
હોય છે તેથી તપને જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે.

વીર્ય. વીર્ય એટલે શક્તિ અથવા સામર્થ્ય. તેના બે
પ્રકાર છે—કરણ અને લઙ્ઘિ કરણ—પ્રવૃત્તિરૂપ વીર્ય અને
લઙ્ઘિ—શક્તિરૂપ વીર્ય. યદ્યપિ વીર્ય એ આત્માનો સ્વાભા-
વિક શુણ્ણ છે, અને તે વીર્યાન્તરાય કર્મથી સર્વથા ઢંકાયેલ
છે, તોપણ તેનો અમુક અંશ સર્વ જીવોને અનાવૃત
(ઉઘાડો) હોય છે, તેથી વીર્ય વસ્તુ એટલે અંશે સર્વ જી-
વોમાં રહેલું છે માટે વીર્ય એ જીવોનું લક્ષણ છે.

ઉપયોગ. ચેતના શક્તિની પ્રવૃત્તિ તે ઉપયોગ તેના
બે પ્રકાર છે—સાકાર અને અનાકાર જ્ઞાનશક્તિની પ્રવૃત્તિ
તે સાકાર ઉપયોગ, અને દર્શનશક્તિની પ્રવૃત્તિ તે અના-
કાર ઉપયોગ. ઉપયોગ પણ જીવનો સ્વાભાવિક શુણ્ણ છે.
યદ્યપિ તે જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મથી સર્વથા
આવૃત છે, તોપણ સર્વ જીવોને તેનો અમુક અંશ ઉઘાડો
હોય છે તેથી ઉપયોગ એ જીવોનું લક્ષણ છે.

પૂર્વની ગાથામાં જીવતત્ત્વના ચૌદ લોહના કથન પ્રસંગે
‘ અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા ’—એ બે પ્રકારના જીવો કહ્યા,
તેમાં પર્યાપ્તા એટલે પર્યાપ્તિ સહિત, અને અપર્યાપ્તા—પર્યાપ્તિ
રહિત. તો તે પર્યાપ્તિઓ કેટલી છે, અને કયા જીવોને કેટલી
હોય છે તે કહે છે—

આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિયપજ્જતી આળપાળ-ભાસ-મળે ।

ચક્ર પંચ પંચ ઝપ્પિ ય ડગ-વિગલા-સન્નિ-સન્નીણં ॥

[આહાર-શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તય આનપ્રાણ-ભાષા-મનઃ ।

ચતસ્રઃ પચ્ચ પચ્ચ પઢપિ ચ એક-વિકલા-સંઘિ-સઘિનામ્ ॥]

અર્થ- [આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તય] ૧ આહાર પર્યાપ્તિ
૨ શરીરપર્યાપ્તિ, ૩ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, [આનપ્રાણ-ભાષા-મન] ૪
શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ, ૫ ભાષાપર્યાપ્તિ, અને ૬ મન પર્યાપ્તિ.
[એક-વિકલા સંઘિ-સઘિનામ્] એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંઘી
પંચેન્દ્રિય અને સંઘી પંચેન્દ્રિયને (અનુક્રમે) [ચતસ્રઃ] ચાર,
[પંચ] પાંચ, [પંચ] પાંચ, [પઢપિંચ] અને ૭ પર્યાપ્તિઓ
હોય છે. (અર્થાત્ એકેન્દ્રિયને ચાર, વિકલેન્દ્રિયને પાંચ, અસં-
ઘીને પાંચ અને સંઘીને ૭ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.)

પર્યાપ્તિ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ, અને તે શક્તિ પુદ્ગ-
લના ઉપચયથી થાય છે. તેદ્વારા જીવ આહારને ગ્રહણ
કરી તેનું રસરૂપે અને રસનું શરીરરૂપે પરિણમન (રૂપા-
ન્તર) કરે છે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનયોગ્ય
પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેઓનું શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે, ભાષારૂપે,
અને મનરૂપે પરિણમન કરી છોડી દે છે, તેથી પુદ્ગલના
ઉપચયથી ઉત્પન્ન થયેલી આહારાદિ પુદ્ગલોને
ગ્રહણ કરી રસાદિરૂપે પરિણમન કરવાની શક્તિ તેને
પર્યાપ્તિ કહે છે. જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાને આવીને પ્રથમ જે

૧ “કર્તુઃ કરણવિજેષેણ આહારાદિગ્રહણસામર્થ્યમાત્મનો નિષ્પદ્યતે,
તદ્વ કરણં ચ પુદ્ગલૈર્નિવર્ત્યતે તે પુદ્ગલા આત્મનમ્તથાવિધપરણતિ-
માજઃ પર્યાપ્તિશબ્દેનોચ્યન્તે ” । (તત્ત્વાર્થટીકા. અ. ૮ સૂ. ૧૦.)

પુદ્ગલો અહણ કરે છે અને ત્યાર પછી પ્રતિસમય ને બીજા પુદ્ગલો અહણ કરે છે કે ને પુદ્ગલો પૂર્વે અહણ કરેલા પુદ્ગલોના સંબંધથી તે રૂપે પરિણત થાય છે આ પ્રમાણે પુદ્ગલોના ઉપચયથી આહારાદિ પુદ્ગલોમા અહણ, અને પરિણમન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પર્યાપ્તિ કહે છે તેના છ પ્રકાર છે—

૧ આહારપર્યાપ્તિ. ને શક્તિવડે આહારને અહણ કરી તેને ખલ અને રસરૂપે પરિણમન કરે તે આહારપર્યાપ્તિ. ખલ એટલે શરીર રચનામા અનુપયોગી અસાર ભાગ, અને રસ એટલે શરીરને પોષણ આપનાર પાણીના જેવો પ્રવાહી પદાર્થ. અહીં જીવ રસવાન્તરમા ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે ને પુદ્ગલો અહણ કરે છે તેજ સમયે તે

ત્યાં આત્માને કણુવિગેષથી આહારાદિ અહણ કરવાનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે કરણ ને પુદ્ગલોથી નિપજે તે આત્માના તેના પ્રકારના પચિલામચાગ પુદ્ગલોને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે

૨ એમદૂતારની મીનમા ખલને શરીર રચનામા ઉપયોગી પદાર્થ માન્યો છે — ‘તથાપરિણતપુદ્ગલસ્કધાનાં સ્વભાગમધ્યાદિ રિચરાવયવરૂપેણ રસભાગ રધિરાદિદવાવયવરૂપેણ ચ પરિણમયિતુશક્તિ-નિવૃત્તિ શરીરપર્યાપ્તિ (ખલ અને રસરૂપે પરિણત થયેના પુદ્ગલ રૂપેમા ખલભાગને અગ્નિઆદિ ત્રિધા અવયવરૂપે અને રસ ભાગને રધિગદિ દ્રવ (પ્રવાહી) અવયવરૂપે પરિણમન કરવાની શક્તિની ઉત્પત્તિ તે સરીકે પર્યાપ્તિ (અમાદ પૃ ૩૦૬)

૩ આ ચતુર્ભુજાવયવરૂપે આત્મા અને રીક્ષિય શરીરની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ લગ્નિનિમિત્ત રીક્ષિય અને આહારક શરીરની અપેક્ષાએ નથી કમઃ તે શરીરને આશ્રયી આહારપર્યાપ્તિ તે એન્ડાવમા ત્યાં ત્યાર લગ્નિનિમિત્તકે સરીકે કહે ત્યારે ત્યારે અભવે છે.

પુદ્ગલોમાં અહણ કરેલા આહારને ખલ અંને રસરૂપે પરિણુમન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આહારપર્યાપ્તિ કહે ૧૭ આહારપર્યાપ્તિનું સામાન્ય કારણ પ્રથમ સમયે અહણ કરેલા પુદ્ગલો છે, અને પારણુમન શક્તિની ઉત્પત્તિ તે કાર્ય છે. અહીં કારણ અને કાર્ય બન્ને એક સમયે સાથેજ થાય છે.

૨. શરીરપર્યાપ્તિ. જે શક્તિવડે રસરૂપે થયેલા આહારને રસ, રુચિર, માસ, મેદ, અસ્થિ, મળના અને વીર્યાદિ ધાતુરૂપે પરિણુમન કરે તે શરીર પર્યાપ્તિ

૩ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ. જે શક્તિવડે શરીરમાંથી ઇન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલોને અહણ કરી ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણુમન કરે તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ

૪. શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ. જે શક્તિ વડે શ્વાસોચ્છવાસ વર્ગણમાંથી પુદ્ગલો અહણ કરી, તેને શ્વાસોચ્છવાસરૂપે પરિણુમન કરી, અવલંબન કરીને છોડી દે તે શ્વાસો-

૧ “આહારમહણસમર્થકરણનિષ્પત્તિરાહારપર્યાપ્તિ” (તત્ત્વાર્થ-૧) અ ૮ સુ ૧૨) આહાર અહણ કરવામાં સામર્થ્યવાળા કણુની ઉત્પત્તિ થતી તે આહારપર્યાપ્તિ

૨ “ઇન્દ્રિયકરણનિષ્પત્તિરિન્દ્રિયપર્યાપ્તિ” (તત્ત્વાર્થ-૨) અ ૮ સુ ૧૩) ઇન્દ્રિયો માટે કરણની ઉત્પત્તિ તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ અહીં મનપર્યાપ્તિનો ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિમાં સમાવેશ કરેલો હોવાથી થાય પર્યાપ્તિ કહી છે

૩ છોડવાને માટે પ્રયત્ન તે અનન્ય જોમ દ્વારે દેવો દોર ત્યારે પ્રથમ જે પ્રયત્ન કરવો પડે છે અથવા જિવાદી ત્યારે ઉજો

અહવાસપર્યાપ્તિ ૧

૫ ભાષાપર્યાપ્તિ. જે શક્તિવડે ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો અદ્વલુ કરી તેનું ભાષારૂપે પરિણમન કરી, અવલંબન કરીને મૂકે તે ભાષાપર્યાપ્તિ

૬ મનપર્યાપ્તિ. જે શક્તિવડે મનોવર્ગજ્ઞામાથી પુદ્ગલો અદ્વલુ કરી, તેને મનરૂપે પરિણમન કરી, અવલંબન કરીને મૂકે તે મનપર્યાપ્તિ

પ્રાણ અને સમાપ્તિ. સર્વ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓનો પ્રારભ એક સાથેજ થાય છે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે થાય છે જેમકે કોઈ મનુષ્ય ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે પોતાને યોગ્ય છ પર્યાપ્તિઓનો સાથે પ્રારભ કરે અને તે પ્રથમ આહારપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે, પછી શરીર પર્યાપ્તિ પૂરી કરે, એ પ્રમાણે અનુક્રમે છ જો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કાળુ કે સર્વ પર્યાપ્તિઓ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી સૂક્ષ્મ છે, તેથી તે પૂરી થતા વધારે વાર થાય છે જેમકે સૂતર કાતનારી છ સ્ત્રીઓ એક શેર રૂ લઈને સાથેજ સૂતર કાતવાનો પ્રારભ કરે, પરંતુ તેમા બીજું સૂતર કાતનારીને ઠે ત્યારે પાળ્યા પગને લગ પાળ એમનાનો અપલ ૩ છે તેને અવલંબન હે છે

૧ “ પ્રાણાપાનયોગ્યકરગનિષ્પત્તિ પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિ ” (તત્ત્વાર્થ ૧૧. અ ૮ સુ ૧૨) આસોદીમને યોગ્ય પુદ્ગલોને અદ્વલુ રાના ગુણની ઉત્પત્તિ તે સ્વામોદીમપર્યાપ્તિ

૨ માપાયોગ્યપુદ્ગલગ્રહણવિમર્ગસમયકરણનિષ્પત્તિ માપાપર્યાપ્તિ ।’ (તત્ત્વાર્થ ૧૧. અ ૮ સુ ૧૨) ભાના યોગ્ય પુદ્ગલોને અદ્વલુ ગ્વા અને ડાહવામા મમર્થ ગ્વાની ઉત્પત્તિ તે ભાના પર્યાપ્તિ

વધારે વાર લાગે અને જાડુ કાંતનારીને ઝાંછી વાર લાગે, તેવી રીતે આહારપર્યાપ્તિ ગ્રૂહ હોવાથી જલ્દી પૂરી થાય અને તેનાથી શરીરપર્યાપ્તિ સફળ હોવાથી તેને પૂરી થતા વાર લાગે એ પ્રમાણે બીજી પર્યાપ્તિઓ સબન્ધે પણ જાણી લેવું

પર્યાપ્તિનો કાલ. ઔદારિક શરીરને આશ્રયી આહારપર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે પૂરી થાય છે, અને ત્યાર બાદ શરીરાદિ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે અન્તર્મુદ્ધૂર્તે ર પૂર્ણ થાય છે. અર્થાત્ આહારપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી અન્તર્મુદ્ધૂર્તે શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થાય. ત્યાર પછી અન્તર્મુદ્ધૂર્તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી થાય એ પ્રમાણે બીજી પર્યાપ્તિઓ પણ પૂરી થાય છે વૈક્રિય અને આહારક શરીરને આશ્રયી આહારપર્યાપ્તિ એક સમયમાં પૂરી થાય છે, અને ત્યાર પછી અન્તર્મુદ્ધૂર્તે શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થાય છે તે પછી બીજી ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિઓ ક્રમશઃ સમયે સમયે પૂરી થાય છે

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ? એન્દ્રિય જીવોને આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર પર્યાપ્તિઓ, વિકલેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચૌરિન્દ્રિય જીવોને ભાષાસહિત પાંચ પર્યાપ્તિઓ, અસહી-મન સહિત પચેન્દ્રિયને તેજ પાંચ પર્યાપ્તિઓ, અને સંસી પચેન્દ્રિયને મનસહિત છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે તેમાં પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ દરેક જીવો અવશ્ય પૂર્ણ કરે છે, કેમકે તે ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા પછીજ આવતા ભવનું આયુષ્ય બંધાય છે; એટલે ત્રણ પર્યાપ્તિવડે પર્યાપ્ત તો દરેક જીવો

હોય છે. વળી પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓના કાર્યને પરસ્પર સંબંધ છે, કેમકે આહારપર્યાપ્તિથી રસાદિરૂપ થયેલ આહારને શરીરપર્યાપ્તિ શરીરરૂપે પરિણમન કરે છે, અને શરીરમાંથી યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમન કરે છે બાકીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓનું કાર્ય પરસ્પર સંબંધ ધરાવતું નથી, કેમકે શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનપર્યાપ્તિ પોતાની સ્વતંત્ર વર્ગણમાંથી પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે, એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણમાંથી પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. એ પ્રમાણે બીજી પર્યાપ્તિઓ સંબંધે પણ બાણ્યું.

પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ. સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે તે પર્યાપ્તિ, અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી ન કરે તે અપર્યાપ્તિ. જેમકે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય ચાર પર્યાપ્તિઓ હોય છે, તે ચાર પર્યાપ્તિઓ જે પૂરી કરે તે પર્યાપ્તિ કહેવાય, અને ચાર પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે, માત્ર ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે તે અપર્યાપ્તિ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તાના બન્ને પ્રકાર છે—૧ લઙ્ઘિપર્યાપ્તિ અને કરણ પર્યાપ્તિ. ૨ લઙ્ઘિઅપર્યાપ્તિ અને કરણ અપર્યાપ્તિ.

૧. લઙ્ઘિ પર્યાપ્તિ. જેઓએ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી પરંતુ અવશ્ય કરશે તે લઙ્ઘિ એટલે શક્તિથી પર્યાપ્તિ તે લઙ્ઘિપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

૨. કરણપર્યાપ્તિ. જેઓએ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી છે, તેથી કરણ-ક્રિયાની સમાપ્તિ-વડે પર્યાપ્તિ તે કરણપર્યાપ્તિ કહેવાય છે. કવચિત્ "કરણનો અર્થ ઇન્દ્રિય-

પર્યાપ્તિ થાય ॥ '—એટલે જેણે ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂરી કરી લીધી છે તે કરણપર્યાપ્તા કહેવાય છે. એ રીતે લઘિઅપર્યાપ્તા પણ અવશ્ય કરણપર્યાપ્તા થઈનેજ મરણ પામે છે. પણ કરણપર્યાપ્તાનો મુખ્ય અર્થ પ્રથમ વ્યાખ્યામાં કહ્યા પ્રમાણે 'જેણે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી છે તે કરણપર્યાપ્તા' એવો સમજવો.

૧. લઘિઅપર્યાપ્તા. જે જીવોએ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી, અને અવશ્ય નહિ કરે તે લઘિ-શક્તિથી અપર્યાપ્તા—એટલે જેનામાં સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવાની શક્તિ નથી તે લઘિઅપર્યાપ્તા કહેવાય છે.

૨. કરણઅપર્યાપ્તા. જેઓએ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી પણ અવશ્ય કરશે તે કરણ—કરવા વડે અપર્યાપ્તા તે કરણઅપર્યાપ્તા. દેવો અને નારકો લઘિઅપર્યાપ્તા હોતા નથી પણ કરણઅપર્યાપ્તા હોય છે અને બાકીના મનુષ્ય અને તિર્યચો લઘિઅપર્યાપ્તા અને કરણઅપર્યાપ્તા એ બન્ને પ્રકારના હોય છે.

પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ, તે પ્રાણોના બે પ્રકાર છે—૧ દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ. જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ક એ ભાવપ્રાણ છે. અને ઈન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણ છે, તેના દશ પ્રકારો છે.—

પર્ણિદિય-તિવલ્લ-સાસા-ઝ દસ પાણ ચડ છ સગ અટૂઠ
 ઇગ-દુ-તિ-ચડરિંદીણં અસન્નિ-સન્નીણ નવ દસ ચ ॥

[પન્ચેન્દ્રિય-ત્રિવલો-ચ્છ્વાસા-યુપિ દશ માણાશ્વત્વારઃ પદ્સપ્તાષ્ટૌ ।
 એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયાણાં અસન્નિ-સન્નિનાં નવ દશ ચ ॥]

અર્થ—[પાંચેન્દ્રિય-ત્રિવલ-ઉચ્છ્વાસ-ઝાંખીપ] પાંચ ઈન્દ્રિયો, ત્રણ બલ-મનબલ, વચનબલ અને કાયબલ. ધારણા-વૈકાસ અને આયુષ-એ [દશ પ્રાણા.] દસ પ્રાણો છે. [એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયાણાં] એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૈરિન્દ્રિયને અનુક્રમે [ચત્વાર] ચાર, [પદ] છ. [સપ્ત] સાત અને [અષ્ટ] આઠ, [અસંખિ-સન્નિનાં] અસંખિ-મન-સહિત થયેા અને સંજ્ઞી-મનસહિત થયેાને [નવ] નવ પ્રાણુ [દશ ચ] અને દસ પ્રાણુ હોય છે. અર્થાત્ એકેન્દ્રિય થયેાને ચાર, બેઈન્દ્રિયને છ. તેઈન્દ્રિયને સાત, ચૈરિન્દ્રિયને આઠ. અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને નવ અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને દસ પ્રાણુ હોય છે.

વિવેચન—જેના યોગે આત્માનું મનુષ્યાદિ ગતિને વિષે જીવન ટકી શકે છે અને જેના વિયોગે મરણ થાય છે તે દ્રવ્ય પ્રાણ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય ચાર ભેદ છે—૧ ઈન્દ્રિય, ૨ બલ-યોગ, ૩ આસોઅહ્વાસ અને ૪ આયુષ. તેમાં ઇન્દ્રિયોના પાંચ ભેદ અને બલના ત્રણ ભેદ ગણતાં પ્રાણોના દશ પ્રકાર થાય છે.

૧. ઈન્દ્રિય. ઈન્દ્ર એટલે આત્મા, તેનું ચિહ્ન તે ઈન્દ્રિય, તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧ સ્પર્શન, ૨ રસન, ૩ ગ્રાણુ, ૪ શ્રોત્ર અને ૫ શ્રોત્ર સ્પર્શને બાહ્યનાર સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસને બાહ્યનાર રસનેન્દ્રિય, ગન્ધને બાહ્યનાર ગ્રાણુન્દ્રિય, રૂપને બાહ્યનાર ચતુરિન્દ્રિય અને શબ્દને બાહ્યનાર શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. માટે તે ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ અને શબ્દ અનુક્રમે વિષયો છે.

૧ ઇન્દ્રિયોના અર્થાદિ વિષય ત્રીસ પ્રકારના છે. તેમાં અર્થ આઠ પ્રકારે છે—૧ ગુપ્ત (જાણે), ૨ લઘુ (હળવો), ૩ મૃદુ (કામળ),

ઇન્દ્રિયોના પ્રકાર. ઇન્દ્રિયના સામાન્ય રીતે બે પ્રકાર છે—દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. પુદ્ગલની બનેલી દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે, તેના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે ભેદ છે. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, તેના બાહ્ય અને અભ્યન્તર એ બે પ્રકાર છે. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ સિત્ત સિત્ત જાતિના જીવોને વિષે સિન્ન સિન્ન જાતની હોય છે. અને અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ સર્વ જાતિના જીવોમાં સમાન આકારવાળી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વૃત્તિનો અંદરનો આકાર કદંબપુષ્પના જેવો છે, ચક્ષુનો આકાર મસૂરના સરખો છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર અતિસુક્ત પુષ્પના જેવો છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયનો આકાર અસાના જેવો છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો સિત્ત સિન્ન આકાર હોય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયની બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિમાં આકૃતિનો ભેદ નથી. આ અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિન્દ્રિયમાં પોત પોતાના વિષયને જાણવાની શક્તિ તે ઉપકરણેન્દ્રિય કહેવાય છે. ખર્જૂના સમાન બાહ્યેન્દ્રિય છે, તેની ધાર સમાન અત્યન્ત

૪ ખર (ખરસક), ૫ રીત, ૬ ઉષ્ણ, ૭ સ્નિગ્ધ અને ૮ રુક્ષ (જીખો). ૨મ પાંચ પ્રકારે છે—૧ મધુર (ગળ્યો), ૨ કષાય (તૂરો), ૩ તિક્ત (કડવો), ૪ કટુક (તીખો) અને ૫ અમ્લ (ખાટો). ગન્ધના બે પ્રકાર છે—સુરભિગન્ધ અને દુરભિગન્ધ. રૂપના પાંચ પ્રકાર છે—૧ પેત, ૨ પીત, ૩ રક્ત, ૪ તીવ્ર અને ૫ કૃષ્ણ. રાગના ત્રણ પ્રકાર છે—૧ મયિત, ૨ અયિત અને મિશ્ર, સયિત એટલે જીવથી ઉત્પન્ન થયેલો ગાન્ધ, અયિત એટલે અજીવથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ, જીવ અને અજીવ એ બન્નેના સમન્વયથી ઉત્પન્ન થયેલો તે મિશ્ર શબ્દ. એ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે.

સ્વ૨૭ પુદ્ગલના સમૂહરૂપ ૧અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ છે અને તેની શક્તિવિશેષ તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે ૨

ભાવેન્દ્રિય લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે પ્રકારે ભાવેન્દ્રિય છે ઇન્દ્રિયાવરણ (મતિજ્ઞાનાવરણ) કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયને જાણવાની આત્માની શક્તિ તે લબ્ધીન્દ્રિય, અને વિષયોને જાણવામા ચેતનાશક્તિનો વ્યાપાર તે ઉપયોગેન્દ્રિય

ઉપયોગેન્દ્રિય એક મમયે એકજ હોય છે, પણ વધારે હોતી નથી, કેમકે જ્યારે જે ઇન્દ્રિયની સાથે મન જોડાય છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિય ચેતાના વિષયને જાણી શકે છે ‘એકેન્દ્રિય’, ‘બેઇન્દ્રિય’ ઇત્યાદિ વ્યવહાર દ્રવ્યેન્દ્રિયવડે થાય છે, પણ ભાવેન્દ્રિયવડે થતો નથી જો એમ ન હોય તો બહુ લાંબા વૃક્ષોને વિષે પાચે ભાવેન્દ્રિયોનો ક્ષયોપશમ હોવાથી તે ૫ ચેન્દ્રિય કહેવાય

૧ આચારાગ સૂત્રની ૧૧મા શુદ્ધ આત્મપ્રદેશની ઇન્દ્રિયાકાંચે વૃત્તિને અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ પ્રેરતી છે

૨ દરેક દ્રવ્યેન્દ્રિયની જગાઇ અગુણના અમંખ્યાતમા ભાગની કહેલી છે

[૩૦] અપરણેન્દ્રિયની જગાઇ અગુણના અમંખ્યાતમા ભાગની છે તો તત્ત્વારના ધારી દેહની અંદરના ભાગમા વેદના કેમ થાય ?

[૩૦] અપરણેન્દ્રિયનો વિષય શીતાદિ સ્પર્શ છે, પણ વેદના તેનો વિષય નથી વેદના તો દુષ્ણના અનુભવરૂપ છે તેને સર્વ શરીરવડે આત્મા વેં છે અપરણેન્દ્રિય શરીરની બહાર તેમ અંદરના પોનાણાના ઉપરના ભાગમા છે માટે શીત જન પીનામા વેદના ભાગમા શીત અપરણેન્દ્રિય અનુભવ થાય છે

‘પ્રાપ્તકારી અને અપ્રાપ્તકારી. ચક્ષુ શિવાય જા-
ડીની ચાર ઇન્દ્રિયા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને જાણે
છે માટે તે પ્રાપ્તકારી કહેવાય છે, અને ચક્ષુ પોતાના વિષ-
યને પ્રાપ્ત થયા શિવાય દૂરથી જાણે છે, માટે તે અપ્રાપ્તકારી
કહેવાય છે. તેથી ચક્ષુ અત્યન્ત પાસે રહેલા અજનાદિકને
જાણતી નથી.

૨. યોગ. યોગ એટલે શક્તિ અથવા ‘સામર્થ્ય’. તે
સામર્થ્ય મન, વચન અને શરીરદ્વારા પ્રવર્તે છે, માટે તે
યોગના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ મનોયોગ, ૨ વચનયોગ અને ૩
કાયયોગ. રમનદ્વારા જે વિચારણા રૂપ આત્માનું ‘સામર્થ્ય’

અવજેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુગિન્દ્રિયની પહોંચાણ અંગુલ
પૃથક્ત્વ (જેથી નવ આંગુલ) પ્રમાણ છે. અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પહોં-
ચાણ પોત પોતાના શરીર પ્રમાણ છે તેમા સ્પર્શનેન્દ્રિય શિવાય ચાર
ઇન્દ્રિયોની પહોંચાણ આત્માગુણથી જાણવી. અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પાંદા-
ળાઈ ઉત્તમેધાંગુણથી જાણવી.

૧ જેમ અવ્યયકૃતિવાળો પુરુષ પોતાની મેજે ચાક્ષી ગતો
નથી, પરંતુ તે સાકડીના અવયગનથી ચાક્ષી રહે છે. કેમકે તેનું
સામર્થ્ય બાહ્ય અવલગન શિવાય પ્રવર્તતું નથી, પણ મન, વચન
અને કાયના અવલગનથી પ્રવર્તે છે, તેથી યોગના ત્રણ પ્રકાર થાય છે.

૨ જીવ કાયયોગવડે મનન કરવા માટે મનોવર્ગજ્ઞાને (મનન
કરવામાં ઉપયોગી સૂક્ષ્મ અણુઓના સ્વરૂપને) ગ્રહણ કરે છે, અને
‘ગ્રહણ કરીને મનપણે પરિણમાવે છે, તે દ્રવ્યમન કહેવાય છે. તે દ્રવ્ય
મનદ્વારા મનન થાય તેને ભાવમન કહે છે. મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવામાં
કાયયોગ અને મનન કરવામાં મનોયોગ કારણ છે. દ્રવ્યમન અને
ભાવમન બન્ને મંજી પચેન્દ્રિયને હોય છે. દ્રવ્યમન વિના પણ મુદ્ધમ

પ્રવર્તે તે મનોયોગ; વચનદ્વારા જે બોલવારૂપ સામર્થ્ય પ્રવર્તે તે વચનયોગ; અને કાયદ્વારા જે ગમનાગમનાદિ સામર્થ્ય પ્રવર્તે તે કાયયોગ.

૩. શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉચ્છ્વાસનામ કર્મના ઉદયથી ઉચ્છ્વાસલઙ્ગિય-(શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની શક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે લઙ્ગિય તથા ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણના પુરુષલો અહુષ્ટુ કરવા અને પરિણુમાવીને વિસર્જન કરવારૂપ ક્રિયાને શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણુ પકડેવાય છે.

ભાવમન વિદ્યેન્દ્રિય અને ઔદેન્દ્રિયને પણ રોય છે તથા મદ્યમ કલ્પમન પુ ઔદેન્દ્રિયાદિને રોય છે

૧. અર્ધાગવંટ ભાપાવર્ગણાને અદ્યક્ષ મ્હી ભાપાપરો પગિણુ-મારી અનનન કરીને તેનો ત્યાગ દે છે અહીં અદ્યક્ષ કરવામા કાયયોગ અને પગિણુમન તથા વિમર્જનમા વચનયાગ કાગલુ છે ભાપા શવનેજ રોય છે, કેમકે ભાપાવર્ગણાનું અદ્યક્ષ અને વિમર્જન ઉવજ ની શકે છે. "માપ્યમાણા માયા," જે બોવાય તે ભાપા-એ વ્યુત્પત્તિ ઉવમેગિત નમ્દને વિગે લાગુ થઈ શકે છે. અર્થાત્ ચેતનપ્ર-સુખ શમ્દને ભાપા દેવાય છે તે ભાપા બોવાતી રોય ત્યારે તેમા વચનયોગ કાગલુ છે.

૨. શ્વાસોચ્છ્વાસના પુરુષલોને અદ્યક્ષ કરવા, પરીણુમાવરા અને છોડવામા કાયયોગનો વ્યાપાર છે, તોપણ મન અને વચનની પેકે તેનું મનન, તથા બોલ-પ વિનિષ્ટ રૂલ નહિ રોવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસયોગને કાયયોગથી નૃદ્દે ન ગણના તેનો કાયયોગમા મમાવશ કર્યો છે.

૪. આયુષ. જેના સંબન્ધથી મનુષ્યાદિ ગતિમાં જીવન
ટકી શકે તે આયુષ પ્રાણી છે. તેના ચાર પ્રકાર છે-૧
દેવાયુષ, ૨ મનુષ્યાયુષ, ૩ તિર્યચ્ચાયુષ અને ૪ નરકાયુષ

એકેન્દ્રિયને રૂપશ્ચેન્દ્રિય, કાયયોગ, શ્વાસોન્નવાસ
અને આયુષ એ ચાર પ્રાણ હોય છે. બેકેન્દ્રિય જી-

૧ આયુષકર્મના પુરુષોને દ્રવ્યાયુષ અને દેવાદિગાતમા
સ્થિતિકાલને કાલાયુષ કહે છે તેમા કાલાયુષના અપવર્તનીય અને
અનપવર્તનીય એવા બે ભેદ છે-૧ વિપશ્ચાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી અને
ગાત્રિ આત્મનિમિત્તથી જે આયુષની ગ્થિતિ પડે તે અપવર્તનીય
આયુષ કહેવાય છે, અને તેના નિમિત્તથી જે આયુષની ગ્થિતિ ન
ધટે તે અનપવર્તનીય આયુષ કહેવાય છે તેનો હેતુ આયુષના બન્ધની
શિથિલતા અથવા મજબૂતાઇ છે બન્ધમયે આયુષનો ગિથિય
બન્ધ કયો હોય તો તેનું અપવર્તન થાય છે, અને સમ્પત બધ કયો
હોય તો અપવર્તન થતું નથી તેમા અનપવર્તનીય આયુષના મોપક્રમ
અને નિપક્રમ એ બે ભેદ છે ઉપક્રમ એટલે આયુષને ઘટવાના
નિમિત્તો, તેવડે સહિત હોય, અર્થાત્ વિપ-શ્ચાદિ નિમિત્તો મળવાથી
જે આયુષ ન ધટે તે મોપક્રમ અનપવર્તનીય અને જેને આયુષ ઘટ-
વાના વિપશ્ચાદિ નિમિત્તો પ્રાપ્ત ન થાય તે નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય
આયુષ કહેવાય છે. અપવર્તનીય આયુષ તો અનસ્ય મોપક્રમ હોય છે.
નગ્નુ કે જ્યારે જ્યારે અપવર્તનીય આયુષ હોય છે ત્યારે તેને વિપ-
શ્ચાદિ નિમિત્ત અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

પ્ર૦—જો આયુષનું અપવર્તન (ગ્થિતિનું નટનું) થાય તો તે
આયુષ કલ આપ્યા વિનાય નાશ પામે, તેથી તેમા દૃતનાશ દોષનો
પ્રમુખ પ્રાપ્ત થાય તથા આયુષ ને આપી હોવા છતાં મનુષ્ય

વેાને રસનેન્દ્રિય અને વચનયોગ વધારતા છે પ્રાણે
રોય છે, તેષ્ઠેન્દ્રિય જીવેાને પ્રાણેન્દ્રિય અધિક કરતા
સાત પ્રાણે હોય છે, ચૈત્તરિન્દ્રિયને ચતુર્થેન્દ્રિય અધિક
કરતા આઠ પ્રાણ હોય છે, અસત્તી પચ્ચેન્દ્રિયને શ્રોત્રેન્દ્રિય
અધિક કરતા નવ પ્રાણ હોય છે અને સત્તી પચ્ચેન્દ્રિયને

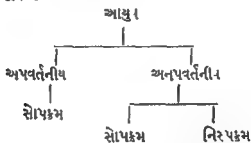
૭, માટે અત્ત અનિમિત્ત મગ્ધુની અભ્યાગમ પ્રાપ્તિ થનાથી અત્ત
ભ્યાગમ હોત પ્રાપ્ત થાય ૭ વળી આયુર છતા મરણુની પ્રાપ્તિ થાય
૮ માટે આયુર મંત્રી નિષ્ક્રિયાતા પણ સિદ્ધ થાય છે

ઉ-આયુષ્ અને વિદે દૃતનારા અત્તભ્યાગમ અને નિષ્ક્રિયા
તા એ દોષો ખરી રીતે લાગતા નથી કારણુ કે જસદ આત્માને
વિન-સત્તા ઉપક્રમ લાગે છે ત્યારે આયુષ્ ક્રમ જલુ એક માથે
ઉદનમા આવે છે અને જલદીથી ભોગરાય છે તેથી બાવેના આયુ
પત્રો ૪ આપ્યા સિવાય નાશ થતો નથી વળી સર્વ આયુર ઝર્મેનો
ક્ષય થયા પછીજ મરણુ પ્રાપ્ત થાય છે માટે અત્ત (અનિમિત્ત)
મગ્ધુની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી અત્તભ્યાગમ દોષ પણ નથી તથા
આયુર મનો જલદીથી ઉપનોગ થાય છે અને જલુ આયુર મોગ
વાયા પછીજ મરણુ થાય છે માટે તે નિષ્ક્રિયા પણ નથી જેમકે ચારે
તરફથી મજબૂત બાધની વામની ગડને એ તરફથી સગગાની હાથ
તો તે અનુક્રમે અને ધીરે ધીરે જળ હ, પરન્તુ તેનો ખર તોડી નાખી
છી રી નાખી રોય અને ચોતરફ પડત વાતો રોય તો તે ચારે
તરફથી સળગે છે અને જલદીથી જળી જાય છે તેવી રીતે બધમમરે
શિથિલ માનુ આયુર ઉપક્રમ લાગતા ૧૩ એ સાથે ઉદનમા આવે
છે અને સીત્ર ભાગનાંને તેનો ક્ષય થાય છે તેમા ઔપપાતિ (દેવો
તથા નાન્દો) અમળ વર્ના આયુરવાળા (મનુષ્ય અને તિર્યચો)
અમ નરીરી (તેજ સરીગવાસ મોક્ષને પ્રાપ્ત થનારા) અને ઉત્તમ
પુરો- (તીર્થ ચક્રત્યાદિ) ને અત્ત અનપવનની આયુષ્ ૧૧૧

મનોયોગ અધિક કરતા દશ પ્રાણ હોય છે તેમાં સમુ-
ચ્છિન્ન (અસરી) પચેન્દ્રિય મનુષ્યને સાત કે આઠ
પ્રાણ હોય છે. તેઓ આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય
પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે છે માટે તેને સાત
પ્રાણ હોય છે પણ જો શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ
કરીને મરણ પામે તો તેને શ્વાસોચ્છ્વાસ સહિત આઠ
પ્રાણ હોય છે તેઓ ભાષા પર્યાપ્તિ પૂરી કરતા જ નથી,
અને મનપર્યાપ્તિ તો મૂળથી જ હોતી નથી, તેથી તેને
વચનબલ અને મનોબલ એ બે પ્રાણ તો હોતા જ નથી

જીવતત્ત્વ સમાપ્ત.

છે બાકીના જીવોને અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એ મને પ્રકા
રુપે આયુષ્ય હોય છે

દેવો નારકો તથા અસંખ્ય રૂપના આયુષવાળા મનુષ્ય અને
તિર્યચો પોતાના આયુષના છ માસ બાકી ગટે ત્યારે પરલવાયુનો
બધ કરે છે બાકીના નિરુપકમઆયુષવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યો
પોતાના આયુષનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરલવાયુષનો બધ
કરે છે અને સોપકમ આયુષવાળા પોતાના આયુષનો ત્રીજો નવમો
કે મત્વારીશમો-એમ ત્રિગુણ કરતા ઝેન્ટે અન્તર્મુક્ત બાકી ગટે ત્યારે
પણ પરલવનું આયુષ પામે છે

અજીવતત્ત્વ.

હવે અણુવતત્ત્વના ચૌદ ભેદ દર્શાવે છે—

ધમ્મા-ધમ્મા-ગાસા તિયતિયભેદા તહેવ અદ્ધા ય ।
સ્વંધા દેસ પણસા પરમાણુ અજીવ ચઉદસહા ॥૮॥

[ધર્મા-ધર્મા-કાશાઃ ત્રિવિભેદાઃ તથૈવ અદ્ધા ચ ।
સ્વધા દેશાઃ પ્રદેશાઃ પરમાણ્વોઽજીવચતુર્દશધા ॥]

અર્થ—[ધર્મા-ધર્મા-કાશાઃ] ધર્માન્તિકાય, અધર્માન્તિકાય અને આકાશાન્તિકાય, [ત્રિવિભેદાઃ] તેના (અન્ધ, દેગ અને પ્રદેશ) એ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. [તથૈવ] તેમજ [અદ્ધા ચ] સમય-કાલ; તથા (પુદ્ગલાન્તિકાયના) [સ્વધા] અંધો-સંપૂર્ણ ભાગ [દેશા] દેનો-અવયવો, અપૂર્ણ ભાગ, [પ્રદેશા]—પ્રદેશો અત્યંત સૂક્ષ્મ અવયવો અને [પરમાણ્વ] પરમાણુઓ (એ ચાર ભેદો છે) એ પ્રમાણે [અજીવ] અણુવ તત્ત્વ [ચતુર્દશધા] ચૌદ પ્રકારે છે

૧ ધર્માન્તિકાય ગમન ક્રિયામા પ્રવૃત્ત (પ્રવૃત્ત થયેલા) છવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને સહાય કરનાર દ્રવ્ય તે ધર્માન્તિકાય. છવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમા ક્વાભાવિકે ગમન શક્તિ રહેલી છે, તે દ્રવ્યો ત્યારે ગમન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેમ કરવામા તેને અન્ય દ્રવ્યની સહાયની જરૂર છે, જેમ માછલામાં ગમન શક્તિ છે, પણ તેને ગમન કરવામા પાણીની સહાયની જરૂર પડે છે, પાણી શિવાય

તે ચાલી શકતા નથી; તેમ ગતિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા છવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગમન કરવામાં સહાય આપનાર ધર્માસ્તિકાય મામે દ્રવ્યની જરૂર છે તે લોકવ્યાપી અને અરૂપી છે ધર્મ-દ્રવ્યના અસ્તિ-પ્રદેશોનો કાય-સમૂહ; જે દ્રવ્યના ઘણા પ્રદેશો હોય તેને 'અસ્તિકાય' કહે છે. ધર્માસ્તિકાય અનેક પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ હોવાથી તે અસ્તિકાય છે. યદ્યપિ ધર્માસ્તિકાયાદિ અખંડ દ્રવ્ય છે, અવયવોના બનેલા નથી, તેથી તેમા દેશ અને પ્રદેશો ન હોઈ શકે, તોપણ તે લોકવ્યાપી હોવાથી તેમા અવયવોની કલ્પના થઈ શકે છે એટલે તેના કટિપત અવયવો છે એ પ્રમાણે બીજા દ્રવ્યોના પણ દેશ-પ્રદેશ બાજુવા ધર્માસ્તિકાય ત્રણ પ્રકારે છે-૧ અખંડ, ૨ દેશ અને ૩ પ્રદેશ.

૨ અધર્માસ્તિકાય. સ્થિર પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા છવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને સ્થિતિમાં કારણભૂત ૧ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. તે લોકવ્યાપી અને અરૂપી છે જેમ વીસામે લેવા માટે બેસવાની ઇચ્છાવાળા મુસાફરને વૃક્ષ સ્થિતિનું કારણ છે, તેમ સ્થિતિ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા છવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને અધર્માસ્તિકાય સહાયક છે અહીં સ્થિતિ એટલે ગતિ ક્રિયાથી નિવૃત્ત થવું, તેથી જે આકાંક્ષાદિ દ્રવ્યો અભાવિક સ્થિર રહેલા છે તેમાં અધર્માસ્તિકાય કારણ નથી. તેના પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકાર છે

૧ શિષ્ય-હે ભગવન ! છવ અને પુદ્ગલમા ગતિ અને સ્થિતિ એ અભાવિક ધર્મ (ગુણ) છે, તો તેમા સહાયક તરીકે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય માનવાની શી જરૂર છે ?

૩ આકાશાસ્તિકાય પુદ્ગલ અને જીવને અવકાશ આપવામાં કારણભૂત આકાશ દ્રવ્ય છે, અને તે લોકાલોક વ્યાપી અને અરૂપી છે. તેના ઉપર કહેલા સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ લેદ છે.

૪ કાલ. નવીન વસ્તુને જીર્ણ કરે તે કાલ. ભૂતકાળનો નાશ થયેલો હોવાથી અને ભવિષ્ય કાલની ઉત્પત્તિ નહિ થયેલી હોવાથી કાલ દ્રવ્ય વર્તમાન જોઈ સમયરૂપ છે; તેથી તેના સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશરૂપ લેદો નથી. અને

ગુર—આપુ ! તારી તક યોગ્ય છે, પરંતુ લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા માટે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની જરૂર માનેલી છે. જો ગતિ અને સ્થિતિના વચ્ચે તરીકે તે બંને દ્રવ્યો ન માનવામાં આવે તો જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ અનન્ત આકાશમાં મર્વન થાય, તેમ થવાથી જેટલા ક્ષેત્રમાં જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો રહેલા છે તે લોક, અને જ્યાં કેવળ આકાશ છે તે અલોક એ વ્યવસ્થા ન થતે માટે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય માનવાની જરૂર છે.

શિષ્ય—ટે લગનનું ! લોકાલોકની વ્યવસ્થા ન થતે તો ત્રીજી વ્યવસ્થા ?

ગુર—જો લોકાલોકની વ્યવસ્થા ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગલ પન્માણુઓ પગિમિત ક્ષેત્રમાં ન રહે, પણ અનન્ત આકાશમાં વહેંચાઈ જાય, અને એ બધાનો પરસ્પર મનન્ધ નહિ થાય અને પરમાણુઓનો પરસ્પર મનન્ધ નહિ થવાથી દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કન્ધો પણ નહિ થાય. નાટ જીવ અને પુદ્ગલોની પગિમિત ક્ષેત્રમાં ગતિ અને સ્થિતિની આવશ્યકતા છે, અને તે માટે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય માનવા જોઈએ

અદેશો ન હોવાથી તે અસ્તિકાય પણ નથી. વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વમાં કાલ કારણ છે.

૧. વર્તના સર્વ લાવોની પ્રથમ સમયાશ્રિત ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ગતિને વર્તના કહે છે.

૨. પરિણામ. દ્રવ્યોનું પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ત્યાગ કર્યા શિવાય રૂપાન્તર થવું તે પરિણામ.

૩ ક્રિયા. પ્રયોગગતિ, વિસ્રસાગતિ, અને મિશ્રિકાગતિને ક્રિયા કહે છે. જીવના પરિણામથી થયેલી શરીરાદિના પરિણામરૂપ તે પ્રયોગગતિ. જીવના પ્રયોગ શિવાય કેવલ અજીવદ્રવ્યના પરમાણુ, ઈન્દ્રિયનુપ, વાદળા ઇત્યાદિના પરિણામરૂપ વિસ્રસાગતિ પ્રયોગ અને વિસ્રસાવડે જીવના પ્રયોગ સહિત અચેતન દ્રવ્યના પરિણામરૂપ મિશ્રિકા ગતિ.

૪. પરત્વાપરત્વ. “આ પૂર્વલાવી (પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું) છે, અને આ પશ્ચાદ્લાવી (પછીથી ઉત્પન્ન થયેલું) દ્રવ્ય છે” એવો વ્યવહાર જેના આશ્રયથી થાય તે પરત્વાપરત્વ

આ વર્તનાદિસ્વરૂપ કાલ મુખ્યપણે દ્રવ્ય નથી, પણ પંચાસ્તિકાયનો પર્યાય છે. (પર્યાયે દ્રવ્યોપચાર) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને તેને દ્રવ્ય કહેલું છે. તેથી જીવ દ્રવ્યના પર્યાયો જીવરૂપ અને અજીવ દ્રવ્યના પર્યાયો અજીવરૂપ હોવાથી કાલને જીવાજીવરૂપ કહેલો છે. આ સમયરૂપ કાલ નૈશ્વયિક કાલ છે અને તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. સર્વજાતી પણ તેનો વિભાગ કદી શકાતો નથી. તે એટલો સૂક્ષ્મ છે કે નિમેષમાત્રમાં અસંખ્ય સમય વ્યતીત થાય

છે. ૧ અસંખ્ય સમયના સમૂહરૂપ આવલિકા, સુદર્ત ઇત્યાદિ
૨ વ્યાવહારિક કાલ છે.

૫. પુદ્ગલાસ્તિકાય. પૂરણ—પરસ્પર મળવા અને
ગલન-છૂટા થવાના સ્વભાવવાળું પરમાણુ અને રકન્ધરૂપ
૩ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. અથવા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને

૧. મૂળમા મમયની સૂક્ષ્મતા ઝૂંબુ વગ્ન કાણવાના દૃષ્ટાન્તથી
દર્શાવી છે. જેમ કોઈ યુવાન પુરુષ જીર્ણ વસ્ત્રને કાઢે, તે વસ્ત્ર અનેક
તન્તુઓનું બનેલું હોવાથી પ્રથમ એક તન્તુને કાઢે અને પછીથી અનુ-
ક્રમે બીજા તન્તુઓને કાઢે. તેમાં એક તન્તુ કાણવામા જોડેલો 'કાળ
લાગે તેથી પણ મમય અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. દરેક તે એક તન્તુ અનેક
ઝીણા તન્તુઓનો બનેલો છે, અને તે ઝીણા તન્તુઓ અત્યન્ત કાઢે
છે. તેમાં પ્રથમ એક ઝીણા તન્તુને કાણવામા જ કાલ લાગે તેથી
પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મમય છે.

૨ મમયનો મમદ થઈ શકતો નથી, કેમકે બૃતકાલનો મમય
નષ્ટ થાય છે, લવિષ્યનો મમય દંભ ઉત્પન્ન થયો નથી, માત્ર વર્ત-
માનમાં એક મમય હોય છે. માટે મમયનો મમદ થઈ શકતો નથી પણ
કંઈપણ શકાય છે, અગ્રંખ્ય મમયોનો કપિન સમુદાય તે એક આવલિકા.
એક ક્રોડ મહમ્ લાખ મત્રોને લગત બમો સોળ આવલિકાનો એક
સુદર્ત. ત્રીસ સુદર્તનો એક અરોગત્ર (ગત દિવસ) ૫૬૦ અરો-
ગત્રનો એક પક્ષ. બે પક્ષનો એક માસ બાર માસનો એક વર્ષ.
અને અમૂખ્ય વર્ષોનું એક પચ્ચોપમ થાય છે. પચ્ચતીન (કુવાતી) ઉપમા-
દૃષ્ટાન્ત-થી તેનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે માટે તે પચ્ચોપમ કહેવાય છે.
દશ કાટકાટી પચ્ચોપમે એક આગરેપમ થાય છે

૩ બળત્ર મ્હઘાઘ (તરજા ૦ અ. ૬. મ. ૨૫.) આણુ-પરમાણુ
અને નન્ના એ એ પ્રકારે પુદ્ગલાસ્તિકાય છે.

સ્પર્શવાણું પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે—
૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ, ૩ પ્રદેશ અને પરમાણુ.

૧. સ્કન્ધ. કોઈપણ દ્રવ્યનો અવયવવાળો :અખંડ-
પરિપૂર્ણ ભાગ તે સ્કન્ધ. જેમ લોકવ્યાપી અખંડ ધર્માસ્તિકા-
યા દ્રવ્ય તે ધર્માસ્તિકાયનો સ્કન્ધ. અખંડ લોકવ્યાપી અધર્મા-
સ્તિકાય તે અધર્માસ્તિકાયનો સ્કન્ધ. લોકાલોક વ્યાપી અખંડ
આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય તે આકાશાસ્તિકાયનો સ્કન્ધ, દ્વિપ્રદે-
શથી આરંભી અનન્તપ્રદેશ સુધી પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કન્ધો
તે પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કન્ધો અનન્ત છે. “સ્કન્દન્તે-ગુપ્યન્તિ
પુદ્ગલવિચટ્તનેન, ધીયન્તે-પુપ્યન્તિ પુદ્ગલચટ્તનેનેતિ સ્કંધાઃ”
“પુદ્ગલના વિખરાવાથી ક્ષીણ થાય, અને મળવાથી પુદ્ગલ થાય
તે સ્કન્ધ.” સૂત્રમાં આ પ્રકારે સ્કન્ધનું લક્ષણ કહેલું છે.
આ બ્યુત્પત્તિથી પુદ્ગલ સ્કન્ધનેજ સ્કન્ધ કહી શકાય પણ
ધર્માસ્તિકાયાદિકમાં સ્કન્ધનો વ્યવહાર ન થઈ શકે. તેથી
સૂત્રમાં માત્ર પુદ્ગલનો સ્કન્ધ કહ્યો છે, પણ ધર્માસ્તિકા-
યાદિકનો સ્કન્ધ કહ્યો નથી.*

સંઘાતમેદમ્ય ઉત્પન્તે (તત્ત્વા૦ અ. ૫ સૂ. ૨૬.) તેમાં સ્કન્ધો
સંઘાત, મેદ અને મેદ-સંઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે. સંઘાત-પરમાણુઓનું
પરસ્પર મળવું, મેદ-જૂદા પડવું અને સંઘાત-મેદ એટલે પરમાણુ-
ઓનું મળવું અને જૂદા પડવું—એ ત્રણ કારણોથી સ્કન્ધો થાય છે.

મેદાદણઃ (તત્ત્વા૦ અ. ૫. સૂ. ૨૭.) મેદથી એટલે પરસ્પર
જૂદા પડવાથી, જ પરમાણુ થાય છે.

* જુઓ (દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ. ૫. ૫૦.)

અહીં ધર્માસ્તિકાયાદિકનો નિયત-એક પ્રકારનો સ્કન્ધ છે, પણ પુદ્ગલાસ્તિકાયનો નિયત સ્કન્ધ નથી, જેમકે - ઘટ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયનો સ્કન્ધ છે. હવે તે ઘટ કૂટીને તેના જે કકડા થાય તો તે જન્ને પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કન્ધ કહેવાય. વાસ્તવિક રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પરમાણુ એ સુખ્ય દ્રવ્ય છે. અને પરમાણુદ્રવ્યના સમૂહરૂપ તેનો સ્કન્ધ છે. તેથી “દ્રવ્યનો અવયવવાળો સંપૂર્ણ ભાગ તે સ્કન્ધ”. એ પ્રથમ વ્યાખ્યાને અનુસારે પુદ્ગલને વિષે સ્કન્ધનો વ્યવહાર ઘટી ન શકે, તેમ તેનામાં અંશની કલ્પના ન થતી હોવાથી તે અસ્તિકાય પણ ન કહી શકાય, પરંતુ પુદ્ગલ પરમાણુમાં બીજા પરમાણુઓ સાથે મળવાની યોગ્યતા હોવાથી સ્કન્ધ અને અસ્તિકાયનો ઔપચારિક વ્યવહાર થઈ શકે છે.

૨. દેશ. કોઇપણ વસ્તુના અવયવ-ભાગ-ને દેશ કહે છે. એટલે સ્કન્ધની સાથે સંબંધવાળો જે ભાગ હોય તે દેશ. ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યના અવયવ તે તેના દેશ કહેવાય છે, દરેક દ્રવ્યમાં અનિયત દેશ હોય છે.

૩ પ્રદેશ. કોઇપણ વસ્તુનો અત્યંત સૂક્ષ્મ અવયવ કે જેના સર્વજ્ઞની બુદ્ધિથી પણ વિભાગ ન થઈ શકે તે પ્રદેશ કહેવાય છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, આકાશના અનન્ત છે, પુદ્ગલાસ્તિકાયના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશો હોય છે. કાલ એક સમય રૂપ હોવાથી તેના અવયવ થઈ શકતા નથી, માટે તેના દેશ કે પ્રદેશો નથી. પ્રદેશ તે સ્કન્ધના અવયવરૂપ હોવાથી તેના સ્કન્ધની સાથે નિયત સંબંધ હોય છે.

પરમાણુ. સ્કન્ધથી જૂદો થયેલો. પરમ-અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અણુ તે પરમાણુ. તે માત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયનો ભેદ છે, તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાયના ચાર ભેદ છે, અને બીજા ધર્માસ્તિકાયાદિના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યો અણુરૂપ હોવાથી તેના પ્રદેશો તેનાથી જુદા પડતા નથી.

યદ્યપિ પ્રદેશ અને પરમાણુ બન્ને પરિમાણુમા સરખા છે તો પણ પ્રદેશનો સ્કન્ધની સાથે નિયત સબન્ધ છે અને પરમાણુનો નથી પરમાણુ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કન્ધથી જૂદો પડેલો સૂક્ષ્મ અવયવ છે.

પરમાણુ દરેક કાર્યનું છેવટનું કારણ છે, અને તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ તથા નિત્ય છે, તેમા એક રસ, એક વર્ણ, એક ગન્ધ, અને બે સ્પર્શ હોય છે, અને તે કાર્યવડે બાણી શકાય છે.

એક પરમાણુથી માડીને અસંખ્ય પરમાણુઓના સ્કન્ધો તથા અનન્ત પરમાણુઓના સૂક્ષ્મ સ્કન્ધો દ્વિગોચર થઈ શકતા નથી, પણ માત્ર અનન્તપરમાણુઓના બાહર (સ્પૃશ) સ્કન્ધો દ્વિગોચર થાય છે.

એક પરમાણુથી આરંભી અનન્ત પરમાણુઓનો સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશમા રહી શકે છે દ્વિપ્રદેશ સ્કન્ધ બે આકાશ પ્રદેશ તથા એક આકાશ પ્રદેશમા પણ રહી શકે છે. ચાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ આકાશના સંખ્યાત પ્રદેશમાં અને અસંખ્યાત પ્રદેશી તથા અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહી શકે છે, કેમકે આકાશનો

૧ કારણમેવ તદન્ય સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવાતિ પરમાણુઃ ।

પ્રકરમ-વર્ણ-ગન્ધો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિપ્તશ્ચ ॥ (તત્ત્વાર્થ પૃ ૩૬૫).

અવકાશ આપવાનો સ્વભાવ છે, અને પુણ્યલેનો વિચિત્ર પરિણામ હોય છે.

એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ ત્રણ લેદ છે, કાળનો એક લેદ છે, તથા પુણ્યલાસ્તિકાયના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર લેદ છે. સર્વ મળીને અણુવ તત્ત્વના ચૌદ લેદ થાય છે.

૫૮દ્રવ્ય. એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ દ્રવ્યો કહ્યા, તેની સાથે એક અણુવ દ્રવ્ય ગણતાં છ દ્રવ્યો થાય છે, અણુવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પ્રથમ અણુવતત્ત્વના નિરૂપણ પ્રસંગે કહ્યું છે.

દ્રવ્ય. શુદ્ધ અને પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમકે અણુવને જ્ઞાનાદિ શુદ્ધો અને મનુષ્ય, તિર્યચાદિ પર્યાયો છે, તેથી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુણ્યલાસ્તિકાયાદિ પણુ શુદ્ધપર્યાયવાળા હોવાથી દ્રવ્ય જાણવા.

શુદ્ધ. દ્રવ્યની સાથે રહેનાર ધર્મ તેને શુદ્ધ કહે છે. અહીં વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ સમજવો. જેમ આત્માની સાથે રહેનાર આત્માના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવને શુદ્ધ કહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ધર્મો જ્યાંસુધી દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી રહે છે, માટે તે શુદ્ધ કહેવાય છે.

પર્યાય. કમલાવી-દ્રવ્યના એક પછી એક જેમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનાર-ધર્મને પર્યાય કહે છે. જેમ આત્માની મનુષ્યાદિ

૧ ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્ (તત્ત્વા૦ અ. ૫ મ્ ૩૭) શુદ્ધ અને પર્યાયવાળું દ્રવ્ય કહેવાય છે.

૧૦ ઉપાદ-વ્યવ-પ્રૌઞ્ઞમુક્તે મત્. (તત્ત્વા૦ અ. ૫. મ્. ૨૯.) ઉત્પાદ, વ્યવ અને પ્રૌઞ્ઞતામુક્ત હોય તે ચત્ કહેવાય છે.

અવસ્થાઓ અનુક્રમે એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમાંની એક પણ અવસ્થા સ્થાયી રહેતી નથી જેમકે મનુષ્યપણું અમુક કાલ પર્યન્ત હોય છે, ત્યાર પછી તિર્યચપણુ પ્રાપ્ત થાય, પછી દેવપણુ પ્રાપ્ત થાય, તથા મનુષ્યપણુમાં બ્રાહ્મ, યૌવન, અને વૃદ્ધત્વાદિ અવસ્થાઓ-એ પ્રમાણે એક પછી એક અવસ્થાઓ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય તેને પર્યાય કહે છે પર્યાયના બે પ્રકાર છે- વિભાવપર્યાય અને સ્વભાવપર્યાય. અન્ય દ્રવ્યના સંયોગથી જે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય તે વિભાવપર્યાય જેમ મનુષ્યપર્યાય આત્મા સાથે પુણ્નગતના સંયોગથી થાય છે, માટે તે વિભાવપર્યાય કહેવાય છે. અન્ય દ્રવ્યના સંયોગ વિના જે થાય તે સ્વભાવપર્યાય. જેમકે સુકૃત આત્માને પ્રતિસમય શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપનો અનુભવ થવો, અથવા એક પરમાણુમાં એકગુણ સંખ્યા તણુ, અસંખ્યાતણુ કે અનન્તણુ વર્ણુદિનો ફેરફાર થવો.

સ્વાદ્રાદ અહીં પ્રસંગથી સ્વાદ્રાદર્શન સ્વરૂપ દર્શાવાય છે-આ વિશ્વમાં પૂર્વે વર્ણવેલાં છ દ્રવ્યો ઉત્પાદ, વ્યય અને મુવતારૂપ છે-એટલે તે પોતાના મૂળ સ્વભાવથી મુવ-નિત્ય છે, અને પર્યાય-વિવિધ અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે-એટલે ઉપજે અને વિનાશપામે છે જેમકે સોનાની કઠી ભાંગીને કડું કરાવ્યું, તેમાં કઠી નાશ પામે છે, કડું ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે બન્ને અવસ્થામાં સોનું નિત્ય છે, તે ઉત્પન્ન કે વિનષ્ટ થતું નથી આત્મા મનુષ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ ઉપજે છે, દેવ અવસ્થાની અપેક્ષાએ વિનાશ પામે છે, અને મૂલ આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. આ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ જણાતાં નિત્ય અનિત્ય ધર્મો અપેક્ષાએ સત્ય

છે. તેવી રીતે બીજા દ્રવ્યો પણ સાપેક્ષપણે ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રુવસ્વભાવવાળા બાણુવા-એટલે સર્વ દ્રવ્યો અમુક અવસ્થાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, અમુક અવસ્થાની અપેક્ષાએ વિનાશ પામે છે, અને મૂળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે. કેઈ પણ દ્રવ્ય એકાન્ત દૃષ્ટિથી નિરપેક્ષપણે ઉત્પન્ન થતું નથી, નાશ પામતું નથી, તેમ ધ્રુવ પણ નથી. આ રીતે નિત્ય, અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મોના સાપેક્ષપણે સ્વીકાર કરવો તેને સ્યાદાદ^૧ કહે છે. સ્યાદ-કથંચિત્, સાપેક્ષપણે વાદ-કથન કરવું તે સ્યાદાદ. સ્યાદાદ એકાન્તદૃષ્ટિ, કદાચિદ્ અથવા વિરોધનો નાશ કરે છે અને કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાનમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિ અથવા વિશાલતા આપે છે.

હવે પુદ્ગલના પરિણામ અને લક્ષણ કહે છે:—

સદ્-ધ્યાર ઉજ્જોઞ પ્રમા છાયાઽત્રે ઇ વા ।

વર્ણ-ગંધ-રસા-ફાસા પુમ્ગલાણં તુ લક્ષણં ॥૯૯॥

શબ્દા-ન્ધકારૌ ઉચોતઃ પ્રમા છાયાઽઽ તપથ વા ।

વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શા પુદ્ગલાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥

અર્થ—[શબ્દા-ન્ધકારૌ] શબ્દ, અન્ધકાર, [ઉચોતઃ] અન્તઃકિના રીતપ્રકાશ, [પ્રમા] રત્નાદિકની કાન્તિ, [છાયા] પ્રતિબિંબ, [આતપઃ] સૂર્યનો તાપ, [વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાઃ]

૧ નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મસત્ત્વલૈકવસ્ત્વમ્યુપગમ ક્ષતિ ચાદત્ (સિદ્ધ-દર્શ. ૧. ૧. ૨.) સ્યાદવાદ એટલે અનેકાન્તવાદ, અર્થાત્, નિત્ય, અનિત્ય, આદિશબ્દથી સામાન્ય, વિરોધ, સત્, અમત, અભિપ્રાય અને અનભિપ્રાય ક્ષયાદિ અનેક ધર્મયુક્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો.

વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ-એ [પુદ્ગલનાં] પુદ્ગલોનો [લક્ષણ] ધર્મ છે.

વિવેચન-શબ્દાદિ પુદ્ગલના વિશેષ ધર્મ છે, અને વર્ણાદિ સામાન્ય ધર્મ છે.

શબ્દ. શબ્દ એટલે ધ્વનિ. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. જીવના પ્રયત્નથી ઠંઠ-તાકુ આદિ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો તે સચિત્ત શબ્દ. અજીવ દ્રવ્યના પરસ્પર અથડાવાથી થયેલો તે અચિત્ત શબ્દ. ચેતન અને અચેતન પદાર્થના સંબન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલો તે મિશ્ર શબ્દ. અથવા શબ્દ બે પ્રકારે છે. ભાષારૂપ અને અભાષારૂપ. ભાષાત્મક શબ્દના બે પ્રકાર છે. વર્ણુત્તમક (અકારાદિ અક્ષરરૂપ) અને અવર્ણુત્તમક (માત્ર ધ્વનિરૂપ). એ સર્વ પ્રાયોગિક શબ્દ છે. અભાષાત્મક શબ્દ બે પ્રકારે છે. પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિક. પ્રાયોગિક તે ચેતનના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલ લેયાદિનો શબ્દ, અને વૈસ્રસિક તે સ્વાભાવિક-પ્રયત્ન શિવાય થયેલો-એધ વગેરેનો શબ્દ. એ પુદ્ગલનો 'પરિણામ' છે.

અન્ધકાર. દૃષ્ટિને રોકનાર પુદ્ગલનો પરિણામ તે અન્ધકાર. સૂર્યના ઠે દીવાના પ્રકાશથી જે આંધુઓ તેજસ

૧ નૈયાયિકા શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે "શબ્દગુણકમાકાશમ્." પરન્તુ શબ્દ પુદ્ગલનો પરિણામ છે. કેમકે તે ગન્ધની પેઠે વાયુની અનુકૂલ દિશાએ જાય છે, તેમજ જ્ઞાનનો પણ ઉપધાત કરે છે. એ શબ્દ આકાશનો ગુણ હોય તો આકાશની જેમ તે સર્વત્ર હોય, અને કોઈનો ઉપધાત ન કરી શકે.

પરિણામને ગ્રાસ થાય છે તે પૂર્વોક્ત પ્રકાશના અભા-
વથી શ્યામપણે પરિણમે છે, માટે અન્ધકાર પુદ્ગલનો
પરિણામ છે.

ઉદ્યોત. ચન્દ્રાદિના શીત પ્રકાશને ઉદ્યોત કહે છે.

પ્રભા. પ્રદીપાદિના પ્રકાશને પ્રભા કહે છે.

છાયા. પ્રકાશના આવરણ નિમિત્તે દર્પણાદિ સ્વચ્છ
પદાર્થમાં જે પ્રતિબિંબ પડે તે છાયા. દર્પણાદિને વિષે
વર્ણાદિ ચુક્ત પ્રતિબિંબ હોય છે, અને અન્યત્ર પ્રતિબિંબ
માત્ર હોય છે.

આતપ સૂર્યના ઉષ્ણ પ્રકાશને આતપ કહે છે.

વર્ણ. અણુદ્વારા જાણી શકાય એવા શુદ્ધને વર્ણ કહે
છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે—ધોળો, પીળો, શતો, લીલો અને

૨ નૈયાયિકા અન્ધકારને તેજના અભાવરૂપ કહે છે, પરંતુ
અન્ધકાર ભાવાભાવરૂપ પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય છે. અને અન્ધકારરૂપ
પરિણામમા તેજનો અભાવ દારણ છે. કેવળ તે અભાવરૂપ નથી
પણ તે ભાવરૂપે પ્રજ્ઞ માન્ય પડે છે.

૩ મર્મ હિન્દ્રિયગોચર વસ્તુ ચય—અપચયધર્મવાળા અને કિરણો-
વાળા છે. અને તે કિરણો એટલે જાયાના પુદ્ગલો તેઓ તેવા પ્રકારની
સામગ્રી પામીને વિચિત્ર પરિણામવાળા થાય છે. ત્યારે તે આતપાદિ-
ચુક્ત અભાવર (અપ્રકાશરૂપ) ભૂમિઆદિ વસ્તુને વિષે પડે છે ત્યારે
તે કિરણો પોતાની મૂળ વસ્તુના આકારવાળા અને સ્થામરૂપે પરિણત
થાય છે x x x ત્યારે અર્જુ—આરિમા વગેરે ભાસ્વર (પ્રકાશચુક્ત)
વસ્તુમાં દાખલ થાય છે ત્યારે પોતાના મૂળ દ્રવ્યના સમાન વર્ણ અને
આકારવાળા થાય છે (દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ, સર્ગ ૧૧ શ્લોક ૧૪૭-૧૫૧.)

કાળો. અને એક બીજા વર્ણના સંયોગથી તેના ઘણા પ્રકાર થાય છે. તે પાંચ વર્ણમાંથી પરમાણુમાં એક સમયે એકજ પ્રકારનો વર્ણ હોય છે. તે વર્ણમાં પણ પ્રતિસમય પરિણામ થયા કરે છે. જેમકે એકગુણ કાળો વર્ણ તે દ્વિગુણ, ત્રિગુણ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંતગુણ કાળો થાય છે. પરમાણુઓના સ્કંધોમાં તો વાસ્તવિક રીતે પાંચે વર્ણ હોય છે, પણ વ્યવહારદૃષ્ટિથી કોઈ એક વર્ણનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે વર્ણ કહેવાય છે.

ગન્ધ. દ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા જાણી શકાય એવા ગુણને ગન્ધ કહે છે, તેના બે પ્રકાર છે—સુગન્ધ અને દુર્ગન્ધ એક પરમાણુમાં બેમાંથી એકજ ગન્ધ હોય છે.

રસ. રસનેન્દ્રિયવડે જે જાણી શકાય તે રસ, તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧ કઠવો, ૨ તીખો, ૩ ખાટો, ૪ તૂરો અને ૫ મધુર એ પાંચ રસમાંથી એક પરમાણુમાં માત્ર એકજ રસ હોય છે.

સ્પર્શ. સ્પર્શનેન્દ્રિયવડે જાણી શકાય એવા ગુણને સ્પર્શ કહે છે. તેના આઠ પ્રકાર છે—૧ શીત, ૨ ઉષ્ણ, ૩ સ્નિગ્ધ (ચિકણું), ૪ રુક્ષ (લુખો), ૫ ગુરુ (ભારે), ૬ લઘુ (હલકો), ૭ મૃદુ (કોમલ) અને ૮ કર્કશ (ખરસઠ). એ આઠ સ્પર્શમાંનાં પ્રથમના ચાર સ્પર્શમાંથી પરમાણુમાં અવિરોધી માત્ર બે સ્પર્શ હોય છે—શીત અને ઉષ્ણમાંથી એક સ્પર્શ, તથા સ્નિગ્ધ, અને રુક્ષમાંથી એક સ્પર્શ. એટલે શીત અને સ્નિગ્ધ, શીત અને રુક્ષ, ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને રુક્ષ.

એ દશ પ્રકારે પુદ્ગલનો કૌપરિણામ કહ્યો છે અથવા શબ્દાદિ પુદ્ગલનો વિશેષ પરિણામ છે અને વર્ણાદિ સામાન્ય પરિણામ છે—એટલે વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ એ દરેક પરમાણ્વાદિ સામાન્ય પુદ્ગલને વિષે હોય છે, તેથી તેને લક્ષણ એટલે પુદ્ગલનો અસાધારણ ધર્મ કહે છે. શબ્દાદિ વિશેષ ધર્મ છે, તે અમુક પુદ્ગલ સ્કન્ધોમાં હોય અને બીજા સ્કન્ધોમાં ન હોય

હવે જ દ્રવ્યોને વિષે પરિણામિત્વાદિ ધર્મનો વિચાર કરે છે—

૧ મધન, ૨ ગતિ, ૩ મસ્થાન, ૪ બેદ, ૫ વર્ણ, ૬ ગન્ધ, ૭ રસ, ૮ સ્પર્શ, ૯ અગુરુવધુ, અને ૧૦ શબ્દ એ દશ પ્રકારે પુદ્ગલોનો પરિણામ છે ૧ સ્તિન્ધ પગ્માણુનો બેથી માફીને અધિક એટલુણુનાગા સ્તિન્ધ પગ્માણુની માથે, તેમ ૨જ પગ્માણુનો તેના પ્રાગના ૨જ પગ્માણુની સાથે, તથા તેની રીતે સ્તિન્ધનો રક્ષની સાથે બન્ધ થાય છે તે બન્ધપરિણામ એક ચ્યગેથી બીજા સ્થળે જતુ તે ગતિપરિણામ મસ્થાન-આગપણે પરિણામ પામવો તે મસ્થાનપરિણામ બેદ-વિભાગરૂપે પરિણામ પામવો તે ભેદપરિણામ દૃષ્ટાન્તિવર્ણરૂપે પરિણામ પામવો તે વર્ણપરિણામ તેની રીતે ગંધાદિ પરિણામ પામવો જે દ્રવ્ય ગુરુ અને લઘુપણે પરિણત ન હોય, તે દ્રવ્યમા અગુરુવધુપરિણામ બલુનો અગ્રથી દ્રવ્યો તથા આગ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો અગુરુવધુપરિણામનાગા હોય છે અને આક'સ્પર્શ વાળા દ્રવ્યો ગુરુવધુપરિણામનાગા હોય છે તેમા રૂપી દ્રવ્યમા બૌદ્ધાગિક, વૈક્રિય, આદ્યાન્દ અને તૈજસ ગુરુવધુપરિણામનાગા દ્રવ્યો છે, અને આમોન્દામ, લાપા, મન અને મર્મણુ એ અગુરુવધુ દ્રવ્યો છે (લોક પ્રકાશ પૃ. ૬૧૫)

પરિણામિ જીવ મુત્તં સપણસા એગ સિત્ત કિરિયા ય ।
 ણિચ્છં કારણ કત્તા સવ્વગય ઇયર અપ્પવેસે ॥૧૦॥

[પરિણામી જીવો મૂર્ત્તઃ સપ્રદેશા એકઃ ક્ષેત્રં ક્રિયા ચ ।
 નિત્યં કારણં કર્તા સર્વગત્ત રૂતરઃ અપ્રવેશઃ ॥]

અર્થ—[પરિણામી] રૂપાન્તરને પ્રાપ્ત થાય તે; [જીવ]
 જીવ; [મૂર્ત્ત] મૂર્ત, રૂપી; [સપ્રદેશાઃ] પ્રદેશ સહિત; [એકઃ]
 એકસંખ્યાવાળા; [ક્ષેત્રં] આધારભૂત દ્રવ્ય; [ક્રિયા] ગત્યાદિ
 ક્રિયા; [નિત્યં] સ્થાયી, એકરૂપે અવસ્થિત; [કારણં] કારણ-
 ભૂત; [કર્તા] સ્વતન્ત્ર ક્રિયા કરનાર; [સર્વગત્ત] સર્વ વ્યાપક
 [રૂતરઃ] વિપરીત સર્વવ્યાપક નહિ તે; [અપ્રવેશઃ] પ્રવેશ-
 પરિણામ સહિત-અન્ય દ્રવ્યના પરિણામ સહિત.

હવે છ દ્રવ્યોનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે તેમાં
 પરિણામી વગેરે બાર દ્વાર ઉતારે છે.

પરિણામી. ૧ પરિણામ એટલે પોતાનો મૂળ સ્વ
 ભાવ છોડ્યા શિવાય દ્રવ્યનું રૂપાન્તર થવું, જે દ્રવ્યોનું
 તેવું રૂપાન્તર થઈ શકે તે પરિણામી કહેવાય છે જીવને
 વિષે દેવ, મનુષ્યાદિ સિત્તસિત્ત પરિણામ-રૂપાન્તર થાય
 છે, તેમજ પુદ્ગલને વિષે વર્ણાદિ પરિણામ થાય છે,
 માટે જીવ અને પુદ્ગલ એ જો દ્રવ્યો પરિણામી છે. ધર્મા-
 સ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનું રૂપાન્તર થતું નથી, કેમકે તે હંમેશાં
 એકરૂપે રહેલા છે, તેથી બાકીના ચાર દ્રવ્યો ૨ અપરિણામી છે.

૧ “પરિણામો हि रूपान्तरागमनम्” ।

૨ યદ્યપિ નિશ્ચયનયથી જોએ દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપમા પરિણામે
 છે, તેથી પરિણામી છે, પરન્તુ વ્યવહારનયથી જીવ અને પુદ્ગલ

જીવ. છ દ્રવ્યમાં જીવ દ્રવ્ય જીવ-ચેતનાયુક્ત છે અને બાકીના પાંચ દ્રવ્યો અજીવ છે.

મૂર્ત. જે દ્રવ્ય વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શયુક્ત હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે. છ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલદ્રવ્ય, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શયુક્ત હોવાથી મૂર્ત છે અને પાંચ દ્રવ્યો વર્ણાદિથી રહિત હોવાને લીધે અમૂર્ત છે.

સપ્રદેશ. જેના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મ અવયવો હોય તે સપ્રદેશી દ્રવ્યો કહેવાય છે. જીવ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, આકાશના અનન્ત પ્રદેશો છે, અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના દ્વિપ્રદેશથી માંડી અનન્ત પ્રદેશો છે, માટે જો પાંચ દ્રવ્યો સપ્રદેશ છે. કાલ સમયરૂપ છે, અને તે સમયનો વિભાગ થઈ શકતો નથી માટે તે અપ્રદેશી છે. યદ્યપિ પુદ્ગલ-પરમાણુ અપ્રદેશી છે, તોપણ તેમાં બીજા પરમાણુ સાથે મળવાની યોગ્યતા હોવાથી તેને સપ્રદેશી દ્રવ્ય કહ્યું છે.

એક. છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણ દ્રવ્યો એક છે, અને જીવ, પુદ્ગલ અને કાલ અનન્ત હોવાથી અનેક છે.

ક્ષેત્ર. ક્ષેત્ર એટલે આધાર, છ દ્રવ્યોમાં આકાશ બીજા સર્વ દ્રવ્યોનો આધાર હોવાથી ક્ષેત્ર છે, અને બાકીના પાંચ દ્રવ્યો ક્ષેત્રમાં રહેનારા હોવાથી ક્ષેત્રી છે.

દ્રવ્યમાંજ પરિણામ-રૂપાન્તર થાય છે, અને ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં તેવો પરિણામ થતો નથી; તે માટે તે બે દ્રવ્યો પરિણામી છે, અને બાકીના ચાર દ્રવ્યો અપરિણામી છે.

ક્રિયા. છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલ ગત્યાદિ ક્રિયા-યુક્ત હોવાથી સક્રિય કહેવાય છે, અને બાકીના ચાર દ્રવ્યો અક્રિય-ક્રિયારહિત છે.

નિત્ય. સર્વદા એકરૂપે રહે તે નિત્ય. છ દ્રવ્યોમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ હંમેશાં એક રૂપે અવસ્થિત રહે છે, માટે નિત્ય છે, અને જીવ પુદ્ગલો રૂપાન્તર પામે છે માટે 'અનિત્ય' છે.

યદ્યપિ કાલ દ્રવ્ય વર્તનારૂપ હોવાથી અને વર્તના પંચાસ્તિકાયનો પર્યાય હોવાથી પ્રતિસમય બદલાય છે માટે કાલ દ્રવ્યને અનિત્ય કહેવું જોઈએ, તોપણ તે વર્તનારૂપ કાલ એકરૂપે અવસ્થિત હોવાથી નિત્ય કહેલ છે.

કારણ. જીવને ગતિ, સ્થિતિ, અવકાશ, વર્તના તથા શરીર-વચન-મન અને શ્વાસોચ્છવાસાદિ કાર્યમાં ધર્મા-

૧ યદ્યપિ મર્વ પદાર્થો મૂળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય, અને જીવ તથા પુદ્ગલો પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય ન્હે. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે. પરન્તુ અહીં વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી “ જે હમેશા એક રૂપે ગ્રહે તેને નિત્ય કહે છે, ” તેથી ચાર દ્રવ્યો નિત્ય છે, અને જીવ ને પુદ્ગલ એક રૂપે નહિ રહેતાં હોવાથી અનિત્ય છે,

યદ્યપિ મેવાદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થો શાશ્વત-નિત્ય છે, પરન્તુ તેમાં અન્ય અન્ય પરમાણુઓના મળવા અને વિખરવાથી તે પણ એક રૂપે અવસ્થિત નથી, પરન્તુ તેના આકાર રચાથી છે, માટે શાશ્વત હોવા છતાં અનિત્ય હોવામા વિરોધ નથી.

૨ જીવની ગતિમાં ધર્માસ્તિકાય, સ્થિતિમાં અધર્માસ્તિકાય, અવકાશમાં આકાશાસ્તિકાય, વર્તનામાં (પર્યાયના પરિવર્તનમાં) કાલ;

સ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો ઉપયોગી છે, માટે તે પાંચ દ્રવ્યો કારણ છે, અને જીવ અન્ય કોઈ દ્રવ્યને ઉપયોગી નહિ હોવાથી અકારણ છે. યદ્યપિ જીવ દ્રવ્ય બીજા જીવોને ઉપયોગી હોવાથી પરસ્પર કારણ છે, પરંતુ અહિં અન્ય દ્રવ્યો પ્રતિ કારણની વિવક્ષા હોવાથી તે અકારણ છે.

કર્તા. ક્રિયાને સ્વતન્ત્રપણે કરે તે કર્તા, છ દ્રવ્યમાં સ્વતન્ત્ર ક્રિયા કરનાર જીવ છે માટે તે કર્તા છે અને બીજા પાંચ દ્રવ્યો સ્વતન્ત્ર ક્રિયા કરતા નહિ હોવાથી અકર્તા છે.

સર્વગત. લોકલોકવ્યાપી તે સર્વગત. છ દ્રવ્યમાં આકાશ લોકલોક વ્યાપી હોવાથી સર્વગત છે, બાકીના પાંચ દ્રવ્યો અસર્વગત છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોકવ્યાપી છે. તથા જીવ (કેવલી સમુદ્ધાતકાલે) લોક વ્યાપી છે. પુદ્ગલના એક પરમાણુથી માંડીને અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્ત બધા આકાશના એક પ્રદેશથી આરંભીને સમગ્ર લોકવ્યાપી છે તેમજ પચાસ્તિકાયની વર્તનારૂપ કાલ લોકવ્યાપી છે.

અપ્રવેશ. પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો તે અપ્રવેશ. છ દ્રવ્યો પરસ્પર સાથે રહેલા છે છતાં પોતા પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતા નથી, કોઈ દ્રવ્ય અન્યરૂપે પરિણત થતું નથી, માટે છ દ્રવ્યો અપ્રવેશી છે.

અર્જીવતત્ત્વ સમાપ્ત.

શરીર, વચન, મન, આસોન્દૃગાદિમા તથા સુખ, દુઃખ, ઉત્થિત અને મગ્નુમા પુદ્ગલો ઉપાધરી છે.

“ગતિ-સ્થિત્યુપગ્રહૌ ધર્માધર્મયોરપકાર.” (તત્ત્વા૦ ૫-૧૭.)

પુણ્યતત્ત્વ.

પુણ્યતત્ત્વના બેતાલીશ લેદો ૪૬ ૪૭—

સા-ઉચ્ચગોત્ર-મણુદુગ-સુરદુગ-પાંચિંદિજાઈ-પણદેહા ।
આઈતિતળૂણુંવંગા આઈમસંઘયણ-સંઠાણા ॥૧૧॥
ઘણચઝઘ્ઘા-ગુરુલહુ-પરઘા-ઝસાસ-આયવુ-ઝજોશ્રં ।
સુભલગઈ-નિમિણ-તસદસ-સુરનરતિરિઆઝતિસ્થયં

[સાત-ઉચ્ચગોત્ર-મનુષ્યદિક-સુરદિક-પંચેન્દ્રિયજાતિ-પશ્ચદેહાનિ ।
આદિત્રિતનૂનામુપાદ્ધાનિ આદિમસંહનન-સંસ્થાને ॥

ઘર્ણચતુષ્ક-અગુરુલઘુ-પરઘાત-ઝ્ઝ્ઝ્વાસ-આતપોદ્યોતમ્ ।
શુભલગતિ-નિર્માણ-તસદશક-સુર-નર-તિર્યગાયુઃ તીર્થકરમ્ ॥]

અર્થ—[સાત-] સાતવેદનીય, [ઉચ્ચગોત્ર-] ઉચ્ચગોત્ર.
[મનુષ્યદિક-] મનુષ્યગતિ અને મનુષ્યાનુપૂર્વી, [સુરદિક]
દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી, [પંચેન્દ્રિયજાતિ-] પંચેન્દ્રિય જાતિ,
[પશ્ચદેહાનિ-] ઔદારિક, વૈકિંચ, આહારક, તૈજસ અને
કાર્મણ એ પાંચ શરીર, [આદિત્રિતનૂનામુપાદ્ધાનિ] આદિના ત્રણ
શરીરના ઉપાંગો, [આદિમસંહનન-સંસ્થાને] પ્રથમ (વજ્રઝપલ-
નારાય) સંહનન અને પ્રથમ (અમથતુરથ) સંસ્થાન.

[ઘર્ણચતુષ્ક-] વર્ણ, અન્ય, રમ અને સ્પર્શ, [અગુરુલઘુ-]
અગુરુલઘુનામ [-પરઘાત-] પરઘાતનામ, [ઝ્ઝ્ઝ્વાસ-]

શ્વાસોચ્છ્વાસનામ, [-આતપ-] આતપનામ, [-ઝઘોત] ઉઘો-
તનામ, [શુભસ્થગતિ-] શુભવિહાયોગતિનામ, [-નિર્માણ-] નિ-
ર્માણનામ [-ત્રસદશક-] ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ, [-સુર-નર-તિર્ય-
ગાયુ] દેવાયુષ, મનુષ્યાયુષ અને તિર્યંચાયુષ, તથા [તીર્થંકર]
તીર્થંકરનામ (એ બેતાલીશ પુણ્ય તત્ત્વના ભેદ છે.)

વિવેચન—જેથી સુખનો અનુભવ થાય એવા શુભ
કર્મને પુણ્યતત્ત્વ કહે છે. મન, વચન અને કાયાની શુભ
પ્રવૃત્તિથી પુણ્યબન્ધ થાય છે. સાધુ પ્રમુખને અન્નાદિ આપવું
વગેરે પુણ્યબન્ધના ૧૧૧ પ્રકાર કહ્યા છે, પરંતુ તે સર્વનો
શુભ મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે,
પુણ્યનો ઉદય બેતાલીશ પ્રકારે થાય છે

યદપિ શુભ કર્મના પુદ્ગલોને પુણ્યતત્ત્વ કહે છે.
તોપણ તેના કારણભૂત મન, વચન, કાયાના શુભ યોગને
અને તેના ફલરૂપ સુખના અનુભવને પણ પુણ્ય કહેવાય છે.

સાતાવેદનીય. જે કર્મના ઉદયથી શારીરિક સુખનો
અનુભવ થાય તે સાતાવેદનીય.

ઉચ્ચગોત્ર. જે કર્મના ઉદયથી ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ
ધારણ કરે તે ઉચ્ચગોત્ર કર્મ.

૧ માધુ પ્રમુખ મત્પાત્રને આત્ર આપવું, ૨ પાણી આપવું,
૩ વમતિ (સ્નાન) આપવી, ૪ સપ્થા આપવી, ૫ વસ્ત્ર આપવા, ૬
આસન પ્રમુખ આપવું, ૭ મનની શુભ પ્રવૃત્તિ, ૮ વચનની શુભ
પ્રવૃત્તિ અને ૯ કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ એ નવ પ્રકારે પુણ્ય બધાય છે.

૭ કર્મની ૬૧ આપવાની અવશ્યતા ઉદય કહે છે.

મનુષ્યગતિ. જે કર્મના ઉદયથી મનુષ્યગતિ—મનુષ્ય-
પણું પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્યગતિનામ.

મનુષ્યાનુપૂર્વીનામ. આનુપૂર્વી એટલે ડચ્છાકાશ-
પ્રદેશની શ્રેણીને અનુસારે ગમન કરવું જે કર્મના ઉદયથી
વક્રગતિદ્વારા મનુષ્ય ભવમાં જતાં આકાશપ્રદેશની શ્રેણીને
અનુસારે ગતિ થાય તે મનુષ્યાનુપૂર્વી નામ.

દેવગતિનામ જે કર્મના ઉદયથી દેવગતિ—દેવપણું
પ્રાપ્ત થાય તે દેવગતિનામ

દેવાનુપૂર્વીનામ. વક્રગતિવડે દેવગતિમાં જતા જીવની
આકાશપ્રદેશની શ્રેણીને અનુસારે ગતિ થાય તે દેવાનુ
પૂર્વીનામ.

પંચેન્દ્રિયજાતિ. જે કર્મના ઉદયથી પંચેન્દ્રિયપણું
પ્રાપ્ત થાય તે પંચેન્દ્રિયજાતિનામ. જાતિ એટલે સાદૃશ્ય
અથવા સમાનતા. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં અસુક પ્રકારની બાહ્ય

૨ તે તે પ્રકારના કર્મને ભોગવવા યોગ્ય અવસ્થાને ગતિ કહે
છે તે અવસ્થાની પ્રાપ્તિ ગતિનામના ઉદયથી થાય છે.

૩ લોકમાં આકાશપ્રદેશની શ્રેણી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને
પશ્ચિમ, તથા ગર્ધ્વ—ઉચ્ચ અને અધો—નીચે એમ પ્રવૃત્ત થયેલી હોય
છે, એ શ્રેણીને અનુસારે ગમન કરવું તે આનુપૂર્વી તેમાં ત્યારે
જીવ જે સ્થાને મરણ પામે ત્યાંથી ઉત્પત્તિ સ્થાન મમશ્રેણીમાં ન
હોય ત્યારે તેને આ ન પ્રમાણે વક્ર ગતિ કરવી પડે છે, તે
પણુ શ્રેણીને અનુસારે કરે છે પણુ શ્રેણીને બેઢીને કરતો નથી જેમ
બળદ સિંધો ગમન કરે માટે તેને નાયની જરૂર છે તેમ જીવ શ્રેણીને
અનુસારે ગતિ કરે તે માટે આનુપૂર્વીનામકર્મની આવશ્યકતા

સમાનતા, તથા ઇન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમની અમુક સમાનતા છે તે પચેન્દ્રિયજાતિ અથવા પચેન્દ્રિયપણું કહેવાય છે

ઔદારિકશરીરનામ. ઉદાર એટલે સ્થૂલ, ૧સ્થૂલ આદારિકવર્ગણથી બનેલું, અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સાધન હોવાથી ઉદાર-પ્રધાન શરીર તે ઔદારિકશરીર. તે મનુષ્ય અને તિર્થંચોને હોય છે જે કર્મના ઉદયથી ઔદારિક શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે ઔદારિકશરીરનામ

વૈક્રિયશરીરનામ. વિક્રિયા-વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરવાને સમર્થ તે વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે તે શરીર ઔદારિકશરીરથી અધિક પરમાણુઓ વડે બનેલી વર્ગ-ણુઓથી બનેલું અને સૂક્ષ્મ છે તે દેવો અને નારકોને હોય છે, જે કર્મથી વૈક્રિય શરીર પ્રાપ્ત થાય તે વૈક્રિય શરીરનામ

આહારક શરીરનામ વૈક્રિય વર્ગણથી સૂક્ષ્મ, આધક પરમાણુ નિષ્પન્ન આહારક વર્ગણથી બનેલું, વિશુદ્ધ અને વ્યાધાત રહિત આહારક શરીર હોય છે તે માત્ર ચઉદ-પૂર્વધર આહારક લઘિવાળા મુનિને હોય છે, જ્યારે તે મુનિને કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને દૂર કરવા અન્ય ક્ષેત્રમાં ગ્હેલા તીર્થંકર કે કેવલજ્ઞાનીની પાને જવા માટે આહારકલઘિવડે હસ્ત પ્રમાણુ તેજસ્વી આહારકશરીર ધારણ કરે છે, અને તે ઢાંગ તીર્થંકરની પાને જઈને સંશય દૂર કરે છે. આ શરીર માત્ર અન્તર્મુહૂર્ત

રહે છે. જે કર્મના ઉદયથી આહારક શરીર પ્રાપ્ત થાય તે આહારકશરીરનામ.

તૈજસશરીરનામ. ખાધેલા ખોરાકને પાચન થવાનું તેમજ તેજોલેશ્યા અને શીતલેશ્યાનું કારણ તૈજસ-શરીર કહેવાય છે. તે આહારકવર્ગણાથી પણ સૂક્ષ્મ, અધિક પરમાણુવાળી તૈજસવર્ગણાઓથી બનેલું હોય છે. જે કર્મના ઉદયથી તૈજસશરીર પ્રાપ્ત થાય તે તૈજસશરીરનામ.

કાર્મણુશરીરનામ. કર્મનો વિકાર-પરિણામ તે કાર્મણુ શરીર. તે આઠ પ્રકારના વિચિત્ર કર્મથી બનેલું છે. તેનું કારણ તૈજસવર્ગણાથી પણ સૂક્ષ્મ અને અધિક પર-માણુવાળી કાર્મણુવર્ગણા છે. કાર્મણુવર્ગણા બ્યારે કર્મ રૂપે પરિણત થાય છે ત્યારે તેને કાર્મણુશરીર કહે છે, અર્થાત્ કર્મનો સમૂહ એજ કાર્મણુશરીર છે. પાંચ શરીરમાં તૈજસ અને કાર્મણુ એ બન્ને સૂક્ષ્મ શરીરો છે. અને આત્માની સાથે તેનો અનાદિ સંબન્ધ છે. જે કર્મના ઉદયથી કર્મનો કાર્મણુશરીરરૂપે પરિણામ થાય તે કાર્મણુશરીરનામ.

ઔદારિકઅંગોપાંગનામ જે કર્મના ઉદયથી ઔદારિકશરીરના હસ્ત-પાદાદિ અંગરૂપે તથા આંગળી પ્રમુખ ઉપાંગરૂપે પરિણામ થાય તે ઔદારિકઅંગોપાંગનામ.

વૈક્રિયઅંગોપાંગનામ. જે કર્મના ઉદયથી વૈક્રિય-

૧ તેજોલેશ્યા અને શીતલેશ્યા તૈજમધ્યબ્ધિવાળા મુનિઓને હોય છે અને તેઓ તેનો ઉપયોગ કાંઈનો અપકાર કે ઉપકાર કરવા નિમિત્તે કરે છે. તેજોલેશ્યા અપકાર કરવા માટે અને શીતલેશ્યા ઉપકાર કરવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

શરીરના હસ્ત-પાદાદિ અંગોપાંગરૂપે પરિણામ થાય તે
વૈકલ્પિકશરીરઅંગોપાંગનામ

આહારકઅંગોપાંગનામ. જે કર્મના ઉદયથી આહાર-
કશરીરના હસ્ત-પાદાદિ અંગોપાંગરૂપે પરિણામ થાય તે
આહારકઅંગોપાંગનામ

પાંચ શરીરમા આ પ્રથમના ત્રણ શરીરનેજ અંગો-
પાંગ હોય છે, માટે તેના હેતુભૂત અંગોપાંગનામકર્મ પણ
ત્રણ પ્રકારે છે. તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરને હસ્ત-પાદાદિ
આહાર-અવયવો નથી, પણ બીજા શરીરના અવયવોને-આહારને
અનુસરે છે. જેમ પાણીનો ખાસ આહાર કહી શકાતો નથી,
પણ જેવા આહારવાળા વાસણમાં ભરીએ તેવો તેનો આહાર
હોય છે, તેમ તેજસ અને કાર્મણ્યશરીરનો ખાસ આહાર
નથી, પણ જેવો ઔદારિકાદિ બીજા શરીરનો આહાર હોય
છે તેવો તેનો આહાર થાય છે. માટે તેને અંગોપાંગ નથી
તેથી તેના હેતુભૂત અંગોપાંગનામકર્મ પણ નથી.

વજ્રઋષભનારાયસંઘયણુનામ. સંઘયણુ એટલે
અસ્થિનો પરસ્પર સંબન્ધ, તે સંબન્ધ મળ્યાત અથવા
શિથિલ હોય છે, તેથી તેના છ પ્રકાર છે, તેમાં વજ્રઋષભ-
નારાયસંઘયણુ અત્યંત મળ્યાત છે, વજ્ર-ખીલો, ઋષભ-
પાટો, નારાય-મર્કટબન્ધ, એટલે જ્યાં બે અસ્થિ પરસ્પર
મર્કટબંધથી બંધાયેલાં હોય, અને તેના ઉપર અસ્થિનો
પાટો વીંટી વચ્ચે અસ્થિની ખીલી હોય તેવો મળ્યાત અસ્થિ-
ઓનો પરસ્પર સંબન્ધ તે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણુ, મોક્ષ
તે સંઘયણુ વડે મેળવી શકાય છે. જે કર્મના ઉદયથી વજ્ર-

ઋષભનારાયસંઘયણુ પ્રાપ્ત થાય તે વજ્રઋષભનારાય-
સંઘયણુનામ, તે શિવાય બાકીના પાંચ સંઘયણુનું વર્ણન
પાપતત્ત્વમાં આવશે.

સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાનનામ સમ-સરળી, ચતુર ચાર,
અસ્તિ-બાબુઓ, એટલે પર્યંકાસને રહેલા પુરુષના ડાબા
બાજા અને જમણા ઢીંચણુનું અન્તર, જમણા બાજા
અને ડાબા ઢીંચણુનું અન્તર, બે ઢીંચણુનું પરસ્પર અન્તર,
તથા લલાટ અને નીચેના પલાંડીના ભાગનું અન્તર-એ
ચાર બાબુઓનું અન્તરસમાન હોય તે સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાન
કહેવાય છે. અથવા તો સ્નાયુદ્રિક શાસ્ત્રાનુસારે શરીરના
સર્વ અવયવો સપ્રમાણુ અને લક્ષણયુક્ત હોય તે સમચતુરસ્ત્ર-
સંસ્થાન કહેવાય છે. તેનું કારણ જે નામકર્મ તે સમચતુરસ્ત્ર-
સંસ્થાનનામ.

વર્ણચતુષ્કેનામ શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
એ ચાર વર્ણચતુષ્ક કહેવાય છે. જે કર્મના ઉદયથી જીવનું
શરીર શુભવર્ણ યુક્ત હોય તે શુભવર્ણનામ, એ પ્રમાણે
શુભગન્ધનામ, શુભરસનામ અને શુભસ્પર્શનામ બાબુવા.

અગુરુલ્લઘુનામ. જે કર્મના ઉદયથી અત્યન્ત ભારે
નહિ તેમ અત્યન્ત હલકું નહિ એવા મધ્યમ વજનવાળા

૧ જિનપ્રતિમાઓને સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાન હોય છે.

૨ જેમાં શરીરના અવયવોનું પ્રમાણુ અને તેના લક્ષણોનું
વર્ણન હોય તે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર કહેવાય છે. અંગવિજ્ઞાનપદ્ધતિના શરીરના
લક્ષણ, પ્રમાણુ વગેરેનું વર્ણન છે.

શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે ^૧અશુભલક્ષણામ કહેવાય છે.

પરાધાતનામ જે કર્મના ઉદયથી પ્રાણી પોતાના ઓજ્જવીપણાથી અત્યન્ત બલવાનનો પણ પરાભવ કરે તે પરાધાતનામ

શ્વાસોર્ધ્વાસનામ જે કર્મના ઉદયથી શ્વાસોર્ધ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે શ્વાસોર્ધ્વાસનામ.

આતપનામ જે કર્મના ઉદયથી સૂર્યના બિંબમાં એકેન્દ્રિય જીવોનું શરીર તાપયુક્ત હોય તે ^૨આતપનામ.

ઉદ્યોતનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર શીત પ્રકાશયુક્ત હોય તે ^૩ઉદ્યોતનામ

શુભવિહાયોગતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી વૃષભ અને હન્ટ્યાદિની પેઠે સુંદર ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે શુભ-વિહાયોગતિનામ

૧ યદ્યપિ અશુભલક્ષણામર્મ કુનોદયિની પ્રકૃતિ દોષથી તેનો ઉદય મર્મ જીવોને અનસ્થ દોષ છે, તેથી અત્યન્ત હલદ શરીરવાળાને તથા અતિ ભારે શરીરવાળાને પણ તેનો ઉદય દોષ છે. પરન્તુ તેનો તીવ્રરસ દોષ તો તેનો નિપાક ઉપર દ્રવ્ય પ્રમાણે સંભવે છે, અને તેનો મન્દરમ દોષ તો અત્યન્ત ભારે કે અત્યન્ત હલકુ શરીર પ્રાપ્ત થાય એમ સંભવે છે

૨ આતપનામનો ઉદય માત્ર સૂર્યના બિંબને વિષે ગ્રહેલા પૃથિ-વીકાપના જીવોનેજ હોય છે તેથી તેનું શરીર દૂર રહેલી વસ્તુને તપાવે છે. અગ્નિને આતપનામનો ઉદય નથી, માત્ર તેને ઉષ્ણસ્પર્શનામનો ઉદય છે.

૩ ઉદ્યોતનામ કર્મનો ઉદય ગ્લપ્તમુખ પૃથિવીકાચિક જીવને તથા આગીયા વગેરે જીવોને હોય છે.

નિર્માણનામ. જે કર્મના ઉદયથી અંગ અને ઉપાંગની યોગ્ય સ્થળે ગોઠવણ થાય તે નિર્માણનામ.

ત્રસદશક. ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ, તેનું વર્ણન આગળની ગાથાના વિવેચનમાં આવશે.

ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ કહે છે—

તસ-વાયર-પજ્જતં પત્તેયં થિરં સુમં ચ સુમગં ચ ।
સુસ્વર-આહજ્જ-જસં તસાહ્દસગં ઇમં હોહ ॥૨૩॥

[ત્રસ-વાદર-પર્યાપ્તં પ્રત્યેકં સ્થિરં શુભં ચ સુમગં ચ ।

સુસ્વરા-દેય-યશઃ ત્રસાદિદશકમિદં ભવતિ ॥]

અર્થ—[ત્રસ-વાદર-પર્યાપ્તં] ત્રસનામ, આદરનામ, પર્યાપ્તનામ, [પ્રત્યેક] પ્રત્યેકનામ, [સ્થિર] સ્થિરનામ [શુભ] શુભનામ, [સુમગ ચ] સૌભાગ્યનામ, [સુસ્વરા-દેય-યશઃ] સુસ્વરનામ, આદેયનામ અને યશઃકીર્તિનામ— [હિં] આ [ત્રસાદિદશકં] ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ [ભવતિ] છે.

ત્રસનામ. જે કર્મના ઉદયથી સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે ત્રસનામ. તેનો ઉદય બેઘન્દ્રિયાદિક જીવોને હોય છે. યદ્યપિ અગ્નિ અને વાયુ સ્વતઃ ગમન કરવાની શક્તિવાળા છે અને તેથી તે 'ગતિત્રસ' કહેવાય

૧ તેજો-વાયુ ક્ષીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ. (સત્ત્વા ૦ ૨.૨૪.) તેજઃ-કાય, વાયુકાય તથા બેઘન્દ્રિયાદિક ત્રમ જીવો છે. ત્રમપણું લબ્ધિથી અને ક્રિયાથી એમ બે પ્રકારે છે. ક્રિયા એટલે ગમન, તેથી તેજઃ-કાય અને વાયુકાય ત્રસ કહેવાય છે. અને લબ્ધિ-શક્તિ, ત્રસનામ કર્મનો ઉદય; તેથી બેઘન્દ્રિયાદિ ત્રમ કહેવાય છે. કેમકે તેને ત્રમનામનો ઉદય છે. પૃથિવી, અપ, તેજઃ, વાયુ અને વનસ્પતિ પાંચે લબ્ધિથી આવર છે, કેમકે તેને સ્થાવરનામકર્મનો ઉદય છે.

છે, તોપણ તેનામાં પોતાને ઇષ્ટ સ્થાને જવાની સ્વતંત્ર ગમન શક્તિ નહિ હોવાથી ખરી રીતે તે સ્થાવરજ છે. અને બેઇન્દ્રિયાદિ જીવો પોતાના ઇષ્ટ સ્થાને ગમન કરી શકે છે, માટે તેઓ વ્રસ છે.

બાદરનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવોને બાદર-ચર્મ-ચક્ષુને ગોચર-એવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે બાદરનામ. જે કે બાદર પૃથિવીકાયાદિક જીવનું એક એક શરીર એટલું સૂક્ષ્મ છે કે તે કોઇપણ રીતે દ્રષ્ટિગોચર થઇ શકતું નથી, તોપણ તેના ઘણા શરીરો મળવાથી પણ તેઓ દેખી શકાય છે, અને સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયાદિકના ગમે તેટલાં શરીરો મળે તોપણ તેઓ દેખી શકાતા નથી એટલો વિશેષ છે.

પર્યાપ્તનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવો સ્વયંચા પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી શકે તે પર્યાપ્તનામ.

પ્રત્યેકનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવને પ્રત્યેક-પૃથક્ પૃથક્ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રત્યેકનામ.

સ્થિરનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવના દાંત-અસ્થિ ઇત્યાદિ અવયવો સ્થિર-ઠઠણ હોય તે સ્થિરનામ. સ્થિરનામ કર્મના ઉદયથી દાંત અસ્થિ વગેરે ઠઠણ અવયવો થાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ અસ્થિરનામ કર્મના ઉદયથી શરીરના કૂચા, સ્નાયુ ઇત્યાદિ નરમ અવયવો અથવા લોહી વગેરે પ્રવાહી ભાગો થાય છે.

શુભનામ. જે કર્મના ઉદયથી શરીરનાં નાભિ ઉપરના અંગો શુભ-સારાં ગણાય તે શુભનામ. અને તેથીજ શરીરના મસ્તકાદિ અવયવોંવડે સ્પર્શ કરતાં સામા મનુષ્યને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

સૌભાગ્યનામ. જે કર્મના ઉદયથી ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ અન્ય મનુષ્યોને પ્રિય લાગે તે સૌભાગ્યનામ.

સુસ્વરનામ. જે કર્મના ઉદયથી મધુર સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે સુસ્વરનામ.

આદેયનામ. જે કર્મના ઉદયથી લોકમાન્ય વચન થાય અને આદર-સત્કાર પામે તે આદેયનામ.

યશનામ. જે કર્મના ઉદયથી યશ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે યશનામ યશ અને કીર્તિમાં એટલો વિશેષ છે કે “દાન અને પુણ્યથી જે ખ્યાતિ થાય તે કીર્તિ, અને પરાક્રમથી જે ખ્યાતિ થાય તે યશ.” એ રીતે ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓનું વર્ણન કર્યું.

એ પ્રમાણે ૧ પુણ્યતત્ત્વના રમેતાલીશ લેહો રહ્યા,

૧ પુણ્યના બે પ્રકાર છે-પુણ્યાનુમંથી પુણ્ય અને પાપાનુમંધિ પુણ્ય. જે પુણ્યનો અનુભવ કરતા મન, વચન અને કાયના શુભ વ્યાપારવડે પુણ્યનોજ બન્ધ થાય તે પુણ્યાનુમંથી પુણ્ય કહેવાય છે અને જે પુણ્યનો અનુભવ કરતા મન, વચન અને કાયના અશુભ વ્યાપારવડે પાપનો બન્ધ થાય તે પાપાનુમંધિ પુણ્ય

૨. તત્ત્વાર્થકારે હામ્ય, ગતિ, પુરુષવેદ અને મમ્યકલ્પમોહનીય એ ચાર પ્રકૃતિઓનો પ્રશસ્ત વિપાક દેવાથી તેની પુણ્યપ્રકૃતિઓના ગણતરી કરી છે “સદ્વેદ્ય-સમ્યક્ત્વ-હાસ્ય-રત્તિ-પુરુષવેદ-શુભાયુર્નામ ગોત્રાણિ પુણ્યમ્ ।” (તત્ત્વા૦ ૮-૨૬.) સાતવેદનીય, સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, હાસ્ય, ગતિ, પુરુષવેદ, શુભાયુષ (દેવાયુષ અને મનુષ્યાયુષ) અને શુભ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ તથા શુભગોત્ર કર્મ-એ સર્વ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે. અને એ ચિંતાય બાકીની પાપ પ્રકૃતિઓ છે ૫૦-૮

અને તે ચારે ગતિમાં રહેલા સસારી જીવોને થોડે ઘણે-
ભાગે હોય છે પુણ્ય એ શુભકર્મની પ્રકૃતિ છે અને તેના
ઉદયથી બાહ્ય સુખ કે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થાય છે

પુણ્યતત્ત્વ સમાપ્ત.

પાપતત્ત્વ.

હવે પાપતત્ત્વના પચાસી લેદો કહે છે—

નાળં-તરાયદશકં નવ વીણ ની-અસાય-મિચ્છત્તં ।
સ્થાવરદશક નિરયત્તિગં કસાયપણવીસ તિરિયદુગં ॥૧૪॥
ઇગ-વિ-તિ-ચ્ચુજાઈઓ કુલ્લગઈ ઉવઘાય હુંતિ પાવસ્સ ।
અપસત્થં વણચુ અપદમસંઘયણ-સંઠાણા ॥૧૫॥

[જ્ઞાનાન્તરાયદશક નવ દ્વિતીયે નીચા-સાત-મિથ્યાત્વમ્ ।
સ્થાવરદશક-નિરયત્તિક કપાયપચવિશતિઃ તિર્યગ્દ્વિકમ્ ॥]
એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્જાતયઃ કુલ્લગતિરપઘાતો ભવન્તિ પાપસ્ય ।
અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક અપ્રથમસહનન-સસ્થાનાનિ ॥]

અર્થ—[જ્ઞાનાન્તરાયદશક] જ્ઞાનાવરણ અને અન્તરાય
કર્મની ૧૪ પ્રકૃતિઓ, [દ્વિતીયે] બીજા (દર્શનાવરણ) કર્મની
[નવ] નવ પ્રકૃતિઓ, [નીચા-સાત-મિથ્યાત્વમ્] નીચગોત્ર,
અજ્ઞાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, [સ્થાવરદશક] સ્થાવ-
રદિ ૧૦ પ્રકૃતિઓ, [નિરયત્તિક] નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી,
કર્મપ્રકૃતિ-ગતે મતે સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, ગતિ અને પુન્યવેદ એ
ચાર પ્રકૃતિ મોહનીયરૂપ હોવાથી તેને પાપપ્રકૃતિમા ગણી છે.

નરકાશુપ. [કપાયપંચવિશતિઃ] પચીસ કપાયો, [તિર્યગ્દ્વિક] તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચાનુપૂર્વી

અર્થ—[एक-द्वि-त्रि-चतुर्जातय] એકેન્દ્રિય, બેદ્વિન્દ્રિય, તેદ્વિન્દ્રિય અને ચત્વિરિન્દ્રિય જાતિ, [कुसुमगतिः] અશુભવિહારો-ગતિ, [उपघातः] ઉપઘાતનામ, [अप्रशस्तं वर्णचतुष्कं] અશુભ વર્ણાદિ ચારપ્રકૃતિઓ, [अप्रथमसंहनन-संस्थानानि] પ્રથમ સંહનન શિવાયના પાંચ સંહનનો અને પ્રથમ સંસ્થાન શિવાયના પાંચ સંસ્થાનો.

વિવેચન—પાપતત્ત્વ સામાન્ય રીતે અશુભ મન, વચન અને કાચની પ્રવૃત્તિથી બંધાય છે, અને વિશેષ રીતે ^૧અઢાર પ્રકારે બંધાય છે, તથા બ્યાસી પ્રકારે લોગવાય છે—

જ્ઞાનાવરણકર્મના પાંચ પ્રકાર અને અંતરાય કર્મના પાંચ પ્રકાર મળીને દશ પ્રકૃતિઓ થાય છે.

૧. મતિજ્ઞાનાવરણ પાંચ દ્વિન્દ્રિયો અને મનવડે જે

૧ પ્રાણાતિપાત-જીવહિંસા, ૨ અસત્ય, ૩ ચોરી, ૪ અધ્ધલ-અર્થ, ૫ પરિગ્રહ-બાલ વસ્તુમા મમત્વ, ૬ ક્રોધ, ૭ માન, ૮ માયા, ૯ લોભ ૧૦ રાગ, ૧૧ દ્વેષ, ૧૨ ક્ષય, ૧૩ અભ્યાખ્યાન-આળ દેવ, ૧૪ પૈશુન્ય-ચાકી, ૧૫ રતિ-અરતિ, ૧૬ નિંદા ૧૭ માયા-મૃપાવાદ-કપટથી જૂઠું બોલવું અને ૧૮ મિથ્યાત્વ-એ અઢાર પ્રકારે પાપ બધાય છે તેમા એટલો વિરોધ છે કે અઢાર પાપ સ્થાનકમા ગગ પ્રશન્ત અને અપ્રશસ્ત એ બે પ્રકારનો છે દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઇત્યાદિનો રાગ તે પ્રશસ્ત હોવાય છે, અને તે શિવાય બાલ વસ્તુઓ ઉપરનો રાગ તે અપ્રશસ્ત ગગ હોવાય છે, બાકીના દ્વેષાદિ પાપ સ્થાનકો તો અપ્રશસ્તજ છે તેમા પ્રશન્ત રાગથી પુણ્યનો બંધ થાય છે અને અપ્રશસ્ત ગગથી પાપનો બંધ થાય છે.

જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન, તેને જે આચ્છાદન કરે તે મતિજ્ઞાનાવરણ.

૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ. શબ્દથી અથવા શાસ્ત્રદ્વારા જે યોગ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન; તેને જે આચ્છાદન કરે તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ.

૩. અવધિજ્ઞાનાવરણ. મન અને ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના આત્માને રૂપી પદાર્થોનું જે મર્યાદિત જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન, તેને જે આચ્છાદન કરે તે અવધિજ્ઞાનાવરણ.

૪. મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ. માત્ર મનના પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણે, અને તેદ્વારા મનોગત ભાવનું જે જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. અર્થાત્ મનઃપર્યવજ્ઞાની અઢીઢીપમાં રહેલા સંસી પંચેન્દ્રિયના મનના પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને મનોગત ભાવને અનુમાનથી જાણે છે; તે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું આચ્છાદન કરે તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ.

૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ. સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયોનું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન; તેનું જે આચ્છાદન કરે તે કેવલજ્ઞાનાવરણ.

અંતરાય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિઓ—

૬. દાનાન્તરાય. જે કર્મના ઉદયથી આપવા યોગ્ય વસ્તુ છતાં, શુભવાન પાત્રનો યોગ છતાં, દાનના ફલને જાણવા છતાં આપી ન શકાય તે દાનાન્તરાય.

૭. લાભાન્તરાય. જે કર્મના ઉદયથી વસ્તુ વિદ્યમાન છતાં આપનાર ઉદાર છતાં માગનાર પાત્ર છતાં તેને પ્રાપ્ત ન થાય તે લાભાન્તરાય.

૮. લોભાન્તરાય. જે કર્મના ઉદયથી લોભવવા યોગ્ય

વસ્તુ છતાં, લોગવવાની ઈચ્છા છતાં તેને લોગવી ન શકાય તે લોગાન્તરાય

૯. ઉપલોગાન્તરાય જે કર્મના ઉદયથી ઉપયોગ્ય વસ્તુ છતાં, ઉપલોગ કરવાની ઈચ્છા છતાં તેનો ઉપલોગ ન કરી શકાય તે ઉપલોગાન્તરાય. એકવાર લોગવવા યોગ્ય પુષ્પ, આહારાદિ વસ્તુઓ લોગ કહેવાય છે. અને વારંવાર લોગવવા યોગ્ય વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ ઉપલોગ કહેવાય છે. તેથી લોગાન્તરાય અને ઉપલોગાન્તરાય કર્મ બંને કહ્યા છે

૧૦. વીર્યાન્તરાય. જે કર્મના ઉદયથી શક્તિમાનુ છતાં પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ ન કરી શકે તે વીર્યાન્તરાય.

છે, એટલી વિશેષતા જતાવવા માટે નિદ્રાદિક પાંચ પ્રકૃતિઓ સાથે 'આવરણ' શબ્દ જોડયો નથી ।

૧૧ ચક્ષુદર્શન. ચક્ષુવડે જે સામાન્ય જોષ થાય તે ચક્ષુદર્શન તેનું આચ્છાદન કરે તે ચક્ષુદર્શનાવરણ. તેના ઉદયથી મૂળથી ચક્ષુ ન હોય, અથવા તિમિરાદિ વડે અસ્પષ્ટ હોય કે તેનો નાશ થાય

૧૨ અચક્ષુદર્શન. ચક્ષુ શિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિય અને મનવડે જે સામાન્ય જોષ થાય તે અચક્ષુદર્શન, તેનું આચ્છાદન કરે તે અચક્ષુદર્શનાવરણ. યદ્યપિ ભવાન્તર જતા છવને ઇન્દ્રિયો અને મન નથી તોપણ તેને જોષજ્ઞાન (સામાન્ય જ્ઞાન) હોવાથી અચક્ષુદર્શન માનેલું છે.

૧૩ અવધિદર્શનાવરણ મન અને ઇન્દ્રિય શિવાય માત્ર રૂપી દ્રવ્યોનો સામાન્ય જોષ તે અવધિદર્શન, તેને જે આચ્છાદન કરે તે અવધિદર્શનાવરણ

૧૪ કેવલદર્શનાવરણ સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોનો સામાન્ય જોષ થાય તે કેવલદર્શન, અને તેનું જે આચ્છાદન કરે તે કેવલદર્શનાવરણ

૧૫ નિદ્રા જે અવસ્થામાં પ્રાણી સુષેથી જાગૃત થાય તે નિદ્રા. તેનું કારણજૂત જે કર્મપ્રકૃતિ તે પણ નિદ્રા કહેવાય છે

૧૬ નિદ્રાનિદ્રા જે અવસ્થામાં પ્રાણી દુઃખપૂર્વક

ન થાય મોહનીય કર્મમાં ગ્રોહા માન ક્ષોષસમનો વિગેધી છે ને દોષી પણ પ્રધાનો રસોદય દોષ તો તેનો ક્ષોષપતન ન થાય માટે મોહનીય મના ક્ષોષસમમાં માન પ્રગોદય દોષ છે

જાગૃત થાય તે નિદ્રાનિદ્રા; તેનું કારણભૂત જે કર્મપ્રકૃતિ તે પણ નિદ્રાનિદ્રા કહેવાય છે.

૧૭. પ્રચલા. ઉભાં રહેતાં અને બેસતાં જે નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રચલા; તેનું કારણભૂત જે કર્મપ્રકૃતિ તે પણ પ્રચલા કહેવાય છે.

૧૮. પ્રચલાપ્રચલા ચાલતાં જે નિદ્રા આવે તે પ્રચલાપ્રચલા; તેનું કારણભૂત જે કર્મપ્રકૃતિ તે પણ પ્રચલાપ્રચલા.

૧૯. સ્ત્યાનર્દિ. (ચિણ્વર્દિ.) જે કર્મના ઉદયથી દિવસે કે રાત્રે જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલું કાર્ય રાત્રે નિદ્રા અવસ્થામાં કરે તેને સ્ત્યાનર્દિ કે ચિણ્વર્દિ કહે છે. તે નિદ્રામાં વજ્રઋપલનારાચસંહનનવાળા મનુષ્યને વાસુદેવથી અર્ધું બળ હોય છે અને બીજા સંઘયણવાળા મનુષ્યને ત્રણ-ગણું કે ચારગણું બળ હોય છે. તે નિદ્રાનું કારણભૂત જે કર્મપ્રકૃતિ તે પણ સ્ત્યાનર્દિ કહેવાય છે.

૨૦. નીચગોત્ર. જે કર્મના ઉદયથી નીચ કુલને વિષે જન્મ થાય તે નીચગોત્રકર્મ.

૨૧. અસાતાવેદનીય. જે કર્મના ઉદયથી પ્રાણીને બાદ્ય દુઃખનો અનુભવ થાય તે અસાતાવેદનીય.

૨૨. મિથ્યાત્વમોહનીય. જે કર્મના ઉદયથી વીતરાગે કહેલા જીવાદિક તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા ન થાય તે મિથ્યાત્વમોહનીય.

૨૩-૩૨ સ્થાવરદશક. સ્થાવરાદિ દશ પ્રકૃતિઓ, જે પછીની ગાથામાં કહેવાયે

૩૩. નરકગતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી નારકપણું પ્રાપ્ત થાય તે નરકગતિનામ. નરકગતિ આત્માની એક પ્રકારની અમુક પ્રકારના કર્મને લોગવવા ચોગ્ય અવસ્થા છે, જેમાં વિશેષતઃ તીવ્ર દુઃખોનો અનુભવ થાય છે.

૩૪. નરકાનુપૂર્વીનામ. જે કર્મના ઉદયથી વક્રગતિ-વડે નરકગતિમાં જતાં આકાશપ્રદેશની શ્રેણીને અનુસારે ગતિ થાય તે નરકાનુપૂર્વીનામ કર્મ. જેમ નાથવડે બળદ સીધો ગમન કરે છે, તેમ આનુપૂર્વીનામ કર્મના ઉદયથી જીવ આકાશ પ્રદેશની શ્રેણીને અનુસારે ગમન કરે છે.

૩૫. નરકાયુષ. જે કર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં રિયતિ થાય તે નરકાયુષ. તેના ઉદયથી નરકગતિમાંથી નીકળવાની ઈચ્છા છતાં પ્રાણી નીકળી શકતો નથી.

અનંતાનુબંધ્યાદિ સોળ કથાય અને નવ નોકથાય મળીને પચીસ કથાય કહેવાય છે. કથાયના સહચારી અથવા કથાયના પ્રેરકને નોકથાય કહેવાય છે. અહીં ‘‘નો’’ શબ્દ સાહચર્યવાળી છે. સામાન્ય રીતે કથાયના ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ એ ચાર પ્રકાર છે, તે પ્રત્યેકના તીવ્રતા અને મંદતાની અપેક્ષાએ ચાર ચાર ભેદ થાય છે—૧ અનંતાનુબંધી, ૨ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ. ૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને ૪ સંલપણ.

૩૬-૩૯. અનંતાનુબંધી. અનંત સંસારના અનુબંધ (પરંપરા) નો હેતુ જે તીવ્ર કથાય તે અનંતાનુબંધી. તેના ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ એ ચાર ભેદ છે, અને તે સમ્યગ્દર્શનને રોકે છે.

૪૦-૪૩. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ. અપ્રત્યાખ્યાન એટલે અદ્યપ્રત્યાખ્યાન કે દેશવિરતિ કહેવાય છે. અહિં ‘અ’ અદ્યપ્રત્યાખ્યાનો વાચક છે; એટલે અદ્યપ્રત્યાખ્યાનરૂપ દેશવિરતિનું જે આચ્છાદન કરે તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કહેવાય છે. તેના પૂર્વની પેઠે ચાર ભેદ છે, અને તે દેશવિરતિને રોકે છે.

૪૪-૪૭. પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ. પ્રત્યાખ્યાન એટલે સર્વવિરતિ અથવા હિસાદિ પાપપ્રવૃત્તિનો સર્વથા ત્યાગ; તેનું જે આચ્છાદન કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ. તેના પણ કોધાદિ ચાર ભેદ છે, અને તે સર્વવિરતિને રોકે છે.

૪૮-૫૧. સંજ્ઞવલ્લન. પરિપક્વ અને ઉપસર્ગો પ્રાપ્ત થવાથી સર્વવિરતિચારિત્રવાળાને પણ કંઈક કપાયચુક્ત કરે તે સંજ્ઞવલ્લન, તેના પૂર્વોક્ત ચાર ભેદ જાણવા. તે યથાખ્યાત-ચારિત્રને (વીતરાગ ચારિત્રને) રોકે છે.

યદ્યપિ કપાયોના તીવ્રતા અને મંદતાના સૂક્ષ્મ તારતમ્યથી અસંખ્ય ભેદો થાય છે, પરંતુ તે સામાન્ય બુદ્ધિને શ્રદ્ધા ન થઈ શકે માટે સ્થૂળ તારતમ્યની અપેક્ષાએ તેના ચાર ભેદ પાડેલા છે. તેમાં અનંતાનુષંગી એ તીવ્ર કપાય છે, અને તે સામાન્ય રીતે સર્વ જીવોને હોય છે, તેનાથી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુદિ કપાયો ઉત્તરોત્તર મંદ છે.

૫૨-૫૭. હાસ્યાદિષટ્ક. જે કર્મના ઉદયથી કોઈ કારણથી કે કારણ વિના હાસ્ય, રતિ (ઈષ્ટવસ્તુમાં પ્રીતિ) અરતિ (અનિષ્ટ વસ્તુ તરફ અણુગમો), શોક, લય અને બુગુપ્સા (સુગ) ઉત્પન્ન થાય તે હાસ્યાદિષટ્ક કહેવાય છે.

૫૮. પુરુષવેદ. વેદ એટલે અલિલાષા; જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રીના સમાગમની ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ.

૫૯. સ્ત્રીવેદ. જે કર્મના ઉદયથી પુરુષના સમાગમની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીવેદ.

૬૦. નપુંસકવેદ. જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના સમાગમની ઇચ્છા થાય તે નપુંસક વેદ.

સામાન્ય રીતે વેદ વિષયાલિલાષ રૂપ છે, અને તેના તીવ્રતા અને મંદતાની અપેક્ષાએ સ્તૂલ ત્રણ ભેદ પાડેલા છે. તેમાં સૌથી પુરુષવેદ મંદ છે, અને સ્ત્રીવેદ અને નપુંસક વેદ ઉત્તરોત્તર તીવ્ર છે. તે રીતે પુરુષમાં, સ્ત્રીમાં અને નપુંસકમાં ત્રણે વેદનો સંભવ છે. બાકી પુરુષનો, સ્ત્રીના અને નપુંસકનો આકાર તે વેદ નથી.

૬૧. તિર્થચયગતિ. જે કર્મના ઉદયથી તિર્થચયપણું પ્રાપ્ત થાય તે તિર્થચયગતિ. તે અમુક પ્રકારના કર્મોને લોગ-વવા યોગ્ય આત્માની કર્મજન્ય અવસ્થા વિશેષ છે.

૬૨. તિર્થચયાનુપૂર્વી. જે કર્મના ઉદયથી તિર્થચ-યગતિમાં વક્રગતિએ જતાં જીવની આકાશ પ્રદેશની શ્રેણીને અનુસારે ગતિ થાય તે +તિર્થચયાનુપૂર્વી.

+ અર્થ, પાપપ્રકૃતિના બેદમાં તિર્થચયગતિ અને તિર્થચયાનુપૂર્વીની ગણના કરી અને તિર્થચયાનુપૂર્વી પુણ્યપ્રકૃતિના બેદમાં ગણના કરી, તેનું ઠાગણ એમ કહેવામાં આવે છે કે તિર્થચયગતિ અને તિર્થચયાનુપૂર્વી જીવને અનિષ્ટ છે, દુઃખરૂપ છે, પશુ તિર્થચયાનુપૂર્વો ઉદય થયા પછી તે અવસ્થામાં જીવને દુઃખરૂપતા કે અનિષ્ટતા લાગતી નથી. માટે તિર્થ-ચયાનુપૂર્વી પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે. તત્ત્વાર્થલાઘ્યકારે તિર્થચયાનુપૂર્વ દુઃખરૂપ ટોવાથી તેની પાપપ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે.

૬૩. એકેન્દ્રિયજ્ઞતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી એકેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય. એટલે સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોમાં અમુક પ્રકારની બાહ્ય સમાનતા^૧ પ્રાપ્ત થાય તે એકેન્દ્રિય-જ્ઞતિનામકર્મ.

૬૪. બેઇન્દ્રિયજ્ઞતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી બે ઇન્દ્રિયપણું (સર્વ બેઇન્દ્રિયમાં) અમુક પ્રકારની બાહ્ય સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તે બેઇન્દ્રિયજ્ઞતિનામ.

૬૫. તેઇન્દ્રિયજ્ઞતિનામ જે કર્મના ઉદયથી જીવને તેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય, તે ત્રીન્દ્રિયજ્ઞતિનામકર્મ.

૬૬. ચતુરિન્દ્રિયજ્ઞતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવને ચતુરિન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય, તે ચતુરિન્દ્રિયજ્ઞતિનામકર્મ.

૬૭. અશુભવિહાયોગતિનામ. જે કર્મના ઉદયથી ઉંટ અને ગધેડાના જેવી ખરાબ ગતિ (ચાલવાની દબ) પ્રાપ્ત થાય તે અશુભવિહાયોગતિનામ.

૬૮. ઉપધાતનામ જે કર્મના ઉદયથી જીવ પોતાના અધિક કે વિકૃત અવયવોવડે પોતે પીડા પામે અથવા ગળે ફાંસો ખાવો વગેરેથી મરણ પામે તે ઉપધાતનામ.

૧ જ્ઞતિનામ કર્મ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં અમુક પ્રકારની બાહ્ય સમાનતાનું કારણ છે, અને તે બાહ્ય સમાનતા ચૈતન્યના વિકાસમાં નિયામક છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં અમુક દૃઢ સૂધી ચૈતન્યનો વિકાસ હોય છે, અને તેમાં નિયામક તે જીવોનો અમુક પ્રકારનો સમાન બાહ્ય પરિણામ છે, તેનું કારણભૂત જ્ઞતિનામકર્મ છે. જેમકે એકેન્દ્રિયજ્ઞતિનામ કર્મ મર્વ એકેન્દ્રિયજીવોની અમુક પ્રકારની બાહ્ય સમાનતાનું કારણ છે. અને તે બાહ્ય સમાનતા બેઇન્દ્રિયાદિથી અપદૃષ્ટ (હીન) ચૈતન્યમાં નિયામક છે.

૬૬-૭૨. અશુભવર્ણાદિચતુષ્ટક. જે કર્મના ઉદયથી જીવના શરીરે કૃષ્ણાદિક અશુભવર્ણ, અશુભગંધ, તિક્તાદિક અશુભરસ અને ઠર્કશાદિક અશુભ સ્પર્શ પ્રાપ્ત થાય તે ૧ અશુભવર્ણનામ, ૨ અશુભગંધનામ, ૩ અશુભરસનામ અને ૪ અશુભસ્પર્શનામ કહેવાય છે.

૭૩. ઋષભનારાયસંઘયણુનામ. જે કર્મના ઉદયથી ઋષભનારાયસંઘયણુ પ્રાપ્ત થાય તે ઋષભનારાયસંઘયણુનામકર્મ. તેમાં ઋષભ-પાટો, નારાય-બન્ને તરફ મર્કટબન્ધ, એટલે જે અસ્થિ બન્ને બાજુએ મર્કટબન્ધથી બંધાએલા હોય અને તેના ઉપર પાટાના જેવું ત્રીજું અસ્થિ વિંટાએલું હોય તેવા અસ્થિના બન્ધને ઋષભનારાયસંઘયણુ કહે છે.

૭૪. નારાયસંઘયણુનામ. જે કર્મના ઉદયથી ન્યાં શરીરના અસ્થિઓ પરસ્પર મર્કટબન્ધથી બંધાએલા હોય તેવા પ્રકારના નારાયસંઘયણુની પ્રાપ્તિ થાય તે નારાયસંઘયણુનામકર્મ.

૭૫. અર્ધનારાયસંઘયણુનામ. જે કર્મના ઉદયથી શરીરના અસ્થિનો એક છેડો મર્કટબન્ધથી બંધાએલો હોય અને બીજો છેડો ખીલી વડે કરીને સંધાયેલો હોય તેવા પ્રકારનું અર્ધનારાયસંઘયણુ પ્રાપ્ત થાય તે અર્ધનારાયસંઘયણુનામ.

૭૬. દીલિકાસંઘયણુનામ. જે કર્મના ઉદયથી અસ્થિની ખીલી વડે હાડકાના બન્ને છેડાઓ બંધાએલા હોય તે દીલિકાસંઘયણુનામ.

૭૭. સેવાર્ત્તનામ. જે કર્મના ઉદયથી જ્યા હાડકાના બન્ને છેડાઓ પરસ્પર અડીને રહેલા હોય તેવા સેવાર્ત્ત સઘયણની પ્રાપ્તિ થાય તે સેવાર્ત્તસઘયણનામકર્મ કહેવાય છે.

સઘયણ છ પ્રકારે છે તેમાં વજ્રઋષભનારાયસઘયણ સર્વ કરતાં અધિક શક્તિવાળું હોવાથી તેની પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે, અને બાકીના પાચ સઘયણ તેનાથી હીન શક્તિવાળા હોવાથી તેની પાપપ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે.

સસ્થાન એટલે શરીરનો આકાર, તેના છ ભેદ છે, તેમાં પ્રથમ સમચતુરસસસ્થાન સર્વ સસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણ્યું છે, અને બાકીના સસ્થાનોને પાપપ્રકૃતિમાં ગણ્યા છે.

૭૮. ન્યશ્રોધપરિમંડલસસ્થાનનામ. જે કર્મના ઉદયથી ન્યશ્રોધ એટલે વડની પેઠે નાભિની ઉપરનો ભાગ પ્રમાણસર અને લક્ષણયુક્ત હોય અને નીચેનો ભાગ પ્રમાણ રહિત અને લક્ષણહીન હોય તે ન્યશ્રોધપરિમંડલસસ્થાનનામકર્મ.

૭૯. સાદિસંસ્થાનનામ જે કર્મના ઉદયથી જીવનું નાભિની નીચેનું અંગ પ્રમાણસર અને લક્ષણયુક્ત હોય, અને નાભિની ઉપરનું અંગ પ્રમાણરહિત તથા લક્ષણહીન હોય તે સાદિસંસ્થાનનામ કહેવાય છે.

૮૦ વામનસંસ્થાનનામ. જે કર્મના ઉદયથી હાથ, પગ, મસ્તક અને ડોક પ્રમાણસર અને લક્ષણયુક્ત હોય, બાકીના છાતી, ઉદર ઇત્યાદિ અવયવો પ્રમાણ તથા લક્ષણ રહિત હોય તે વામનસંસ્થાનનામકર્મ.

૮૧ કુબ્જસંસ્થાનનામ. જે કર્મના ઉદયથી હોય, પગ, મસ્તક અને ડોક પ્રમાણુરહિત હોય, અને બાકીના અવયવો પ્રમાણુયુક્ત હોય તે કુબ્જસંસ્થાનનામ. અહિં કુબ્જ અને વામન સંસ્થાનનું ઉપર કહેલા લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણ પશુ કહેલું છે.

૮૨. હુંડક સંસ્થાનનામ. જે કર્મના ઉદયથી શરીરના બધા અવયવો પ્રમાણુરહિત અને લક્ષણહીન હોય તે હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ.

હવે સ્થાવરાદિ દશ પ્રકૃતિઓનું વર્ણન કરે છે—

થાવરસુહુમઅપજ્જં સાહારણઅથિરઅસુમદુભગાણિ ।

દુસ્સર-ળાઙ્ઙજ્જ-જસં થાવરદસગં વિવજ્જતથં ॥૧૬॥

[સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-દુર્ભગાણિ ।

દુઃસ્વર-અનાદેય-અયશઃ સ્થાવરદશક વિપરીતાર્થકમ્ ॥

અર્થ—[સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત] સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, અપર્યાપ્તનામ, [સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-દુર્ભગાણિ] સાધારણનામ, અસ્થિરનામ, અશુભનામ, દુર્ભગાણિનામ, [દુઃસ્વર-અનાદેય-અયશઃ] દુઃસ્વરનામ, અનાદેયનામ અને અયશઃકીર્તિનામ-એ [સ્થાવરદશક] સ્થાવરાદિ દશ પ્રકૃતિઓ [વિપરીતાર્થક] વિપરીત અર્થવાળી બાણવી.

વિવેચન—ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિઓ શુભરૂપ હોવાથી તેની પુણ્ય પ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે. અને સ્થાવરાદિ દશપ્રકૃતિઓ વિપરીત અને અશુભરૂપ છે તેથી તેની પાપ-પ્રકૃતિમાં ગણના કરી છે.

૧. સ્થાવરનામ. જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્વતંત્ર-પણે ગમન ન કરી શકે તે સ્થાવરનામ, તેનો ઉદય પૃથ્વી-કાયાદિક પાંચ સ્થાવરોને હોય છે. યદ્યપિ અગ્નિકાય અને વાયુકાય ગમન કરે છે, તોપણ તેઓ સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિ રહિત હોવાથી તેઓને સ્થાવરનામકર્મનો ઉદય છે.

૨. સૂક્ષ્મનામ. જે કર્મના ઉદયથી ચર્મચક્ષુને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે સૂક્ષ્મનામકર્મ. યદ્યપિ બાહર પૃથિવીકાયાદિક જીવોનું એક એક શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાતું નથી, તોપણ અસંખ્ય શરીરો એકઠાં થવાથી તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને સૂક્ષ્મ જીવોનાં શરીરો અસંખ્ય એકઠાં થવા છતાં પણ દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી.

૩. અપર્યાપ્તનામ. જે કર્મના ઉદયથી સ્વયંભૂ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય, અર્થાત્ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા શિવાય જીવ મરણ પામે તે અપર્યાપ્તનામ. અપર્યાપ્ત જીવોના લઙ્ઘિઅપર્યાપ્ત અને કરણઅપર્યાપ્ત એ બે ભેદ છે. પરંતુ અપર્યાપ્તનામ કર્મનો ઉદય માત્ર લઙ્ઘિઅપર્યાપ્તને જ હોય છે.

૪. સાધારણનામ. જે કર્મના ઉદયથી અનંત જીવોને એક-સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણનામકર્મ.

૫. અસ્થિરનામ. જે કર્મના ઉદયથી શરીરના જીભ, આમડી, રનાયુ વગેરે અવયવો અસ્થિર-વળી શકે તેવા હોય તે અસ્થિરનામ.

૬. અશુભનામ. જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં નાભિની

નીચેનો જ્ઞાન અશુભ એટલે અપ્રશસ્ત હોય તે અશુભનામ.
તેથી પણ વળેદેનો અર્થ કરતાં સામાન્ય અનુષ્ઠાને અનામ હોય છે

૭. દુર્ભગનામ જે કર્મના ઉદયથી ઉપકાર કર્યા
છતાં પણ સામાન્ય અનુષ્ઠાને અપ્રિય હોય તે દુર્ભગનામ.

૮. દુઃસ્વરનામ જે કર્મના ઉદયથી કાનને અપ્રિય
એવા ખરાબ સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે દુઃસ્વરનામ.

૯. અનાદેયનામ જે કર્મના ઉદયથી હિતકારક
કહેવા છતાં પણ લોકમાન્ય વચન ન થાય, તથા આદર
સન્માન ન પામે તે અનાદેયનામ.

૧૦. અચરાનામ જે કર્મના ઉદયથી અપવિત્ર કે
અપદ્ધિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અચરાનામકર્મ.

એમ ત્રણદશક ચક્રી વિપરીત અર્થવાળું સ્થાવર-
દશક દર્શું.

એ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનાવસ્થીય, નવ દર્શનાવસ્થીય,
એક વેદનીય, છઠ્ઠીસ મોહનીય, એક આશુષ્ઠ, ચોત્રીસ નામ
કર્મ, એક જોતકર્મ અને પાંચ અંતગત કર્મની પ્રકૃતિઓ
મળીને ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓ કહી.

પાપતત્ત્વ સમાપ્ત.

આસ્રવતત્ત્વ.

આસ્રવતત્ત્વના બેતાલીશ ભેદો કહે છે—

ઇન્દ્રિય-કસાય-અવ્રત-યોગા પંચ ચત્ત્વર પંચ તિન્નિ કમા।
કિરિયાઓ પળવીસં ઇમાઓ તાઓ અણુકમસો॥૧૭॥

[ઇન્દ્રિય-કપાય-અવ્રત-યોગાઃ પञ्च चत्वारः पञ्च त्रयः क्रमात् ।
क्रियाः पञ्चविंशतिः इमास्तु ता अनुक्रमशः ॥]

અર્થ— [ઇન્દ્રિય-કપાય-અવ્રત-યોગાઃ] ઇન્દ્રિયો, કપાયો, અવ્રતો અને યોગો [ક્રમાત્] અનુક્રમે [પચ] પાંચ પ્રકારે, [ચત્વારઃ] ચાર પ્રકારે, [પંચ] પાંચ પ્રકારે, અને [ત્રયઃ] ત્રણ પ્રકારે છે. (અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો પાંચ પ્રકારે, કપાય ચાર પ્રકારે, અવ્રત પાંચ પ્રકારે અને યોગ ત્રણ પ્રકારે છે.) તથા [ક્રિયાઃ] ક્રિયાઓ [પચવિંશતિઃ] પચીશ પ્રકારે છે. [તાઃ] તે [ઇમા] આ [અનુક્રમશઃ] અનુક્રમે બાણવી.

વિવેચન—કર્મબન્ધના હેતુઓને આસ્રવ કહે છે. અને તે આસ્રવ સામાન્ય રીતે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ છે, પરંતુ વિશેષ રીતે કર્મબન્ધના હેતુઓ ઇન્દ્રિય, કપાય, અવ્રત અને યોગ તથા ક્રિયાઓ આસ્રવ કહેવાય છે.

૧ કાય-વાહ-મન કર્મ યોગ । (તત્ત્વા૦ ૬-૧.) સ આસ્રવ । (૬-૨) કાય, વચન અને મનનો વ્યાપાગ યોગ કહેવાય છે, અને તે આસ્રવ છે. તેમા શુભયોગ પુણ્યનો આસ્રવ અને અશુભયોગ પાપનો આસ્રવ છે.

૨ સકપાય-કપાયયો સામ્પરાયિકેર્યાપયયોઃ । (તત્ત્વા૦ ૫-૧) અવ્રત-કપાયેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ પञ्च-ચતુ-પંચ-પંચવિંશતિસંખ્યાઃ પલેચ

૧-૫ ઈન્દ્રિય. સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે અને સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ અને શબ્દ તેના વિષયો છે ઈન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, અને પ્રિય વિષયમા રાગ અને અપ્રિય વિષયમા દ્વેષ થાય છે, અને તેથી કર્મનો બન્ધ થાય છે, માટે ઈન્દ્રિયો રાગ-દ્વેષ દ્વારા કર્મબન્ધનું કારણ છે જો ઈન્દ્રિયદ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન થાય પણ રાગ-દ્વેષ ન થાય તો માત્ર ઈન્દ્રિયો કર્મબન્ધનું કારણ નથી કર્મબન્ધનું અનંતર-ખાસ કારણ તો રાગ-દ્વેષ છે, અને ઈન્દ્રિયો પરપર કારણ છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનાર ઈન્દ્રિયો છે, અને તેનો નિશ્ચય કરવાથી રાગદ્વેષનો નિશ્ચય થાય છે, માટે ઈન્દ્રિયોને આસ્રવ કહેલ છે વીતરાગને ઈન્દ્રિયો દોષા છતાં પણ રાગદ્વેષના અભાવ થકી ઈન્દ્રિયો દ્વારા કર્મ બધાતા નથી, તેથી તેમને ઈન્દ્રિયો આસ્રવરૂપ નથી

૬-૯ ક્ષયાય. ક્ષયાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર પ્રકાર છે ૧ સચેતન અને અચેતન વસ્તુને વિષે સનિમિત્તે કે નિમિત્ત વિના દ્વેષ થવો તે ક્રોધ ૨ ગર્વ અથવા અભિમાન તે માન ૩ માયા-કપટ, શઠતા કે પરને છેતરવું, ૪ લોભ-શરીર કે ધનાદિ બાહ્ય વસ્તુ વિષે આ મક્ષિત એ ચાર ક્ષયાયોનો રાગ અને દ્વેષ એ બે લેહમાં સમાવેશ થાય છે તેમાં ક્રોધ અને માન દ્વેષરૂપ છે, અને

મદ્રા । (૬-૯) પાત્ર સહિત જીવનો યોગ સાપરાયિક કર્મનો, અને ક્ષયાય ગદિત જીવનો યોગ ઈર્ષ્યાપથિક કર્મનો આસ્રવ છે, તેમા (પાત્ર બનત, આ ક્ષયાય પાત્ર ઈન્દ્રિયો અને પચીસ ક્રિયાઓ એ સાપરાયિક આસ્રવના બેગ છે

માયા અને લીલા રાગરૂપ છે. તેમાં રાગ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એ બે પ્રકારનો છે; દેવ, ગુરુ, સદ્ધર્મ અને સત્પુરુષ વગેરેના ઉપર રાગ તે પ્રશસ્ત રાગ કહેવાય છે અને તે શિવાય શરીર, ધનાદિ બાહ્ય વિષય વિષે આસક્તિ તે અપ્રશસ્ત રાગ કહેવાય છે. પ્રશસ્ત રાગ શુભ ઉપયાગરૂપ છે, અને તેથી ત શુભકર્મ બંધનો હેતુ છે, અને અપ્રશસ્ત રાગ અશુભ ઉપયોગરૂપ છે, અને અશુભ કર્મબંધનનું કારણ છે. દ્રેષ તેા અપ્રશસ્તજ છે, તેથી તે માત્ર અશુભ કર્મબંધનનોજ હેતુ છે.

૧૦-૧૪. અમૃત. હિંસા, મૃધાવાદ, ચોરી, અપ્રદાન-અર્થ અને પરિગ્રહ એ પાંચ અમૃત છે. ૧ પ્રમાદસહિત યોગવડે પ્રાણુનો નાશ કરવો તે ૧હિંસા. ૨ પ્રમાદ વડે

૧ પ્રમત્તયોગાદ્ પ્રાણવ્યવરોપણં હિંસા (સત્ત્વા૦ ૭-૮)

અર્થ—પ્રમાદસહિત યોગથી પ્રાણુનો નાશ કરવો તે હિંસા. કપાય, ઇન્દ્રિયો, વિક્રયા, અને નિદ્રાદિ પ્રમાદ કહેવાય છે. કપાય—અનન્તાનુબંધી વગેરે સોળ પ્રકારના બળુવા. તેમા જ્યારે મળવલન, કપાયનો મન્દ ઉદય હોય છે ત્યારે પ્રમાદ હોતો નથી, પણ તેના તીવ્ર ઉદયથી પ્રમાદ હોય છે. સ્પર્શનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા રાગ-દ્રેષ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયો પણ પ્રમાદ કહેવાય છે. નિદ્રા અજ્ઞાનનો હેતુ ટોચાથી તે પ્રમાદ કહેવાય છે સ્ત્રી આદિની કથા તે વિક્રયા, તે પણ રાગદ્રેષ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે પણ પ્રમાદ કહેવાય છે. બીજી રીતે પ્રમાદના આઠ પ્રકાર છે—૧ અજ્ઞાન, ૨ મંશય, ૩ મિથ્યાત્વ, ૪ રાગ, ૫ દ્રેષ, ૬ સ્મૃતિની અનવસ્થા, ૭ અનાદર અને ૮ યોગદુષ્પ્રણિધાન. ઉપર જણાવેલા પ્રમાદથી જીવનો ધાત કરવો તે હિંસા. તેના દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકાર છે. પૃથિવીકાયાદિ જીવોનો ધાત કરવો તે દ્રવ્યહિંમા. અને રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિરૂપ પ્રમત્તયોગ તે ભાવહિંમા.

અસત્ય બોલવું તે મૃષાવાદ ૩ પ્રમાદ વડે અદત્તનું ગ્રહણ કરવું તે ૩ ચોરી. ૪ વિષયેન્દ્રિયનો સયમ ન કરવો તે ૪ અપ્રહયર્થ. ૫ શરીર અને ધનાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર મૂર્છા-મમત્વભાવ તે પરિગ્રહ

૧૫-૧૭ યોગ. યોગ એટલે મન, વચન અને કાયની પ્રવૃત્તિ તેના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ મનોયોગ, ૨ વચનયોગ અને ૩ કાયયોગ

૧૮-૪૨ ક્રિયાઓ કાયિકી વગેરે ક્રિયાઓ, યદ્યપિ ક્રિયાઓ કષાય અને યોગની પ્રવૃત્તિરૂપ છે, તોપણ અમુક

૨ અસદમિધાનમનુષ્યમ્ (સત્ત્વા ૦ ૭-૯) પ્રમાદવડે અસત્ય બોલવું એ અનૃત-મૃષાવાદ કહેવાય છે. મત્ય વસ્તુને છૂપાવવી અને અસત્યને પ્રગટ કરવું એ બંને પ્રકારે અમત્ય છે તે અસત્યના ગણે-પથી પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, જાણ અને જ્ઞાન એ ચાર પ્રકાર છે ૧ દ્રવ્યથી સર્વદ્રવ્ય વિષયક અમત્ય બોલવું ૨ ક્ષેત્રથી લોભલો-વિષયક અસત્ય બોલવું ૩ જ્ઞાનથી-ગતિ કે દિશાએ અસત્ય બોલવું અને ૪ લાવથી રાગ દ્વેષ અને મોહથી અસત્ય બોલવું

૩ અદત્તાદાન સ્તેયમ્ (સત્ત્વા ૦ ૭-૧૦) પ્રમત્ત યોગથી બી-જાએ આપ્યા ગિવાય ગ્રહણ કરવું તે સ્તેય-ચોરી કહેવાય છે

૪ મૈથુનમવ્રજ (૭-૧૧) મૈથુનને-સ્ત્રી અને પુરુષના સંગને) અપ્રહયર્થ કહે છે

૫ મૂર્છા પરિગ્રહ (૭-૧૨) સચેતન કે અચેતન વસ્તુમાં અચવા બાહ્ય કે આંતર વસ્તુમાં મૂર્છા-મમત્વપરિણામ તે પરિગ્રહ

૬ મનોયોગના ચાર પ્રકાર, વચનયોગના ચાર પ્રકાર અને કાયયોગના માત્ર પ્રત્યેક મળીને યોગના પદર ભેદો થાય છે —

વિશેષતાને લીધે તેને કપાય અને યોગથી જુદી ગણી છે. તેના પચીશ ભેદો છે. તે આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે. એ રીતે આશ્રવતત્ત્વના બેંતાલીશ ભેદો વર્ણવ્યા.

હવે પચીશ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

કાઙઅ અહિગરણિયા પાડસિઆ પારિતાવળી કિરિયા ।
પાળાઙવાય-રંભિઅ પરિગ્ગહિઆ માયવત્તી અ ॥૧૮॥
મિચ્છાદંસળવત્તી અપચ્ચક્ષ્ણા ય દિટ્ઠિ પુટ્ઠી ય ।
પાહુચ્ચિઅ સામંતોવણિઅ નેસત્થિ-સાહત્થી ॥૧૯॥

૧. સત્યમનોયોગ—સત્ય-યથાર્થ વિચાર કરવો. ૨. અસત્ય મનોયોગ—અસત્ય વિચાર કરવો. ૩. મિશ્રમનોયોગ—કઈક સત્ય કંઈક અમત્ય વિચાર કરવો. અને ૪. અસત્યામૃપામનોયોગ—સત્ય નહિ અને અસત્ય પણ નહિ એવો વિચાર કરવો.

૧. સત્યવચનયોગ—સત્ય બોલવું, ૨. અસત્યવચનયોગ—અમત્ય બોલવું ૩. મિશ્રવચનયોગ—કઈક સત્ય અને કઈક અસત્ય બોલવું. અને ૪. અસત્યામૃપાવચનયોગ—સત્ય પણ નહિ તેમ અમત્ય પણ નહિ તેવું બોલવું.

૧. ઔદારિકશરીરયોગ—ઔદારિકશરીરદ્વારા જે પ્રવૃત્તિ થાય, ૨. વૈક્રિયશરીરયોગ—વૈક્રિયશરીરદ્વારા જે પ્રવૃત્તિ થાય. ૩. આહારિકશરીરયોગ—આહારિક શરીરદ્વારા જે પ્રવૃત્તિ થાય. ૪. તૈજસકાર્મણ્યશરીરયોગ—તૈજસકાર્મણ્ય શરીરદ્વારા જે પ્રવૃત્તિ થાય. ૫ ઔદારિકમિશ્રયોગ—ઔદારિકની માથે કાર્મણ્યયોગની મિશ્રતા થાય તે. ૬. વૈક્રિયમિશ્રયોગ—વૈક્રિય માથે ઔદારિક તથા કાર્મણ્યની મિશ્રતા થાય તે. ૭. આહારિકમિશ્રયોગ—આહારિકની માથે ઔદારિકની મિશ્રતા થાય છે તે.

આળવણિ વિઆરણિઆ અળભોગાઅળવકંચપચ્છડા
અન્ના પઓગ-સમુદાળ પિજ્ઞ દોસેરિયાવહિઆ ॥૨૦॥

[કાયિકી અધિકરણિકી પ્રાદેષિકી પારિતાપનિકીક્રિયા ।
પ્રાણાતિપાતિકી આરમ્ભિકી પારિગ્રહિકી માયાપ્રત્યયિકી ચ ॥
મિધ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી અપ્રત્યાસ્થાનિકી ચ દ્વષ્ટિકી સ્પૃષ્ટિકી ।
પ્રાતિત્યકી સામન્તોપનિપાતિકી નૈસૃદ્ધિકી સ્વાહસ્તિકી ॥
આજ્ઞાપનિકી વિદારણિકી અનાભોગિકી અનવકાંક્ષ પ્રત્યયિકી ।
અન્યા પ્રયોગ-સમાદાન-પ્રેમ-દ્વેષ-દેર્યાપથિકી ॥

અર્થ—[કાયિકી] કાયાવડે થયેલી, [અધિકરણિકી] આધકરણવડે થયેલી, [પ્રાદેષિકી] દેષવડે થયેલી, [પારિતાપ-નિકી] પરિતાપ કરવા વડે થયેલી, [પ્રાણાતિપાતિકી] હિંસા વડે થયેલી, [આરમ્ભિકી] શ્રુષ્ટિ વગેરે આરંભથી થયેલી, [પારિગ્રહિકી] પરિગ્રહ-મૂર્છા વડે થયેલી, [માયાપ્રત્યયિકી] માયા-કંપડ કરવા વડે થયેલી [ત્રિયા] ક્રિયા છે

[મિધ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી] મિધ્યાદર્શનવડે થયેલી, [અપ્ર-ત્યાસ્થાનિકી] અપ્રત્યાખ્યાન-અવિરતિવડે થયેલી, [દ્વષ્ટિકી] ઠેાતુકથી જોવાવડે થયેલી [સ્પૃષ્ટિકી] સ્પર્શ કરવાથી થયેલી, [પ્રાતિત્યકી] યવ અને અશુવને પ્રતીત્ય-આશ્રયી કર્મબંધનવડે થયેલી, [સામન્તોપનિપાતિકી] સમન્નાત્-આરે તરફથી ઉપનિપાત-આવવા વડે લાગેલી ક્રિયા, [નૈસૃદ્ધિકી] યત્નાદિક દ્વારા છોડવાથી લાગેલી ક્રિયા, [સ્વાહસ્તિકી] સ્વહસ્ત વડે લાગેલી ક્રિયા,

[આજ્ઞાપનિકી] આજ્ઞા કરવાવડે લાગેલી ક્રિયા, [વિદારણિકી] વિદારણ-નાશ કરવાવડે લાગેલી ક્રિયા, [અનાભોગિકી]

અનુપયોગવડે લાગેલી ક્રિયા, [અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી] અનવકાં-
ક્ષા-એદરકારીવડે લાગેલી ક્રિયા [અન્યા] બીજી [પ્રયોગ-]
પ્રાયોગિકી-દુષ્ટ મન, વચન અને કાયયોગવડે લાગેલી ક્રિયા,
[સમાદાન-] સમાદાનિકી ક્રિયા-આઠ કર્મના સમાદાન-અહુણ
કરવા રૂપ ક્રિયા, [પ્રેમ-] પ્રેમિકી ક્રિયા-માયા-લોભવડે લાગેલી
ક્રિયા, [-દેવ-] દેવિકી-ક્રોધમાનરૂપ દેવવડે થયેલી, [પિર્યાપથિકી]
કેવળ કાયયોગવડે લાગેલી ક્રિયા. (એ પચીસ ક્રિયાઓ છે.)

ત્રિવેચન-સામાન્ય રીતે ક્રિયા બે પ્રકારની છે-સાંપ-
રાયિકી અને અસાંપરાયિકી. જે ક્રિયા રાગ-દ્વેષાદિઃ સહિત
હોય તે સાંપરાયિકી, અને જે રાગદ્વેષાદિ રહિત હોય તે
અસાંપરાયિકી ક્રિયા કહેવાય છે. આ ક્રિયાઓમાં એક ઐર્થા-
પથિકી ક્રિયા તે અસાંપરાયિકી છે અને બાકીની બધી
ક્રિયાઓ સાંપરાયિકી છે.

૧. કાયિકી. શરીરની પ્રવૃત્તિવડે જે ક્રિયા થાય તે
કાયિકી ક્રિયા કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે-અનુપરત-
કાયિકી અને અનુપયુક્તકાયિકી. તેમાં હિંસાદિ વિરતિ-
રહિત જીવને કાયાની પ્રવૃત્તિ વડે જે ક્રિયા થાય તે અનુપરત-
કાયિકી ક્રિયા, અને હિંસાદિથી વિરતિવાળા પ્રમત્ત સાધુને
ઉપયોગ-સાવધાનતા શિવાય કાયાની પ્રવૃત્તિદ્વારા જે ક્રિયા
લાગે તે અનુપયુક્તકાયિકી ક્રિયા.

૨. અધિકરણિકી. અધિકરણ-હિંસાના સાધનોવડે
જે ક્રિયા લાગે તે અધિકરણિકી, તેના બે પ્રકાર છે-૧.
સંયોજનાધિકરણિકી અને ૨. નિર્વર્તનાધિકરણિકી, તેમાં
સંયોજન એટલે હિંસાના સાધન તલવાર, ધનુષ ઇત્યાદિને
જોડી તૈયાર રાખવા તે સંયોજનાધિકરણિકી ક્રિયા, અને

તેને નવાં બનાવવાં તે નિર્વર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા. અહિં ઔદારિકાદિ શરીર પણ હિંસાનું સાધન હોવાથી તેદ્વારા અધિકરણિકી ક્રિયા લાગે છે.

૩ પ્રાદેષીકી. જીવ તથા અજીવ ઉપર દ્રેષ કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા.

૪. પારિતાપનિકી. પોતાને અથવા પરને તાઠનાદિ રૂપ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે પારિતાપનિકી ક્રિયા.

૫. પ્રાણુતિપાતિકી પોતાના અથવા બીજાના જીવિતનો નાશ કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે પ્રાણુતિપાતિકી ક્રિયા.

૬. આરંભિકી જેથી પૃથિવીકાયાદિક જીવની હિંસા થાય એવી પ્રવૃત્તિ તે આરંભ, તેદ્વારા જે ક્રિયા લાગે તે આરંભિકી ક્રિયા.

૭. પારિશ્રદ્ધિકી ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુના સંગ્રહ તથા તેના ઉપર મૂર્છાવડે જે ક્રિયા લાગે તે પારિશ્રદ્ધિકી ક્રિયા.

૮. માયાપ્રત્યયિકી માયા-કપટ વડે જે ક્રિયા લાગે તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા.

૯. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી. જિનેશ્વરે કહેલાં સત્ય તત્ત્વોની અશ્રદ્ધા વડે જે ક્રિયા લાગે તે મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા.

૧૦. અપ્રત્યાખ્યાનિકી. અપ્રત્યાખ્યાન એટલે હિંસાદિ પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ નહિ કરવા વડે અથવા અવિરતિ વડે જે ક્રિયા લાગે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા.

૧૧. દષ્ટિકી રાગાદિ વડે સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુ-
ઓનો દર્શનવડે જે ક્રિયા લાગે તે દષ્ટિકી ક્રિયા

૧૨. સ્પૃષ્ટિકી. રાગાદિવડે જીવાજીવાદિક વસ્તુઓનો
સ્પર્શ કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે સ્પૃષ્ટિકી અથવા રાગદ્વેષથી
પ્રશ્ન કરવા વડે જે ક્રિયા લાગે તે પૃચ્છિકી ક્રિયા.

૧૩ પ્રાતિત્યકી જીવ અને અજીવને આશયી રાગ-
દ્વેષ કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે પ્રાતિત્યકી ક્રિયા

૧૪. સામંતોપનિપાતિકી. પોતાના પુત્ર, શિષ્ય,
હસ્તી, અથ વગેરેને ચોતરફથી જોવા આવતાં અને પ્રશ્ન સા-
કરતાં મનુષ્યોને જોઈને હર્ષ કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે,
અથવા ઘી, તેલ વગેરેના પાત્રો ઉઘાડા મૂકવાથી તેમાં ત્રસ
જીવે આવીને પડે, તેથી જે ક્રિયા લાગે તે સામંતોપનિ-
પાતિકી ક્રિયા કહેવાય છે

૧૫. નૈસૃષ્ટિકી. જીવ અને અજીવને યત્રોદ્ધારા છોડ-
વાથી જે ક્રિયા લાગે તે નૈસૃષ્ટિકી, અથવા રાજાદિની
આજ્ઞાથી અસ્રશસ્ત્રાદિક ધડાવવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે
નૈશસ્ત્રિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

૧૬. સ્વાહસ્તિકી. જ્ઞાનાદિ જીવ વડે અથવા શસ્ત્રાદિ
અજીવ વડે જીવોને પોતાના હાથે મારવાથી જે ક્રિયા લાગે
તે સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા.

૧. ખીજાએ ઉપદેશોલા અને લામા કાળ સુધી ચાલ્યા આવતા
પાપનુ ભાવથી અનુભોદન કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે નૈસૃષ્ટિકી.
(નવતત્ત્વ ભાષ્ય)

૧૭. આજ્ઞાપનિકી. (આનયનિકી.) જીવ અથવા અજીવને આજ્ઞા કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે આજ્ઞાપનિકી; અથવા બીજા પાસે કોઈ વસ્તુ મંગાવવાથી જે ક્રિયા લાગે તે આનયનિકી.

૧૮. વૈદારણિકી. જીવ અથવા અજીવને વિદારણ કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે, અથવા બીજાના દુઃસ્થિતિના પ્રકાશ વડે તેની માન-પૂજનો નાશ કરવાદ્વારા જે ક્રિયા લાગે તે વૈદારણિકી. અથવા બીજાઓને છેતરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે ચૈતારણિકી ક્રિયા.

૧૯. અનાભોગિકી. અનાભોગ-અસાવધાનતા, ઉપ-યોગ-સાવધાનતા શિવાય-પ્રવૃત્તિ કરતાં જે ક્રિયા લાગે તે અનાભોગિકી ક્રિયા.

૨૦. અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી. આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાવડે અથવા તો જીનેશ્વરે કહેલા કર્તવ્યોમાં પ્રમાદને લીધે અનાદર કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી ક્રિયા.

૨૧. પ્રાયોગિકી. હિંસાદિ દુષ્ટ કાયવ્યાપારવડે, ક્રોધર અને અસત્ય બોલવારૂપ વચનવ્યાપારવડે અને દ્રોહ, ધૂપ્યાં અભિમાનાદિક મનોવ્યાપાર વડે જે ક્રિયા લાગે તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા.

૨૨. સમ્પ્રદાનિકી. ધંન્દ્રિયોના એક દેશથી અથવા સર્વથા ઘાત કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે, અથવા જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારના કર્મ પુણ્યલોને ગ્રહણ કરવા રૂપ ક્રિયા તે સમ્પ્રદાનિકી ક્રિયા.

૨૩ પ્રેમપ્રત્યયિકી માયા અને લોભનિમિત્તક જે ક્રિયા લાગે, અથવા રાગ ઉત્પન્ન થાય તેવા વચન જોલતા જે ક્રિયા લાગે તે પ્રેમપ્રત્યયિકી ક્રિયા

૨૪ દ્વેષિકી પોતાને અથવા પરને ક્રોધ અને માન ઉત્પન્ન કરવાવડે જે ક્રિયા લાગે તે દ્વેષિકી ક્રિયા

૨૫ ઐર્ષ્યાપ્રત્યયિકી વીતરાગને કષાયનો અભાવ હોવાથી કેવા કાયયોગ નિમિત્તે જે ક્રિયા લાગે તે ઐર્ષ્યાપ્રત્યયિકી ક્રિયા તે ક્રિયા મોહનીય કર્મરહિત છત્રસ્થ અથવા સયોગી કેવલીને હોય છે

આ ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ અને તે શિવાય બીજા આશ્રવના ભેદોનો યદ્યપિ પરસ્પર અતરભાવ થઈ શકે છે, તો પણ તેમાં અમુક પ્રકારની વિશેષતાને લીધે તેના જૂઠા જૂઠા ભેદો પાડેલા છે

આસ્રવતત્ત્વ સમાપ્ત.

સંવરતત્ત્વ.

હવે સંવર તત્ત્વના સત્તાવન ભેદો કહે છે—

સમિર્ઙ્ગુત્તી પરિસહ જઙ્ઘમ્મો ભાવના ચરિત્તાણિ ।
પણ-તિ-દુવીસ-દસ-ચાર-પંચમેણ્હિં સગવન્ના ॥૨૧॥

[સમિતિઃ ગુપ્તિઃ પરિપહા યતિધર્મો ભાવનાઃ ચારિત્રાણિ ।

પચ્ચ-ત્રિ-દ્વાવિંશતિ-દશ-દ્વાદશ પચ્ચમેદૈઃ સપ્તપચ્ચાશત્ ॥]

અર્થ—[સમિતિઃ] મન, વચન અને કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, [ગુપ્તિઃ] મન, વચન અને કાયયોગનો નિગ્રહ કરવો, [પરિપહા] મુનિને સહન કરવા યોગ્ય પરિપહો, [ભાવના]

ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર અનિત્યાદિ ભાવનાઓ, અને [ચારિત્રાણિ] સામાયિકાદિ ચાગ્રિત્રો, અનુક્રમે [પચ્ચ ત્રિ દ્વાવિંશતિ દશ-દ્વાદશ-પચ્ચમેદં] પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દશ બાર અને પાંચ ભેદો વડે (મવગતત્વ) મતાવગ્ર પ્રકારે છે

વિવેચન—આસવનો રોધ કરવો તે સવર, અને તે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે, તેથી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી તેના ભેદો નથી, તોપણ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તેના સમિતિ શુષિ આદિ મતાવગ્ર ભેદો થાય છે

૧ અમિતિ. સમ્યક્ ઉપયોગ, સાવધાનતા-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ તે અમિતિ

૨ શુષિ. સમ્યક્ મન, વચન અને ક્રિયાના યોગનો નિશ્ચય કરવો તે શુષિ. સમિતિ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપ છે, અને શુષિ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ છે એટલેા અમિતિ ને શુષિમાં તફાવત છે.

૩ પરિપક્વ. મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિર થવા માટે અને કર્મની નિર્જગ માટે સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરવા લાયક પરિપક્વ કહેવાય છે

૪. યતિધર્મ. દોષાદિ વિભાવ દશામાં પડતા હોવને સ્વભાવમાં ધારણ કરવારૂપ ક્ષમાદિક દશ પ્રકારનો યતિધર્મ છે.

૫ ભાવના. સયોગ અને વૈરાગ્યને માટે વિચારણા કરવી તે ભાવના.

૬ ચારિત્ર હિંસાદિ સાવધ યોગ યદી વિરમી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપમાં નિયતતા થવી તે ચાગ્રિત્ર.

તેમાં અમિતિ પાંચ પ્રકારે, શુષિ ત્રણ પ્રકારે, પરિપક્વ,

બાવીશ પ્રકારે, ચતિધર્મ દશ પ્રકારે, ભાવના બાર પ્રકારે અને ચારિત્ર પાંચ પ્રકારે છે સર્વ મળીને સવરતત્ત્વના સત્તાવન ભેદો થાય છે.

હવે સમિતિના પાંચ પ્રકાર અને ગુપ્તિના ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરે છે—

इरिया-भासे-सणा-ऽऽदाने-उच्चारे समिईसु अ ।

मणगुप्ती वयगुप्ती कायगुप्ती तहेव य ॥२२॥

[ईर्या-भाषा-एषणा-ऽऽदाने उच्चारे समितयश्च ॥

मनोगुप्तिः वचोगुप्तिः कायगुप्तिस्तथैव च ॥]

અર્થ—[ઈર્યા-ભાષા-એષણા-ઽઽદાને] ઈર્યા-ગમન કરવામાં, ભાષા-ખેલવામાં, એષણા-નિર્દોષ આહારાદિ ગ્રહણ કરવામાં, આદાને-કોઈ પણ વસ્તુ લેવા મૂકવામાં, તથા [ઉચ્ચારે] મલ-મૂત્રાદિકનો ત્યાગ કરવામાં [સમિતયશ્ચ] સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ, તે અનુક્રમે ૧ ઈર્યાસમિતિ, ૨ ભાષાસમિતિ ૩ એષણાસમિતિ, ૪ આદાનનિક્ષેપસમિતિ અને ૫ ઉચ્ચારસમિતિ અથવા ઉત્સર્ગસમિતિ કહેવાય છે [મનોગુપ્તિ] મનનો નિગ્રહ કરવો, [વચોગુપ્તિ] વચનનો નિગ્રહ કરવો, [તથૈવ ચ] તેમજ [કાયગુપ્તિ] કાયની પ્રવૃત્તિનો રોધ કરવો. (એ ત્રણ પ્રકારે ગુપ્તિ છે.)

વિવેચન—સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેને સમિતિ કહે છે સમિતિ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપે એક હોવા છતાં વિષયના ભેદથી તેના પાંચ પ્રકાર છે. જેમકે ગમન ક્રિયામાં સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઈર્યાસમિતિ ખેલવામાં ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ભાષાસ

મિતિ, આહાર લેવામા સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તે એવણાસમિતિ. જે જે ક્રિયામા સાવધાનતા, આત્મજાગૃતિ કે ઉપયોગ હોય છે ત્યા ત્યા સમિતિ સંવરરૂપ છે, અને સાવધાનતા કે આત્મજાગૃતિ શિવાય બાહ્ય પ્રવૃત્તિ માત્ર હોય તે તે સમિતિ સંવરરૂપ નથી, કેમકે સંવરનો આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગ છે

૧ ઇર્યાસમિતિ. ઉપયોગપૂર્વક ઇર્યા-ગમન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી-એટલે યુગ માત્ર (સાડાત્રણ હાથ પ્રમાણ) જૂમિને જોઈને કોઈ પણ ત્રસ કે સ્થાવર જીવની હિંસા ન થાય તેવી રીતે સાવધાનતાપૂર્વક ગમન કરવું તે ઇર્યાસમિતિ

૨ ભાષાસમિતિ. બોલવામા સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી-એટલે ઉપયોગપૂર્વક સત્ય, હિતકારક અને અનિમિત્ત બોલવું તે ભાષાસમિતિ.

૩ એવણાસમિતિ. સાવધાનતાપૂર્વક દોષ રહિત આહારાદિક ગ્રહણ કરવામા પ્રવૃત્તિ કરવી તે એવણાસમિતિ

૪ આદાનનિક્ષેપસમિતિ. ઉપયોગપૂર્વક કોઈ પણ વસ્તુને આદાન એટલે ગ્રહણ કરવામા અને નિક્ષેપ એટલે મુકવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ અશુ વડે જોઈને, પ્રમાણને કોઈપણ જીવની હિંસા ન થાય તેમ વસ્તુને ગ્રહણ કરવી ને મૂકવી તે આદાનનિક્ષેપસમિતિ

૫ પારિષ્કાપનિકાસમિતિ. ઉપયોગપૂર્વક મળ મુત્રાદિક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ નિર્દોષ જંતુરહિત જૂમિમાં કોઈપણ જીવની હિંસા ન

થાય તેવી રીતે મલ મૂત્રાદિકનો ત્યાગ કરવો તે પાનિધાપ-
નિકાસમિતિ. તેને કૃત્સર્ગસમિતિ પણ કહે છે.

ગુપ્તિ સાવધાનતા—આત્મભગૃતિપૂર્વક મન, વચન
અને કાયાની પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકવી, અથવા અકુશલ
(અપ્રશસ્ત) મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને રોકવા,
અને કુશલ (પ્રશસ્ત) મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને વિશે
પ્રવૃત્તિ કરવી તે ગુપ્તિ. તેના ત્રણ ભેદ છે—

૧. મનોગુપ્તિ. ઉપયોગપૂર્વક ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા
વગેરે મનની અકુશલ પ્રવૃત્તિને રોકવી અને અક્રોધાદિરૂપ
કુશલ પ્રવૃત્તિ કરવી, અથવા મનના વ્યાપારનો સર્વથા રોધ
કરવો તે મનોગુપ્તિ

૨. વચનગુપ્તિ. ઉપયોગપૂર્વક અસત્ય, અહિંસાકાંક્ષ
અને અપરિમિત બોલવાનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય હિંતકારક
અને પરિમિત બોલવું, અથવા સર્વથા વચનપ્રવૃત્તિને
રોકવી તે વચનગુપ્તિ

૩. કાયગુપ્તિ. ક્રોધ, દ્રોહ અને હિંસાદિ અકુશલ
પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો અને અક્રોધ, અદ્રોહ અને અહિંસાદિ
કુશલ પ્રવૃત્તિ કરવી, અથવા સર્વથા કાયિક વ્યાપારનો ત્યાગ
કરવો તે કાયગુપ્તિ

શિષ્ય—હે ભગવન ! જો સમિતિ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપ
છે અને ગુપ્તિ પણ પ્રવૃત્તિરૂપ છે તો બન્નેમાં શો
વિશેષ છે ?

ગુરુ—આપુ ! સાંભળ, સમિતિ માત્ર સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ-
રૂપ છે અને ગુપ્તિ તો પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ છે.

હવે જાવીશ પરિપહો વર્ણવે છે—

શુદ્ધા પિવાસા સી-ઉષ્ણં દંસા-ચેલા-રટ્-સ્ત્રિયો ।
 ચરિયા નિસીહિઆ સિજ્જા અક્રોસ-વહ-જાયણા॥૨૩॥
 અલાભ-રોગ-તળપાસા મલ-સક્કાર-પરિસહા ।
 પદ્મા-અન્નાણ-સમ્મત્તં ઇઅ વાવીસ પરિસહા॥૨૪॥

[શુદ્ધા પિવાસા શીતોષ્ણં દંસા-ચેલા-રતિ-સ્ત્રિયઃ ।
 ચર્યા નૈવેધિકી શય્યા આક્રોશ-વધ-યાચનાઃ॥
 અલાભ-રોગ-તળસ્પર્શાઃ મલ-સત્કાર પરિપહાઃ ॥
 પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન-સમ્યક્ત્વામિતિ દ્વાવિંશતિઃ પરિપહાઃ ॥]

અર્થ—[શુદ્ધા] શુદ્ધાને સમભાવે સહુન કરવી તે ૧
 શુદ્ધાપરિપહુ, [પિવાસા] તરસને સમભાવે સહુન કરવી, ૨ પિવા-
 સાપરિપહુ, [શીતોષ્ણ] શીતને સમભાવે સહુન કરવી તે ૩ શીત-
 પરિપહુ અને ૪ ઉષ્ણપરિપહુ—ગરમીને સમભાવે સહુન કરવી,
 [વદસા-ચેલા-રતિ-સ્ત્રિય.] ૫ દંશપરિપહુ—ડાંસ વગેરેની પીડાને
 સહુન કરવી ૬ અચેસપરિપહુ—અર્થ વગરને સહુભાવે અક-
 લપનીય વગરની ધ્રુષ્ટા ન કરવી, ૭ અરતિપરિપહુ—સંયમને વિષે
 અશ્ચિ ન કરવી, ૮ સ્ત્રીપરિપહુ—સ્ત્રીને જોડને કામવિકારથી
 અસિત ન થવું. [ચર્યા] ૯ ચર્યાપરિપહુ—ઐક્યસ્થળે ન રહેતા
 નિરન્તર પ્રતિઅધરહિતપણે વિહાર કરવો, [નૈવેધિકી] ૧૦
 નૈવેધિકીપરિપહુ—ત્રીઆદિ સહિત વસતિમાં નિર્ભયપણે રહેવું,
 [શય્યા] ૧૧ શય્યાપરિપહુ—ઉંચી, નીચી ભૂમિમાં રહેતાં
 મનમાં ખેદ ન કરવો, [આક્રોશ-વધ-યાચનાઃ] ૧૨ આક્રોશ
 પરિપહુ—ગુસ્સો, તિરસ્કારને સહુન કરવો, ૧૩ વધપરિપહુ—પ્રહા-

રને સહન કરવો, ૧૪ યાચનાપરિપહ-દીનતા અને અભિમાનનો ત્યાગ કરી યાચના કરવી.

[અલાભ-રોગ-તુણસ્પર્શા:] ૧૫ અલાભપરિપહ-અચિત વસ્તુ ન પ્રાપ્ત થાય તો પણ ખેદ ન કરવો, ૧૬ રોગપરિપહ-રોગની પીડા સમભાવે સહન કરવી, ૧૭ તુણસ્પર્શપરિપહ-સંસ્વારામાં રહેલ તુણના અગ્રભાગના સ્પર્શથી વેદના થાય તેને સહન કરવી, [મલ-મત્કારપરિપહા:] ૧૮ મલપરિપહ-મલથી ઝડાણ ન પામવી. ૧૯ સત્કારપરિપહ-સત્કાર થવાથી ગર્વ ન ધારણ કરવો, [પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન-સમ્યક્ત્વ] ૨૦ પ્રજ્ઞાપરિપહ-પ્રજ્ઞાનો ગર્વ ન કરવો. ૨૧ અજ્ઞાનપરિપહ-અજ્ઞાનવડે ખેદ ન કરવો, ૨૨ સમ્યક્ત્વપરિપહ-જિનેશ્વરે કહેલાં છપાદિ પદાર્થમાં સંદેહ ધારણ ન કરવો. [ક્ષતિ] એ પ્રમાણે [દ્વાવિંશતિ: પરિપહા:] બાવીશ પરિપહો કહ્યા છે.

વિવેચન—આ છુધાદિક બાવીશ પરિપહો સમભાવે સહન કરવાથી મુનિ તેને જિતે છે તે પરિપહજન્ય કહેવાય છે, તેથી તે આરિત્ર માર્ગમાં સ્થિર થાય છે અને કર્મોની નિર્જરા પણ કરે છે સમ્યગ્દર્શનપરિપહ અને પ્રજ્ઞાપરિપહ ઉપર જ્ય મેળવ્યાથી જૈન માર્ગમાં નિશ્ચલતા થાય છે અને તે શિવાયના બીજા પરિપહો ઉપર જ્ય મેળવ્યાથી કર્મની નિર્જરા થાય છે. જો પરિપહો સમભાવે સહન ન કરે અને રાગ-દ્વેષ કરે તો પરિપહોનો જ્ય થતો નથી, તેથી માર્ગમાં અનિશ્ચલતા થાય છે, અને કર્મની નિર્જરા ન થતાં કર્મનો બંધ થાય છે.

૧ માર્ગાચ્ચવનનિર્જરાય પરિપહોઽધ્યા: પરિપહા: । (તત્ત્વા૦૧-૮)
સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિરતા માટે અને કર્મની નિર્જરા માટે સહન કરવા ચોખ્ખા પરિપહો છે.

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! પરિપક્વ ઉપર જ્ય મેળવ્યાથી જો કર્મની નિર્જરા થાય તો તેને નિર્જરા તત્ત્વમાં ગણવા જોઈએ, સંવર તત્ત્વમાં કેમ ગણના કરી ?

ગુરુ-જાણુ ! તારી શંકા ઉચિત છે, પરન્તુ સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વ લિપ્ત નથી, એકજ તત્ત્વની જો બાબુઓ છે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ સવર અને નિર્જરા રૂપ છે તેમા આત્મવનો રોધ કરવારૂપ બાબુને સંવર અને કર્મની નિર્જરા રૂપ બાબુને નિર્જરા કહેવાય છે આસવરોધનું પ્રાધાન્ય ગણી એકજ પરિણામને સવર અને કર્મ નિર્જરાને પ્રાધાન્ય ગણી તેજ પરિણામને નિર્જરા કહેવાય છે.

૧ ક્ષુધાપરિપક્વ ક્ષુધાની તીવ્ર વેદના થવા છતાં પણ મુનિ નિર્દોષ આહાર ન મળે તો સદાપ આહારને ન ઈચ્છે અને ક્ષુધાની તીવ્ર વેદનાને સમભાવે મહન કરે તે ક્ષુધાપરિપક્વ

૨. પિપાસાપરિપક્વ સખત તૃપા લાગવા છતાં પણ મુનિ સચિત્ત પાણી કે સદાપ પાણીની ઇચ્છા ન કરે, પરન્તુ તૃપાને સમભાવે સહન કરે તે પિપાસાપરિપક્વ

૩ શીતપરિપક્વ અત્યન્ત શીત પડવા છતાં પણ મુનિ પોતાને ન ઠંપે તેવા વસ્ત્રની ઇચ્છા ન કરે, તેમ અગ્નિ વટે તાપવાની ઇચ્છા પણ ન કરે પરન્તુ શીતની વેદનાને સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

૪. ઉષ્ણપરિપક્વ મખત ઉનાળામાં અત્યન્ત ગરમી લાગે તો પણ મુનિ સ્નાનાદિની ઇચ્છા ન કરે, પરન્તુ ગરમીને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તે ઉષ્ણપરિપક્વ

૫. દંશ-મશકપરિપહ. અનેક પ્રકારના ડાંશ અને મચ્છર વગેરે જીવો મુનિને પીડા કરે તોપણ તેથી મુનિ ખિન્ન ન થાય, પરંતુ તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તે દંશ-મશકપરિપહ.

૬. અચ્ચેલકપરિપહ. મુનિ નિર્દોષ, જીર્ણ અને તુચ્છ વસ્ત્રને સંયમના નિર્વાહ માટે અને લજ્જાને માટે ધારણ કરે, પરંતુ સદોષ મહામૂલ્ય વસ્ત્રોની ઇચ્છા ન કરે તે અચ્ચેલકપરિપહ.

૭. અરતિપરિપહ. ક્રુધાદિકની પીડાથી, ઇન્દ્રિયના હર્જયપણાથી, અને મહા મતના પરિપાલનના કટ્ટથી સંયમને વિષે અરતિ-અરુચિ ઉત્પન્ન થાય તો મુનિ ધૈર્યથી તેને દૂર કરે તે અરતિપરિપહ.

૮. સ્ત્રીપરિપહ. મુનિ સ્ત્રીઓના મનોહર રૂપ, શૃંગાર અને હાવભાવથી આરિત્ર માર્ગમાં ચલિત ન થાય અને તેને વિષે આસક્તિ ધારણ ન કરે તે સ્ત્રીપરિપહ.

૯. ચર્યાપરિપહ. મુનિ એક સ્થાને નિયત વાસ ન કરે, પરંતુ આજસનો ત્યાગ કરીને અસંગપણે આમાનુશ્રામ વિહાર કરે તે ચર્યાપરિપહ.

૧૦. નૈવેદિકીપરિપહ. સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વર્જિત સ્થાનને વિષે રહેતા કોઈ ઉપસર્ગો પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેથી લયભીત ન થતાં તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તે નૈવેદિકી પરિપહ, અથવા સ્મશાન, ઉદ્યાન, પર્વત અને શૂન્ય સ્થાનકને વિષે રહેતા સાધુને ઉપસર્ગો થાય તોપણ તેથી તે ચલિત ન થાય તે નિષ્ઠાપરિપહ.

અહિ નિષદ્યા શબ્દ સ્થાનનો વાચક છે અને નૈષિધિકી-
શબ્દ પણ સ્ત્રી, પશુ અને નપુસક વર્જિત સ્થાનનો વાચક છે

૧૧ શય્યાપરિષદ. શય્યા એટલે વસતિ, કેમળ
અથવા કઠીન, ઉગ્રી અને નીચી ભૂમિને વિષે શયન કરતા
સાધુને પીડા થાય તો પણ તે એક ન પામે તે શય્યાપરિષદ

૧૨ આક્રોશપરિષદ. ક્રોધ પુરુષ સાધુને અનિષ્ટ
અને કઠોર વચનો કહે કે તિરસ્કાર કરે તોપણ સાધુ તેના
ઉપર ક્રોધ ન કરે, પણ તેને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે તે
આક્રોશપરિષદ

૧૩ વધપરિષદ. વધ એટલે તાડન કરવું, અથવા
મારવું, કેઈ દુરાત્મા મુનિને તાડન કરે, મારે તો પણ સાધુ
'આ સ્વકર્મનું ફળ છે, શરીર અવશ્ય વિનશ્વર છે અને
આત્મા નિત્ય છે-એમ વિચારી તેને સમભાવ પૂર્વક સહન
કરે તે વધપરિષદ

૧૪ યાચનાપરિષદ. મુનિ પ્રાણનો નાશ થાય
તોપણ આહ્વાગદિક મેળવવાને માટે દીનવૃત્તિ ન ધારણ
કરે, તેમ અભિમાન પણ ન રાખે, પણ દીનતા અને અભિ
માન ત્યજી શરીરનિર્વાહ માટે આહારાદિ વસ્તુની યાચના કરે
તે યાચનાપરિષદ

૧૫ અલાલપરિષદ. મુનિ યાચના કરવા છતા
પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો લાભ ન થાય તો ખિન્ન ન થાય પરંતુ
'લાભ કરતા અલાભ એ પરમ તપ છે', એમ ધારી મુ તોય
ધાણ કરે તે અલાલપરિષદ

૧૬ રોગપરિષદ સાધુને જ્વર-અતિસારાદિ રોગો

આમ થાય, તોપણ તેથી ઉદ્વેગ ધારણ ન કરે પણ રોગના દુઃખને સમભાવ પૂર્વક સહન કરે તે રોગપરિપક્વ

૧૭ તૃણસ્પર્શપરિપક્વ. ડાલાદિના સન્તારકમાં રહેલા તૃણાદિના તીક્ષ્ણ અને અગ્ર લાગનો સ્પર્શ થાય તો પણ મુનિ દુઃખ ન માનતાં તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તે તૃણસ્પર્શપરિપક્વ

૧૮ મલપરિપક્વ ઉનાળામાં પરસેવો થવાથી અને ધૂળ લાગવાથી શરીર મલીન થાય તોપણ મુનિ ઉદ્વેગ ન ધારણ કરે અને સ્નાનાદિની ઇચ્છા પણ ન કરે તે મલપરિપક્વ

૧૯ સત્કારપરિપક્વ વિદ્વાન સાધુઓનો પ્રભુામ, લક્ષિત તથા અન્ન-પાનાદિકવડે કોઇ સત્કાર કરે તો પણ માન અને અપમાનને વિષે સમવૃત્તિવાળો સાધુ ગર્વ ન ધારણ કરે, તેમજ કોઇ સત્કાર ન કરે તો પણ ખેદ ન પામે તે સત્કારપરિપક્વ

૨૦ પ્રજ્ઞાપરિપક્વ. સાધુ પ્રજ્ઞાવાળા-પ્રતિભાવાળા હોય તો પણ તે પોતાની પ્રજ્ઞાનો ગર્વ ધારણ ન કરે, તેમજ પ્રજ્ઞારહિત હોય તોપણ ‘હું મૂર્ખ છું, સર્વના તિરસ્કારનું પાત્ર છું’, એવો ખેદ ન ધારણ કરે તે પ્રજ્ઞાપરિપક્વ.

૨૧ અજ્ઞાનપરિપક્વ અહિંદ પૂર્વાદિ વિશિષ્ટ શ્રુતસા નને ધારણ કરનાર મુનિ પોતાના જ્ઞાનનો ગર્વ ધારણ ન કરે, તેમજ આગમજ્ઞાન રહિત મુનિ ‘નિરક્ષર એવા મને ધિક્કાર હો’, એવો ખેદ પણ ન ધારણ કરે તે અજ્ઞાનપરિ પક્વ, કવચિત્ તેને બદલે “જ્ઞાનપરિપક્વ” કહ્યો છે.

૨૨. સમ્યગ્દર્શનપરિપક્વ. શાસ્ત્રને વિષે કહેલા

જીવાદિક સૂક્ષ્મ પદાર્થો બુદ્ધિ ગમ્ય ન થાય તોપણ તેને વિષે સદેહ ધારણ ન કરે, પરંતુ ‘જિનો કદિ અન્યથા બોલતા નથી’, એમ સમજી સદેહને દૂર કરે તે સમ્યગ્દર્શનપરિપક્વ

પરિપક્વોને વિષે કર્મનો ઉદય ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દશમશક, ચર્ચા, શય્યા, મલ, વધ, રોગ, અને તૃણસ્પર્શ એ અગીયાર પરિપક્વો વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાનપરિપક્વ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી થાય છે સમ્યગ્દર્શનપરિપક્વ દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે આક્રોશ, અરતિ, સ્ત્રી, નૈવેદ્યિકી, અચેલક, યાચના અને સત્કારપરિપક્વ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે, તેમા ક્રોધના ઉદયથી આક્રોશપરિપક્વ થાય છે, અરતિ મોહનોય કર્મના ઉદયથી અરતિપરિપક્વ થાય છે, પુરુષવેદના ઉદયથી સ્ત્રીપરિપક્વ થાય છે, લયમોહનીય કર્મના ઉદયથી નૈવેદ્યિકીપરિપક્વ થાય છે, માનના ઉદયથી યાચનાપરિપક્વ થાય છે, લોભના ઉદયથી સત્કારપરિપક્વ થાય છે, અને લાલાન્તરાય કર્મના ઉદયથી અલાભપરિપક્વ થાય છે

એક સમયે પરિપક્વો આ બાવીશ પરિપક્વ માટેના શીત અને ઉષ્ણ તથા ચર્ચા અને નિપદાપરિપક્વ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સાથે હોતા નથી, તેથી એક સમયે વીશ પરિપક્વ હોય છે જે સમયે શીત પરિપક્વને વેદ છે તે સમયે ઉષ્ણ પરિપક્વ હોતો નથી, અને જ્યારે ઉષ્ણ પરિપક્વને વેદ છે તે સમયે શીત પરિપક્વ હોતો નથી, તેમ ચર્ચા અને નિપદાપરિપક્વ પણ એક સમયે હોતા નથી

અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ પરિપહો. આ પરિપહોમાં શ્રી, પ્રજ્ઞા અને સત્કાર એ ત્રણ અનુકૂલ પરિપહો છે, અને બાકીના ઓગણીશ પરિપહો પ્રતિકૂલ છે અનુકૂલરૂપે એટલે ચિત્તને જ્ઞાણ કર્યા શિવાય વેદાય તે અનુકૂલપરિપહો, અને જે પ્રતિકૂલરૂપે વેદાય એટલે ચિત્તને જ્ઞાણ ઉત્પન્ન કરે તે પ્રતિકૂલ પરિપહો કહેવાય છે.

શીત અને ઉષ્ણપરિપહ. શી અને સત્કારપરિપહ રતિ (રાગ) ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી શીતપરિપહ, અને તે શિવાય બાકીના દ્રેષ કે જ્ઞાણ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી ઉષ્ણ પરિપહ કહેવાય છે.

દશ યતિધર્મનું વર્ણન કરે છે—

શ્વંતી મદ્વ અજ્ઞવ મુક્તી તવસંજમે અ વોદ્ધવે ।
 સચ્ચં સોઅં આકિંચણં ચ વંમં ચ જહ્ધમ્મો ॥૨૬॥
 [ક્ષાન્તિઃ માર્દવ આર્જવ મુક્તિઃ તપઃ સયમશ્ચ વોદ્ધવ્યઃ ।
 સત્ય શૌચ આકિચન્ય ચ વ્રહ્મ ચ યતિધર્મઃ ॥]

અર્થ—[ક્ષાન્તિ.] ક્ષમાધર્મ, [માર્દવ] માનનો ત્યાગ, [આર્જવ] માયાનો ત્યાગ, સરસતા, [મુક્તિ] નિર્લોભતા, [તપ]

૧ નવમા અનિવૃત્તિગાદર ગુણુચ્ચાનક સુધી બાવીશ પરિપહો હોય છે અને તેરમા ગુણુચ્ચાનકે વદનીય કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અગીયાર પરિપહો હોય છે દશમા સુક્ષ્મઅપરાય ગુણુચ્ચાનકે અગીયારમા ઉપશાતમોહ ગુણુચ્ચાનકે અને બારમા ક્ષીણમોહ ગુણુચ્ચાનકે પૂર્વોક્ત અગીયાર પરિપહોમાં પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અવાહપરિપહ જોડતા ચૌદ પરિપહો રહે છે

તપ-ધૃષ્ટાઓનો નિરોધ, [સયમશ્ચ] ઇન્દ્રિયાદિનો નિગ્રહ [સત્યં] સત્ય, [શૌચં] પવિત્રતા, વ્રતાદિમાં દાપનો ત્યાગ કરવો, [આર્કિચન્ય ચ] બાહ્ય અને અભ્યન્તર પરિગ્રહનો ત્યાગ, [વ્રહ્મ ચ] અને બ્રહ્મચર્ય એ [યતિધર્મ] યતિધર્મ [વોદ્ધવ્યઃ] જાણવા યોગ્ય છે

વિવેચન—મુનિને વિશેષે કરીને પાલન કરવા લાયક દશ પ્રકારના યતિધર્મો છે.

૧ ક્ષમા ક્રોધનો અભાવ—એટલે ક્રોધ ને ઉત્પન્ન થવા ન દેવો અથવા ઉત્પન્ન થયો હોય તો વિવેકવડે તેને નિબદ્ધ કરવો તે ક્ષમાધર્મ

૨ માર્દવ માનનો ત્યાગ કરવો, અથવા માન કપાય વડે ઉત્પન્ન થતા જાત્યાદિ મદનો નિગ્રહ કરવો તે માર્દવ ધર્મ.

૩ આર્જવ માયાનો ત્યાગ, અથવા મન, વચન અને કાયાની એકતા તે આર્જવ ધર્મ

૪ મુક્તિ મુક્તિ-નિર્લોભતા, અથવા બાહ્ય પરિગ્રહને વિષે મૂર્છાનો ત્યાગ કરવો તે મુક્તિધર્મ.

૫ તપ. ધૃષ્ટાઓનો નિરોધ કરવો તે તપધર્મ.

૬ સયમ. ઇન્દ્રિય અને કપાયાદિ ઉપર જય મેળવવો તે સયમ તેના ૧૬ સત્તર પ્રકાર છે—પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અમૃતનો ત્યાગ, ચાર કપાયનો જય, અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિ

૭. અત્ય. યથાર્થ હિતકારક અને પરિમિત જોણવું

૧ ૧૧૭ રીતે પણ મંયમના પૃથિવીમયમયમ, આકાશસંયમ ઇત્યાદિ સત્તર પ્રકાર ક્ષતા છે (નવતત્ત્વ લાખ્ય)

તે સત્યધર્મ. મન, વચન ને કાયાના યોગની એકતા અને સરળતા વડે કરીને સત્ય ધર્મ સાધી શકાય છે.

૮. શૌચ. અંતઃકરણની પવિત્રતા અથવા ચોરીને ત્યાગ કરવો તે શૌચધર્મ.

૯. આકિંચન્ય. સર્વ પ્રકારના પરિવ્રહનો ત્યાગ કરવો તે આકિંચન્યધર્મ અર્થાત્ મમત્વ યુક્તિનો ત્યાગ કરવો તે આકિંચન્ય.

૧૦. પ્રહ્લ્લચર્ય. વિષય વાસનાનો ત્યાગ કરી વિષયે નિદ્ર્યનો અથવા સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સયમ કરવો તે પ્રહ્લ્લચર્ય ધર્મ.

એ પૂર્વોક્ત દશ પ્રકારના યતિધર્મના પાલનથી આત્મવનો શોધ થાય છે માટે તે સવરૂપ છે

ગાર ભાવનાઓનું વર્ણન કરે છે—

પદમમણિચ્ચમસરણં સંસારો ઇગયા ય અન્નત્તં ।
અસુદ્ધત્તં આસ્રવ સંવરો ય તહ ણિજ્જરા નવમીરુ ॥
લોગસહાવો વોહિદુલ્હહા ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।
એઆઓ ભાવણાઓ ભાવેઅવ્વા પયત્તેણં ॥ ૨૮ ॥

[પ્રથમમાનિત્યમશરણં સંસાર એકતા ચ અન્યત્વમ્ ।

અશુચિત્તં આસ્રવઃ સંવરશ્ચ તથા નિર્જરા નવમી ॥

લોકસ્વભાવો વોધિઃ દુર્લભા ચ ધર્મસ્ય સાધકા અર્હન્તઃ ।

એતા ભાવના ભાવપિતૃત્વાઃ પ્રપત્તેન ॥

અર્થ—[પ્રયમં] પહેલી [અનિત્ય] ૧ અનિત્યભાવના, [અશરણં] ૨ અશરણભાવના, [સંસાર] ૩ સંસારભાવના, [ઇકતા ચ] ૪ એકત્વભાવના, [અન્યત્વ] ૫ અન્યત્વભાવના, [અશુચિત્વં] ૬ અશુચિભાવના, [આદ્યવ.] ૭ આદ્યત્વભાવના, [સંવરચ્ચ] ૮ સંવરભાવના, [તથા] તેમજ [નવમી નિર્જરા] ૯ નવમી નિર્જરાભાવના, [લોકસ્વમાયઃ] ૧૦ લોકસ્વભાવ ભાવના, [યોધિઃ દુર્લભા ચ] ૧૧ યોધિ-દુર્લભ ભાવના, [ધર્મસ્ય સાધકાઃ] ૧૨ (ધર્મભાવના) ધર્મના સાધનારા [અર્હન્તઃ] અરિહંતાદિક (દુર્લભ) છે. [યતા.] એ ભાવનાઓ [પ્રયત્નેન] પ્રયત્નપડે [માધયિતવ્યાઃ] ભાવવી.

૧. અનિત્યભાવના. આ સંસારમાં સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે; જીવિત, યૌવન અને ઇષ્ટ સંયોગાદિ પ્રાણીના પરપોટાની પેઠે અસ્થિર છે-એવો વિચાર કરવો તે અનિત્યભાવના.

૨. અશરણભાવના. સિંહવડે પકડાયેલાં મૃગનાં બચ્ચાંની પેઠે જરા, મૃત્યુ અને રોગથી પીડિત પ્રાણીને આ સંસારમાં કાઈપણ શરણ નથી-એવો વિચાર કરવો તે અશરણભાવના.

૩. સંસારભાવના. અનાદિ કર્મ સંતાનવડે બંધા-એલા પ્રાણીઓ નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં ભ્રમણ કરે છે; એક ઉત્પત્ત થાય છે અને એક વિનાશ પામે છે ઇત્યાદિ સંસારના વિચિત્ર સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે સંસારભાવના.

૪. એકત્વભાવના. આ જીવ એકલોજ જન્મે છે

અને એકલોજ મરણ પામે છે, એકલોજ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને એકલોજ જન્મ અને મરણાદિની મહાદુઃખ પર-પરાને અનુભવે છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો કોઈ શત્રુ કે મિત્ર નથી-એવો વિચાર કરવો તે એકત્વભાવના

૫. અન્યત્વભાવના. આત્મા શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છે, શરીરાદિ જડ પદાર્થ છે અને આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે શરીરાદિથી આત્માના અન્ય પદ્ધાનો વિચાર કરવો તે અન્યત્વભાવના

૬. અશુચિત્વભાવના. આ શરીર અત્યંત અપવિત્ર છે, અને તે રસ, રૂઢિર, માસ, મેદ, મજ્જા, અસ્થિ અને વીર્યરૂપ અપવિત્ર પદાર્થોથી બનેલું છે, તેમાંથી હંમેશાં અપવિત્ર પદાર્થો નિકળ્યાજ કરે છે-ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે અશુચિભાવના

૭. આસ્રવભાવના. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને યોગરૂપ કર્મબંધના હેતુઓ છે, અને તે દ્વારા શુભા શુભ કર્મ આવે છે. આસ્રવ એ સસારનું મૂળ કારણ છે-ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે આસ્રવભાવના.

૮. સંવરભાવના. આસ્રવનો રોધ કરવો તે સંવર. અને તે સમિતિ, શુષ્કિ, ચતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્રરૂપ છે. સંવરવડે કર્મ આવવાના દ્વાર બંધ થાય છે-ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે સંવરભાવના,

૯. નિર્જરાભાવના. બાર પ્રકારના તપવડે કરીને પૂર્વ સંચિત્ત ઓવા નિઃકાચિત્ત કરીને પણ ક્ષય થાય છે.

નિર્જરાના સકામ અને અકામ એ બે પ્રકાર છે તેમાં સમ્યક્ જ્ઞાનપૂર્વક મહાવ્રતને ધારણ કરનાર સાધુઓને સકામ નિર્જરા હોય છે, અને અજ્ઞાનપૂર્વક ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તાપ ઇત્યાદિ કષ્ટ સહન કરનારને અકામ નિર્જરા હોય છે.

૧૦. લોકસ્વભાવભાવના. આ લોક ધર્માસ્તિકા-યાદિ છ દ્રવ્યોવડે પરિપૂર્ણ છે. અને તે ચૌદ રજ્જુપ્રમાણુ છે, તેમાં ભૂર્વ લોક કંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુ પ્રમાણુ છે, અધોલોક કંઈક અધિક સાત રજ્જુપ્રમાણુ છે, અને તિર્યગ્લોક અઢારસો ચોજનપ્રમાણુ છે. તેનો આકાર ઠેડે હાથ દહને, પહોળા પગ કરીને ઉભા રહેલા પુરુષના સમાન છે-ઇત્યાદિ લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે લોકસ્વ-ભાવભાવના.

૧૧. બોધિહુર્લભભાવના. આ હુ.ખરૂપ સંસારસ-મુદ્રમા એકેન્દ્રિયાદિ સ્થાનોને વિષે ભ્રમણ કરતા જીવને મનુષ્યાદિ સામગ્રી પ્રાપ્તિ થયે છતે મિથ્યાત્વાદિના યોગથી સમ્યક્-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી અત્યન્ત હુર્લભ છે-ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે બોધિહુર્લભભાવના.

૧૨. ધર્મભાવના. આ હરન્ત સંસાર સમુદ્રમાં પ્રવહણુ સમાન વીતરાગ પ્રણીત શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી, તેમજ ધર્મના સાધક અરિહંતાદિની પ્રાપ્તિ થવી અતિ હુર્લભ છે-ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે ધર્મભાવના.

આ ભાવનાનો વિચાર કરવાથી શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થ ઉપરથી આસક્તિ ઘટે છે અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. આ બાર ભાવના સિવાય મૈત્ર્યાદિ બીજી ચાર ભાવના છે

હવે ચારિત્રના પાંચ લેટ દર્શાવે છે—

સામાઙ્ગઅથ પઢમં છેઓવટ્ઠાવણં ભવે વીઞ્ઠં ।
 પરિહારવિશુદ્ધિઞ્ઠં સુદ્ધમં તહ સંપરાયં ચ ॥૨૧॥
 તત્તો અ અહક્ક્યાયં ક્યાયં સવ્વંમિ જીવલોગંમિ ।
 જંચરિઙ્ગણ સુવિહિયા વચ્ચંતિ અયરામરં ઠાણં ॥૩૦॥

[સામાયિકમત્ર પ્રથમં છેદોપસ્થાનં ભવેદ્ દ્વિતીયં ।
 પરિહારવિશુદ્ધિકં મૂક્કમં તથા સંપરાયં ચ ॥
 તત્તથ્થ યથાક્યાતં ક્યાતં સર્વસ્મિન્ જીવલોકે ।
 યત્ ચરિત્વા સુવિહિતા વ્રજન્તિ અજરામરં સ્થાનમ્ ॥]

અર્થ—[અત્ર] અહિં [પ્રથમં] પહેલું [સામાયિકં] સામાયિક ચારિત્ર છે, [દ્વિતીય] બીજું [છેદોપસ્થાપનં] છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે, [પરિહારવિશુદ્ધિક] પછી પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર, [તથા] અને [સુદ્ધમં સંપરાયં] સુદ્ધમસંપરાય ચારિત્ર છે.

[તત્તથ્થ] અને ત્યાર પછી [યથાક્યાત] યથાક્યાત ચારિત્ર [સર્વસ્મિન્ જીવલોકે] સર્વ જીવ લોકમાં [ક્યાતં]

— ૧ મૈત્રી, ૨ પ્રમોદ, ૩ કારણ્ય અને ૪ માધ્યસ્થભાવના. ૧ સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રીભાવના, ગુણવાન્ મનુષ્યોને વિષે પ્રમોદભાવના, દુઃખી પ્રાણીને વિષે કારણ્યભાવના, અને અવિનય-મૂઢ, નહિ સમજી શકે તેવા પ્રાણીઓને વિષે માધ્યસ્થ ભાવના. જુઓ “ મૈત્રીપ્રમોદ-કારણ્ય-માધ્યસ્થભાવનાઃ સત્ત્વગુણાધિકવિલક્ષ્યમાનાવિનેયેષુ (તત્ત્વાં

૭-૬)

પ્રસિદ્ધ છે, [યત્] જ્ઞેને [ચરિત્વા] આચરી-પાળી [સુવિ-
હિતા] શાસ્ત્રાનુસારે વર્તનારા સાધુઓ [અજરામર સ્થાનં] જરા
અને મરણ સહિત સ્થાનને [મોક્ષને] [વ્રજન્તિ] પામે છે.

વિવેચન-ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે
ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલા આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ તે
ચારિત્ર, તેના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. સામાયિક ચારિત્ર. સમ-સમભાવનો, આય-દાન,
હિંસાદિ માવઘ (અશુભ) યોગનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ
મહાવ્રતોનો સ્વીકાર કરવો તે સામાયિક ચારિત્ર. તે પ્રથમ
અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાં થોડા કાળને માટે હોય છે.
કાળજી કે પ્રથમ દીક્ષા-સામાયિકચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી
‘શસ્ત્રપરિજ્ઞાદિ’ અધ્યયન પૂરૂં થયા બાદ છેદોપસ્થાપનીય
ચારિત્ર-ફરી દીક્ષા આપવામાં આવે છે, અને પછી તેની
‘સામાયિક ચારિત્ર’ જોવી સજ્ઞા રહેતી નથી. મધ્યમ
બાવીશ તીર્થકરના તીર્થમાં ચાવજીવ સામાયિક ચારિત્ર
હોય છે. તેથી તેઓને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતું નથી.

૨. છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર. પૂર્વના સામાયિક
ચારિત્રના સદોષ કે નિર્દોષ પર્યાયનો છેદ કરીને ઉપસ્થાપન-
પુનઃ દીક્ષા લેવી, વિશુદ્ધ મહાવ્રતોને અંગીકાર કરવા તે
છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. તેના સાતિચાર અને
નિરતિચાર એ બે પ્રકાર છે તેમાં જેણે મહાવ્રતોનો મૂલ-
થી ભંગ કર્યો હોય તેને પુનઃ મહાવ્રતો આપવામાં આવે
તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય, અને પ્રથમ દીક્ષિત સાધુ
જનારે શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન ભણ્યા પછી પુનઃ દીક્ષા ગ્રહણ

૧. આચારંગમુત્તરું પ્રથમ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન છે.

કરે, અથવા મધ્યમ તીર્થ કરના તીર્થના સાધુ છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થમાં આવી ચાર મહાત્મ્ય ધર્મને છોડીને પાંચ મહાત્મ્ય ધર્મને અંગીકાર કરે ત્યારે તેને નિરતિચાર છે- દોષસ્થાપનીય ચારિત્ર હોય છે

૩ પરિહારવિશુદ્ધિ. જેમા પરિહાર-તપવિશેષવડે વિશુદ્ધ થાય તે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે-પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રને અંગીકાર કરનારા નવ સાધુઓનો એક ગચ્છ હોય છે, તેમાં ચાર તપ કરનારા, ચાર વૈયાવૃત્ય (સેવા) કરનારા અને એક વાચનાચાર્ય હોય છે તપ કરનારા સાધુઓ શ્રીમકાલને વિષે જઘન્ય ચતુર્થભક્ત (એક ઉપવાસ), મધ્યમ પંચ ભક્ત (બે ઉપવાસ) અને ઉત્કૃષ્ટ અષ્ટમભક્ત (ત્રણ ઉપવાસ) કરે છે. ચિશિરઋતુમા જઘન્ય પંચભક્ત, મધ્યમ અષ્ટમભક્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દશમભક્ત (ચાર ઉપવાસ), તથા વર્ષકાલમા જઘન્ય અષ્ટમભક્ત, મધ્યમ દશમભક્ત, અને ઉત્કૃષ્ટ દ્વાદશભક્ત (પાંચ ઉપવાસ) કરે છે, અને પારણાને વિષે આયજિલ કરે છે વૈયાવૃત્ય કરનારા અને વાચનાચાર્ય પણ હમેશાં આયજિલ કરે છે. એ પ્રમાણે તપ કરનારા છ માસ સુધી તપ કરે છે, અને ત્યાર પછી તેઓ વૈયાવૃત્ય કરે છે, અને વૈયાવૃત્ય કરનારા પણ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે છ માસ પર્યન્ત તપ કરે છે. ત્યાર પછી વાચનાચાર્ય પણ છ માસ સુધી તપ કરે છે, અને તેમાંના કોઈ પણ એક સાધુ વાચનાચાર્ય થાય છે. બાકીના બધા સાધુઓ તપ કરનાર-વાચનાચાર્યનું વૈયાવૃત્ય કરે છે. એ

અઠાર માસનો કલ્પ પૂર્ણ કરીને કેટલાએક સાધુઓ પુનઃ તેજ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રને સ્વીકારે છે, કેટલાએક જિનકલ્પને સ્વીકારે છે, અને કેટલાએક ગરુડમાં આવે છે. તેમાં તુરતજ જિનકલ્પને સ્વીકારનારા ચાવતકથિક પરિહારવિશુદ્ધિક અને બીજા ઇત્વરકથિક કહેવાય છે. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રના બે પ્રકાર છે—નિર્વિશમાનક, અને નિર્વિષકાથિક. જેઓ તપ કરે છે તે નિર્વિશમાનક અને જેઓ તપ કરીને વેચાવચ્ચ કરે છે તે નિર્વિષકાથિક કહેવાય છે. આ ચારિત્ર તીર્થંકર પાસે અથવા તીર્થંકરના હસ્તકીર્ણિત

૧. જિનકલ્પ—જિન-તીર્થંકરના જેવો કલ્પ—આચાર હોય તેને જિનકલ્પ કહે છે, અને તે જિનકલ્પને સ્વીકારનાર મુનિઓ જિનકલ્પિક કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે—પાણિપાત્રબોજ અને પાત્રબોજ. પ્રત્યેકના વસ્ત્રમણિત અને વસ્ત્રરહિત એમ બન્ને ભેદ છે. તેમાં પાણિપાત્ર અને વસ્ત્રરહિત જિનકલ્પિકને મુદ્દપત્તિ અને રત્નેહરણ્ય એ બે ઉપકરણ હોય છે. તેમાં જે વસ્ત્રમણિત જિનકલ્પિક હોય છે તેને એક, બે કે ત્રણ વસ્ત્રમણિત ત્રણ, ચાર કે પાંચ ઉપકરણ હોય છે. વળી જે પાત્રબોજ અને વસ્ત્રરહિત જિનકલ્પિક હોય છે તેઓને મુદ્દપત્તિ, રત્નેહરણ્ય અને પાત્રને લગતાં માત્ર ઉપકરણો મળીને નવ ઉપકરણો હોય છે. જે પાત્રબોજ અને વસ્ત્રમણિત જિનકલ્પિક મુનિ છે તેઓને રત્નેહરણ્ય, મુદ્દપત્તિ, પાત્રને લગતાં માત્ર ઉપકરણ અને એક વસ્ત્ર મળીને દશ ઉપકરણો હોય છે, જે વસ્ત્રો હોય તો અગીયાર અને ત્રણ વસ્ત્રો હોય તો બાર ઉપકરણો હોય છે. તેમાં વસ્ત્રરહિત વિશુદ્ધ જિનકલ્પિક કહેવાય છે. જિનકલ્પને સ્વીકારનાર પ્રથમ તપ, સત્ત, સત્ત્વ, એકત્વ અને બધા વડે પોતાની તુલના (પરીક્ષા) કરે છે, અને પછીથી તે જિનકલ્પનો સ્વીકાર કરે છે.

પાસે ગ્રહણ કરી શકાય છે, બીજા પાસે ગ્રહણ કરાતુ નથી તેમજ આ ચારિત્રને ગ્રહણ કરનાર પ્રથમ અને ચરમ તીર્થ કરના તીર્થને વિષે હોય છે

૪. સૂક્ષ્મસપરાય જે ચારિત્રને વિષે માત્ર સૂક્ષ્મ-અત્યંત સ્વરૂપ એવો સપરાય-લોભ કષાય છે તે સૂક્ષ્મ સપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે આ ચારિત્રમાં વર્તનાર સાધુને સૂક્ષ્મ લોભ શિવાય બાકીના સર્વ કષાયોનો ક્ષય અથવા ઉપશમ હોય છે તેમાં ઉપશમ શ્રેણીમાં નવમાં ગુણુસ્થાનકે વર્તતો લોભના +સખ્યાતા અશો ઉપશમાવે અને ક્ષપકશ્રેણી-માં ક્ષય કરે જ્યારે તેમાંનો એક અંશ બાકી રહે ત્યારે તે સૂક્ષ્મસપરાય ગુણુસ્થાનકે આવે, અને એક અશના સૂક્ષ્મ અશો કરી તેનો ક્ષય કરે અથવા તેને ઉપશમાવે સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્રના સકલશ્યમાનક અને વિશુદ્ધ્ય માનક એ બે ભેદ છે તેમાં ઉપશમશ્રેણીથી પડતા સકલ શ્યમાનક હોય છે અને ૧ક્ષપકશ્રેણી અને ૧ઉપશમશ્રેણી ઉપર ચડતાં વિશુદ્ધ્યમાનક હોય છે

૫ યથાખ્યાતચારિત્ર જે ચારિત્રમાં કષાયનો સર્વથા ઉપશમ અથવા ક્ષય થવાથી વીતરાગપણાની પ્રાપ્તિ થાય તે યથાખ્યાતચારિત્ર તેના છાંદગ્રંથિક અને

૧ કર્મને ઉપશમાવનાર આત્મા ગુણુસ્થાનકથી માડી અગીસગમાં ગુણુસ્થાનક સુધીની અધ્યવમાયની પગપગને ઉપશમશ્રેણી કહે છે, અને કર્મનો ક્ષય કરનાર આત્મા ગુણુસ્થાન-થી માડી બાગમાં ગુણુસ્થાન-સુધીની અધ્યવમાય પગપગને ક્ષપકશ્રેણી કહે છે

+ જુઓ નવતત્ત્વ ટમો ગા. ૩૨

ઢૈવલિક ઝે ઝે લેદ છે ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ ઝે ઝે ગુણસ્થાનકે છાન્નસ્થિક, અને સયોગીકેવલી અને અયોગિકેવલી ઝે ઝે ગુણસ્થાનકે ઢૈવલિક યથાખ્યાતચારિત્ર હોય છે

યદ્યપિ ઝે પાચે ચારિત્ર સામાયિકરૂપ છે, તો પણ છેદાદિકની વિશેષતાવડે તેના લેદો પાડેલા છે તેમા પ્રથમના ત્રણ ચારિત્રનો આચારની વિશેષતાથી લેદ છે, અને છેદા ઝે ચારિત્રનો ગુણની વિશેષતાથી લેદ છે પ્રથમ દીક્ષિતને સામાયિક ચારિત્ર અને ફરી દીક્ષિત થએલાને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવામા આવે છે તથા અમુક પ્રકારના તપ અને આચારનું પાલન કરનારને પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર હોય છે જ્યારે અમુક કપાયોનો ક્ષય કે ઉપશમ થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મપરાય અને સર્વ કપાયોનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થાય ત્યારે યથાખ્યાતચારિત્ર કહેવામા આવે છે. બીજા બધા કપાયોનો ઉદયમા અભાવ હોય અને માત્ર સૂક્ષ્મ લોભ ઉદયમા હોય તેને સુક્ષ્મપરાયચારિત્ર અને સર્વથા કપાયના ઉદયનો અભાવ હોય ત્યારે યથાખ્યાતચારિત્ર કહેવાય છે

સંવરતત્ત્વ સમાપ્ત.

નિર્જરાતત્વ.

હવે નિર્જરાતત્વના લેદનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ છ પ્રકારના બાહ્ય તપનું વર્ણન કરે છે—

અણસણ-મૂળોયરિઆ વિત્તિસંસ્થેવણં રસચ્ચાઓ ।
કાયકિલેસો સંલિણયા ય વજ્ઞો તવો હોઈ ॥૩૧॥

[અનશનમૂનોદરિકા વૃત્તિસંસ્થેવણં રસત્યાગઃ ।

કાયકલેશઃ સલિનતા ચ ગ્રાહ્યં તપો ભવતિ ॥]

અર્થ—[અનશન] આહારનો ત્યાગ, [ઝનોદરિકા] કંઈક ન્યૂન પેટ રાખવું—કંઈક અલ્પ આહાર કરવો, [વૃત્તિસંસ્થેવણં] વૃત્તિ-નિર્વાહના સાધનોને ઓછા કરવા, [રસત્યાગ] દૂધ, ઘી વગેરે વિકૃતિનો ત્યાગ કરવો, [કાયકલેશ] શરીરને કંઈ આપવું, [સંલિનતા ચ] અને ઈન્દ્રિયાદિનો સંકોચ-નિગ્રહ કરવો. એ [ગ્રાહ્ય તપઃ] બાહ્ય તપ [ભવતિ] છે.

વિવેચન—કર્મનો અશત ક્ષય કરવો તેને નિર્જરાતત્વ કહે છે, તપવટે નિકાચિત (૬૬ બંધાએલા) કર્મોની પણ નિર્જરા થાય છે, માટે ઉપચારથી તપનેજ નિર્જરાતત્વ ગણી તેના બાર લેદ કહ્યા છે. આહારના ત્યાગથી શરૂઆત કરી પોષ્ઠગલિક આશસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે મુખ્યપણે તપ છે, અને તેને સિદ્ધ કરવાને માટે અનશનાદિક છ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને છ પ્રકારના અવ્યંતર તપ કહેલા છે. તેમા પ્રથમ છ પ્રકારના બાહ્ય તપ કહે છે—

૧. અનશન. ઈન્દ્રિયોના સંયમને માટે અને કર્મના ક્ષય માટે આહારનો ત્યાગ કરવો તે અનશન તપ તેના

બે પ્રકાર છે-૧ ચાવજીવિક, ૨ ઇત્વર (અન્યકાલિન) જીવન પર્યન્ત આહારનો ત્યાગ કરવો તે ચાવજીવિક તેના પાદપોષગમનાદિક ભેદો છે ઇત્વર તપના બે પ્રકાર છે-૧ સર્વથા અને ૨ દેશચક્રી સર્વથા-ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરી ઉપવાસાદિ તપ કરવો અને દેશચક્રી-નમુકડાર સહિય વગેરે તપ કરવો આ સર્વ અનશન તપ કહેવાય છે

૨ ઊનોદરતા સયમ, પ્રશમ, સતોષ અને સુખ પૂર્વક આધ્યાયને માટે પોતાના આહારથી ન્યૂન આહાર કરવો તે ઊનોદરતા કહેવાય છે

૩ વૃત્તિસંક્ષેપ વૃત્તિ-નિર્વાહના સાધનોનો સંગ્રહ કરવો, અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ વિચિત્ર અભિગ્રહો ગ્રહણ કરવા

૧ યાત્ર ધિઃ અથવા યાત્ર જીવ અનશનના ન્યુ ભેદો છે-૧ પાદ પોષગમન ૨ ઇગિતમગ્ન્ય અને ભક્તપરિણા

૧ પાદપોષગમન-ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરી શરીરના અગરગદિત સાધુનુ ગૃહની પેકે િથ ગ્રહેણ તે પાદપોષગમન

૨ ઇગિતમગ્ન્ય-ઇગિત-અમુ પ્રદેશમા મગ્ન્ય થાય તે ઇગિત મરણ અમુ પ્રદેશમા રહી ઉર્તનાદિસરિત છતા માત્ર ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરવો તે ઇગિતમગ્ન્ય

૩ ભક્તપરિણા-માત્ર ત્રણ પ્રગના ૩ ચાર પ્રમરના આહારને ત્યાગ કરવારૂપ ભક્તપરિણા હેવાય છે

* ઊનોદરતા-નોદરિમ બે પ્રમરે છે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી દ્રવ્યથી-ઉપરણ ભાત અને પાણીમળ ધી ત્રણ પ્રારે છે અધિક ઉપરણો આજ ગ્વા તે ઉપ ગ્ણમગ્નથી ઊનોદરિ ૧ જાણુરી અને પોતાના ગ્વાભાવિ આહાર પાણીથી અ પ આહાર-પાણી ગ્રહણ

૪. રસત્યાગ. ઇન્દ્રિયો અને મનના સંયમને માટે ઘૃતાદિક વિકૃતિઓને ત્યાગ કરવો તે રસત્યાગ કહેવાય છે. તેમાં ઘૃતાદિ લક્ષ્ય વિકૃતિ (વિગધ) ના છ પ્રકાર છે—૧ ઘી, ૨ દૂધ, ૩ દહિ, ૪ ગોળ, ૫ તેલ અને ૬ પકવાન. તથા અલક્ષ્ય વિકૃતિના મધ, માંસ, મધ અને માખણ એ ચાર પ્રકાર છે. મધાદિક ચાર મહાવિકૃતિ કહેવાય છે, તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને ઘૃતાદિક વિકૃતિમાંથી યથાશક્તિ, દેશથકી કે સર્વથા ત્યાગ કરવો.

૫. કાયકલેશ. શરીરની સહિષ્ણુતા માટે અને વિષય સુખની આસક્તિ દૂર કરવા માટે સ્થાન, મૌન અને તાપાદિકને સહન કરવાપડે શરીરને કષ્ટ આપવું તે કાયકલેશ.

૬. સંલીનતા. પ્રથમર્થ, સ્વાધ્યાય અને એકાગ્રતાને માટે ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને યોગોનો સંકેચ-રોધ કરવો તથા વિવિક્ત-એકાન્ત સ્થાનમાં વાસ કરવો તે સંલીનતા.

કરવો તે ભાત-પાણીની જિનોદરતા સમજવી. ભાવોનોદરતા-કોષાદિનો ત્યાગ કરવા.

૧ સંલીનતાના ચાર પ્રકાર છે—૧ ઇન્દ્રિયસંલીનતા, ૨ કપાય-સંલીનતા, ૩ યોગસંલીનતા અને ૪ વિવિક્તચર્યા.

૧. ઇન્દ્રિયસંલીનતા—આત્માન્દ્રિયો વડે ઇષ્ટે અનિષ્ટ શબ્દાદિ-વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન કરવાં.

૨. કપાયસંલીનતા—કપાયના ઉદયને રોકવો, અથવા ઉદયમાં પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો તેને નિષ્ફલ કરવો તે.

૩. યોગસંલીનતા—અકુશલ (અપ્રશસ્ત) મન, વચન અને કાયયોગને રોકવા, અને કુશળ મન, વચન, અને કાયયોગને પ્રવર્તાવવા.

૪. વિવિક્તચર્યા—સી, પશુ અને નપુંસક વર્જિત આરામ ઉદ્યાનાદિ સ્થાનને વિષે રહેવું, અને કલ્પનીય આમન પ્રમુખનું ગ્રહણ કરવું તે.

બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા હોવાથી તેમજ લોકો સમજી શકે તે માટે એ છ પ્રકારે અનુશનાદિ બાહ્ય તપ કહેવાય છે. તેથી મમતાત્યાગ, શરીર લાઘવ, ઇન્દ્રિયજય, મયમરક્ષા અને કર્મની નિર્જ્ઞા થાય છે

હવે છ પ્રકારે અભ્યન્તર તપ કહે છે—

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો વૈયાવર્ચ્ચં તદૈવ સજ્જાઓ ।
જ્ઞાણં ઉત્સર્ગો વિય અભિંમતરઓ તવો હોઈ ॥૩૨॥

[પ્રાયશ્ચિત્ત વિનયો વૈયાવર્ચ્ચં તદૈવ સ્વાધ્યાયઃ ।

ધ્યાન ઉત્સર્ગોઽપિ ચ અભ્યન્તરં તપો ભવતિ ॥]

અર્થ —[પ્રાયશ્ચિત્ત] પ્રાયશ્ચિત્ત, [વિનય] વિનય, [વૈયાવર્ચ્ચ] વૈયાનવ્ય-સેવા, [તદૈવ] તેમજ [સ્વાધ્યાય] સ્વાધ્યાય, [ધ્યાન] ધ્યાન, [અપિ ચ] અને [ઉત્સર્ગ] ત્યાગ એ [અભ્યન્તર] અભ્યન્તર-આન્તરિક, [તપ] તપ [ભવતિ] છે.

વિવેચન—આ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ તપમા માનસિક વ્યાપારની મુખ્યતા હોવાથી, સામાન્ય લોકોવડે તપરૂપે ન બાણી શકાય તેમ હોવાથી અને શોધપ્રાપ્તિનું અતરંગ કારણ હોવાથી તે અભ્યન્તર તપ કહેવાય છે

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત પાપને છેદે અથવા ચિત્તને વિશુદ્ધ કરે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. તેના દશ પ્રકાર છે—૧ આલોચના, ૨ પ્રતિક્રમણ, ૩ મિશ્ર, ૪ વિવેક, ૫ ઉત્સર્ગ, ૬ તપ, ૭ છેદ ૮ મૂલ, ૯ અનવસ્થાપ્ય, અને ૧૦ પારશિક.

૧. આલોચના. ગુરુની પાસે નિખાલસ ભાવે પોતાનો દોષ પ્રકટ કરવો તે આલોચનાપ્રાયશ્ચિત્ત.

૨. પ્રતિક્રમણ. પાપથી પાછું ફરવું, અને પુનઃ તે પાપને ન કરવાના ઈરાદાથી મિથ્યાદુષ્ટ આપવું તે પ્રતિક્રમણ.

૩. મિથ્ર જે પાપ સેવ્યું હોય તે ગુરુ સમક્ષ કહેવું અને ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રતિક્રમણ કરી મિથ્યાદુષ્ટ આપવું તે આલોચના અને પ્રતિક્રમણ એ બન્ને પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય હોવાથી મિથ્રપ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

૪. વિવેક. અકલ્પનીય (ન કલ્પી શકે તેવાં દોષ-વાળાં) અન્નપાનાદિને ગ્રહણ કર્યા પછી દોષ માલુમ પડે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત.

૫. કાયોત્સર્ગ. એકાગ્રતાપૂર્વક કાયા અને વચનના વ્યાપારનો રોધ કરવો તે કાયોત્સર્ગ. ભક્ત-પાનાદિના ગ્રહણમાં, નદી વગેરેને ઉલ્લંઘવામાં તેમજ લઘુનીતિ અને વડીનીતિ કરવામાં કાયોત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું.

૬. તપ. જાણ તપવડે દોષની શુદ્ધિ કરવી. તે તપ પ્રાયશ્ચિત્ત.

૭. છેદ જે દોષ સેવવાથી હીક્ષાના પર્યાયનો છેદ કરવો પડે તે છેદપ્રાયશ્ચિત્ત.

૮. મૂલ. સંકલ્પ પૂર્વક પ્રાણનો ઘાત કર્યો હોય, અત્યન્ત મૃગા ભાષણ કર્યું હોય, કે ચતુર્થ વ્રતનો ભંગ કર્યો હોય તેવા મુનિના સર્વ વ્રતપર્યાયનો છેદ કરીને તેને પુનઃ વ્રત આપી શુદ્ધિ કરવી તે મૂલપ્રાયશ્ચિત્ત.

૯. અનવસ્થાપ્ય. મહાન દોષની શુદ્ધિ માટે જે તપ કરવાનો દહ્યો હોય, તે બધાં સુધી ન કરે ત્યાં સુધી તે વ્રતમાં સ્થાપન ન કરી ગણાય તે અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

૧૦ પારંચિક. રાબનો વધ, સાધ્વીના શીલનો ભંગ ઇત્યાદિ મોટો દોષ કરવાવડે વેશ અને ક્ષેત્રાદિથી બહિષ્કૃત થયેલો સાધુ અમુક પ્રકારનો તપ વગેરે કરીને દોષની શુદ્ધિ કરે તે પારંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રકારે છે.

૨. વિનય જ્ઞાનાદિ શુષ્ણે વિયે શ્રદ્ધા અને બહુમાન રાખવું તે વિનય “ વિનીયતેઽનેનાષ્ટપ્રકારં કર્મેતિ વિનયઃ” જેથી આઠ પ્રકારના કર્મ દૂર થાય તે વિનય વિનયનું ફલ શુરુશુશ્રૂષા, શુરુશુશ્રૂષાનું ફલ શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનનું ફલ વિરતિ, વિરતિનું ફલ આશ્રવનો નિરોધ, આશ્રવના નિરોધનું ફલ સંવર, સંવરનું ફલ તપ, અને તપનું ફલ નિર્જીશ છે વિનયના ચાર પ્રકાર છે-૧ જ્ઞાનવિનય, ૨ દર્શનવિનય, ૩ ચારિત્રવિનય અને ૪ ઉપચારવિનય.

૧. જ્ઞાનવિનય પાંચ જ્ઞાનને વિષે બહુમાન અને તેની શ્રદ્ધા કરવી. તે *જ્ઞાનવિનય.

* જ્ઞાનવિનયના ભક્તિ, બહુમાન, ભાવના, વિવિગ્રહણ અને અભ્યાસ-એ પાંચ પ્રકાર છે પાંચ જ્ઞાનમાં ત્રીણી કરવી તે ભક્તિ વિનય, બહુમાન કરવું તે બહુમાનવિનય પાંચ જ્ઞાનવડે બાળેલા પદાર્થોના અનુભવ વડે ભાવના-વિચાર દરેકો તે ભાવનાવિનય જ્ઞાનનું વિવિપૂર્વક ગ્રહણ કરવું તે વિવિગ્રહણવિનય અને અધ્યયન કરવું તે અભ્યાસવિનય

૨. દર્શનવિનય. સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરવું તેના +અધિવિધ આચારનું પાલન કરવું તે દર્શન વિનય.

૩. ચારિત્રવિનય. સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રની શ્રદ્ધા કરવી, તેની પ્રરૂપણા કરવી, કે તેનું પાલન કરવું તે ચારિત્રવિનય.

૪. ઉપચારવિનય. સમ્યગ્દર્શન-ચારિત્રાદિ શુભ સુકૃત સાધુને વિષે અભ્યુત્થાન (સામા જવું), આસન આપવું; વંદન કરવું-ઈત્યાદિ વિનય કરવો તે ઉપચારવિનય.

૩. વૈયાવૃત્ત્ય. ૧ આચાર્ય, ૨ ઉપાધ્યાય, ૩ તપસ્વી, ૪ શૈક્ષ (નવ દીક્ષિત), ૫ ગ્લાન (રોગી), ૬ કુલ (એક આચાર્યનો-શિષ્ય સમુદાય, ૭ ગણ (લિખ્ત લિખ્ત આચાર્યના સહાધ્યાયી સાધુઓનો સમુદાય), ૮ સંઘ, ૯ સાધુ અને ૧૦ સમનોદ (જ્ઞાનાદિ શુભવડે સમાન)-એઓની સેવા કરવાવડે વૈયાવૃત્ત્યના દશપ્રકાર થાય છે.

૪. સ્વાધ્યાય. પ્રજ્ઞાના અતિશય અને પ્રશન્ત અધ્યવસાયાદિ માટે સ્વાધ્યાયની આવશ્યકતા છે. તેના વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા એ પાંચ ભેદ છે. ૧ વાચના-શિષ્યને સૂત્રાદિનું શીખવવું. ૨ પૃચ્છના-સંદેહ દૂર કરવા માટે તથા સ્પષ્ટતા માટે પૂછવું. ૩ પરા-

+ ૧ નિશકિત (જિનમતમાં સકારણિતપણું) ૨ નિઃકાક્ષિત (અન્ય મતની અભિલાષા ન કરવી) ૩ નિવિચિકિત્સા (ધર્મના ફલની શકા ન રાખવી), ૪ અમૂઢદષ્ટિપણું (મૂઢદષ્ટિપણાનો ભાગ), ૫ ઉપબૃહણું (સુણોની ગુણિતિ), ૬ સ્થિરીકરણું. (ધર્મમાર્ગમાં ગ્રિય કરવા), ૭ વાત્સલ્ય (સાધર્મિક ઉપર પ્રેમ,) અને ૮ પ્રભાવના. (શાસનોત્તતિ)-એ આઠ પ્રકારે દર્શનાચાર છે.

વર્તના-પૂર્વે શણેલા અન્યનું પુનરાવર્તન કરવું. ૪ અનુ-
પ્રેક્ષા-શણેલા સૂત્રાર્થનું મનન કરવું. ૫ ધર્મકથા-અહિં-
સાદિ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવું.

૫. ધ્યાન. ચિત્તની એકાગ્રતા કે યોગનો નિરોધ
કરવો તે ધ્યાન. એક વસ્તુમાં અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત ચિત્તની
સ્થિરતા રૂપ ધ્યાન હ્રદયસ્થને હોય છે, અને યોગના નિરો-
ધરૂપ ધ્યાન જિનને હોય છે. યદ્યપિ ધ્યાનના ૧ * આર્ત, ૨
x રૌદ્ર, ૩ ધર્મ અને ૪ શુક્લ એ ચાર પ્રકાર છે,
તોપણ તેમાં કર્મજન્ધનું કારણ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો
ત્યાગ કરી કર્મની નિર્જરાના હેતુબૂત ધર્મ અને શુક્લ-
એ બે ધ્યાન ગ્રહણ કરવાં.

ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે-૧ આજ્ઞાવિચય, ૨ અપાય-
વિચય, ૩ વિપાકવિચય, અને ૪ સંસ્થાનવિચય.

૧. આજ્ઞાવિચય. જિનેશ્વર સર્વજ્ઞ અને રાગદ્વેષ રહિત

* કર્મજન્ધનો હેતુ દોવાથી આર્ત અને રૌદ્ર એ બન્ને ધ્યાન
તત્ત્વા લાયક છે, તેમાં આર્તધ્યાનના આગ્ર બેદ છે-૧. હૃદયવિયોગ-મદિ-
પદાર્થના વિયોગને લીધે જે ચિન્તા થાય તે. ૨. અનિષ્ટસંયોગ-
અનિષ્ટ પદાર્થના અયોગથી જે ચિન્તા થાય તે. ૩. રોગચિન્તા-રાગીરે
રોગ થવાથી જે ચિન્તા થાય તે. ૪ અઅસૌચ-ભવિષ્યની જે
ચિન્તા થાય તે.

x રૌદ્ર ધ્યાનના આગ્ર બેદ છે-૧. દ્વિસાનુમધીન્તીન દ્વેષ કે
સ્વાર્થને લીધે પ્રાણીઓની દિમા કરવા નંમધી જે મતત વિચારણા
થાય તે. ૨. મૃપાનુમધી-અસત્ય બોલવા વિષે નિઃસંતર જે વિચારણા
થાય તે. ૩. મ્તેવાનુમધી-ચોરી કરવી તથા પરનું દ્રવ્ય હરણ કરવા
અંબન્ધમાં જે વિચારણા થાય તે. ૪. અંગક્ષણાનુમધી-ધનાદિક પરિગ્રહનું
અંગક્ષણ કરવાની જે ચિન્તા થાય તે.

છે માટે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણભૂત છે એવી વિચય-વિચારણા કરવી તે આજ્ઞાવિચય.

૨ અપાયવિચય. સગદ્રેષાદિવડે ઉત્પન્ન થતાં કર્મના અપાયો-હુ. જોનો વિચાર કરવો તે અપાયવિચય.

૩. વિપાકવિચય: પ્રતિક્ષણ ઉદયમા પ્રાપ્ત થતાં કર્મના ફલનો વિચાર કરવો કે, “સર્વ પ્રકારનું સુખ, અથવા દુઃખ કર્મનું ફલ છે, કર્મો પ્રાણીઓને વિચિત્ર પ્રકારના ફલ આપે છે.” તે વિપાકવિચય,

૪. સંસ્થાનવિચય. અનાદિઅનન્ત લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે સંસ્થાનવિચય. આ ધર્મધ્યાનમાં વર્તમાન પ્રાણીને અત્યન્ત વૈરાગ્ય થાય છે, અને તેથી સ્વસ વેદ્ય અનાન્દિય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે

શુદ્ધધ્યાન. કપાયના ક્ષય અથવા ઉપશમથી આત્માને પવિત્ર કરે તે શુદ્ધધ્યાન, તેના અધિકારી પ્રથમસંઘયણુ-વાળા પૂર્વધર મહાત્માઓ હોય છે. શુદ્ધધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે— ૧ પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર, ૨ એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર, ૩ સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ, અને ૪ યુગ્મરત ક્રિયાનિવૃત્તિ.

* નિશ્ચિય કરણાતીત ધ્યાનધારણાવાર્જિતમ્ ।

અન્તર્મુખ ચ ચચિત્તં તચ્ચુક્લમિતિ પલ્યતે ॥

જ્ઞાનાર્ણવ (પ્રકૃ ૦ ૪૨, સ્તો ૦ ૪.)

અર્થ—જે ક્રિયા ગદ્ધિત છે, ઈન્દ્રિયાતીત છે, “ હુ ધ્યાન કરું ” એવી ધારણા રહીત છે અને આત્મસ્વરૂપના મનુષ્ય છે તે શુદ્ધ ધ્યાન ગ્રહેવાય છે,

૧. પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર. પૃથક્ત્વ-અનેકપણું, વિતર્ક-શ્રુત, વિચાર-અર્થ, વ્યંજન અને યોગોનો સંક્રમ. પૂર્વશ્રુતને અનુસારે એક દ્રવ્યને વિષે વિવિધ પયાંયોનો અર્થ, વ્યંજન અને યોગોનો સંક્રમણયુક્ત વિચાર કરવો તે પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર. પૂર્વધારી શુનિ પૂર્વશ્રુતને અનુસારે એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને નાશ-ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રયાંયોનો અર્થ-વ્યંજન અને યોગો ન્તરને વિષે સંક્રમણ યુક્ત વિચાર કરે, તે વિચાર કરતો, દ્રવ્યથી વ્યંજન-શબ્દમાં અને શબ્દથી દ્રવ્યમાં સંક્રમણ કરે, તેમજ કાય યોગથી મનોયોગમાં કે વચનયોગમાં, વચન યોગથી મનોયોગમાં કે કાયયોગમાં સંક્રમણ કરે તે પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર.

૨. એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર. પૂર્વ શ્રુતને અનુસારે એક પયાંય સબન્ધી અર્થ-વ્યંજન અને યોગને વિષે અસંક્રમ રૂપ ખીણું એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર શુદ્ધધ્યાન કહેવાય છે. આ શુદ્ધધ્યાનમાં નિવાત (વાયુ વિનાના) સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે ચિત્ત સ્થિર અને નિશ્ચલ થાય છે.

૩ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ. કેવળજ્ઞાનીને મોક્ષ ગમનસમયે મનોયોગ, વચનયોગ અને બાહ્ય કાયયોગનો રોધ કરવાથી, માત્ર ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસાદિ સૂક્ષ્મ-કાયિક-ક્રિયા હોય એવું યોગના નિરોધ કરવા રૂપ જે શુદ્ધધ્યાન તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ.

૪. વ્યુન્નિષ્ઠક્રિયાનિવૃત્તિ. સર્વ યોગનો રોધ કરવાથી, પર્વતની પેઠે નિષ્પ્રકમ્પ એવા કેવલજ્ઞાનીને વ્યુ-

પરત દ્વિયા નિવૃત્તિ શુકલધ્યાન હોય છે તેમા પ્રથમ શુકલધ્યાન એકયોગવાળા અથવા ત્રણયોગવાળાને હોય છે, બીજુ શુકલધ્યાન એકયોગવાળાને હોય છે, ત્રીજુ શુકલધ્યાન સદ્મકાલયોગવાળાને હોય છે, અને ચોથુ શુકલધ્યાન અયોગીને *હોય છે

ઉત્સર્ગ. દ્રવ્ય અને ભાવથી ત્યાગ કરવો તે ઉત્સર્ગ. અધિષ્ઠ વસ્ત્ર-પાત્રાદિનો ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્યોત્સર્ગ અને કપાલાદિનો ત્યાગ કરવો તે ભાવોત્સર્ગ એ રીતે છ પ્રકારે અવ્યન્તર તપ કહ્યું

હવે નિર્જરા તત્ત્વનો ઉપસ હાર કરીને બંધતત્ત્વ કહે છે—

વારસાવિહં તવો નિજ્જરા ચ વંધો ચડવિગપ્પો ચ ।
પયઙ્-ઠિઙ્-અણુભાગ-પણસમેણ્હિં નાયવ્વો ॥૩૩॥

[દ્વાદશવિધ તપો નિર્જરા ચ વન્ધશ્ચતુર્વિકલ્પશ્ચ ।

પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-અનુભાગ-પ્રદેશભેદૈઃ જ્ઞાતવ્યઃ ॥]

અર્થ—એ પ્રમાણે [દ્વાદશવિધ તપ] બાર પ્રકારનો તપ [નિર્જરા ચ] નિર્જરાતત્ત્વ છે અને [વન્ધો] બન્ધતત્ત્વ [પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-અનુભાગ-પ્રદેશ] પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ વડે [ચતુર્વિકલ્પશ્ચ] ચાર પ્રકારે [જ્ઞાતવ્ય] જાણવું

વિવેચન-પૂર્વની બે ગાથાઓમા બાર પ્રકારના તપનું વર્ણન કર્યું, અને તે નિર્જરાનું કારણ હોવાથી તેને નિર્જરા તત્ત્વ કહે છે હવે બન્ધ તત્ત્વ કહે છે—

વન્ધતત્ત્વ.

બન્ધ. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના પુદ્ગલોનો આત્માની સાથે ક્ષીરનીર જેવો સબન્ધ થવો તે બન્ધ પરાગ-દ્રેષાદિ ક્ષપાયરહિત આત્મા રાગદ્રેષાદિ રૂપ નિમિત્તથી કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે, અને તે પુદ્ગલોનો જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે પરિણામ કરે છે તે બન્ધ કહેવાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે-૧ પ્રકૃતિબન્ધ, ૨ સ્થિતિબન્ધ, ૩ રસબન્ધ, અને ૪ પ્રદેશબન્ધ.

૧ પ્રકૃતિબન્ધ. પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, જ્ઞાનાદિ શુણ્ણને આરંભાદન કરવાનો કે સુખ-દુઃખાદિ આપવાનો કર્મનો સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબન્ધ. જેમકે જ્ઞાનાવરણકર્મનો જ્ઞાનને આરંભાદન કરવાનો સ્વભાવ, વેદનીયકર્મનો સુખ-દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ છે તે પ્રકૃતિબન્ધ.

૨ સ્થિતિબન્ધ બાધેલા કર્મનું અમુક કાલ સુધી પોતાને સ્વરૂપે રહેવું તે સ્થિતિબન્ધ. જેમકે જ્ઞાનાવરણ-કર્મની બધન્ધ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ ટોડાકોડી સાગરોપમની છે તે સ્થિતિબન્ધ.

૩ રસબન્ધ. કર્મનો ઘાતી, અઘાતી, શુભ, અશુભ, તીવ્ર કે મન્દ રસ-સામર્થ્ય તે રસબન્ધ કે અનુભાગબન્ધ કહેવાય છે, જેમકે જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર કર્મનું આત્માના જ્ઞાનાદિ શુણ્ણને અત્પ કે અધિકાશે ઘાત કરવાનું સામર્થ્ય, અને

૧ સકપાયત્વાઞ્જીવ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલનાદત્તે । (તત્ત્વા ૦ ૮-૨) સ વન્ધઃ (૮-૩) ક્ષપાયરહિત દેવાથી જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તે બન્ધ કહેવાય છે.

વેદનીયાદિ ચાર કર્મમાં સુખદુઃખાદિ આપવાનું સામર્થ્ય તે
અસંબંધ છે. તેમાં શુભ પ્રકૃતિઓનો મિષ્ટ રસ અને અશુભ
પ્રકૃતિઓનો કટુક રસ છે. જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર કર્મોનો ધાતી
રસ હોય છે અને વેદનીયાદિ ચાર કર્મોનો અધાતી રસ છે.

૪. પ્રદેશબંધ સ્થિતિ અને રસનિરપેક્ષ અદ્ય કે અ-
ધિક કર્મપુદ્ગલોનું અહણ કરવું તે પ્રદેશબંધ જેમકે યોગની
અધિકતાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના અધિક પુદ્ગલોનું અહણ
થાય અને યોગની મન્દતાથી ઓછા પુદ્ગલોનું અહણ થાય
છે તે પ્રદેશબંધ છે.

બંધતત્ત્વના પ્રકૃતિબંધાદિ ચાર ભેદો કહે છે—

પયર્દ સહાવો વુત્તો ઠિર્દ કાલાવહારણં ।

અણુમાગો રસો જેઓ પણસો દલસંચઓ ॥૩૪॥

[પ્રકૃતિઃ સ્વભાવ ઉક્તઃ સ્થિતિઃ કાલાવહારણમ્ ।

અણુમાગો રસો જ્ઞેયઃ પ્રદેશો દલસંચયઃ ॥]

અર્થ—[પ્રકૃતિ] પ્રકૃતિબંધ, [સ્વભાવઃ] કર્મોના
સ્વભાવ [ઉક્તઃ] કહ્યો છે. [સ્થિતિઃ] સ્થિતિબંધ. [કાલાવહાર-
ણમ્] કર્મોના કાલનો નિયમ, [અણુમાગઃ] અણુભાગ બંધ,
[રસ] કર્મોનું સામર્થ્ય, અને [પ્રદેશઃ] પ્રદેશબંધ [દલસંચયઃ]
કર્મપુદ્ગલોના સમૂહ [જ્ઞેયઃ] જાણવો.

વિવેચન—જે સમયે કર્મોના બંધ થાય છે તે સમયે
પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસ (સામર્થ્ય) અને પ્રદેશોની સં-
જ્ઞાનો નિયમ થાય છે. એટલે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ, તેના
કાલનું પરિમાણ, તેનામાં ફલ આપવાનું તીવ્ર કે મન્દ

સામર્થ્ય અને કર્મપુદ્ગલોની સંખ્યાનો નિયમ અવશ્ય-
યાય છે.

૧. પ્રકૃતિબંધ. આત્માના જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોને આચ્છા-
દન કરવાનો કે સુખ-દુઃખાદિ આપવાનો કર્મનો
સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબંધ. તેમાં જે કર્મનો આત્માના શુદ્ધોને
આચ્છાદન-ધાત કરવાનો સ્વભાવ છે તે ધાતી કર્મ કહેવાય
છે, અને જે કર્મનો આત્માના શુદ્ધોને ધાન કરવાનો સ્વ-
ભાવ નથી, માત્ર સુખ-દુઃખાદિ વિપાક-ફલ આપવાનો
સ્વભાવ છે તે અધાતી કર્મ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય,
દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય-એ ચાર ધાતી
કર્મ, અને વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ એ ચાર અ-
ધાતી કર્મ છે. એ સર્વ કર્મનો પ્રકૃતિબંધ જાણવો. જેમ
વાત, પિત્ત અને કફ વિનાશી દ્રવ્ય વડે જનાવેલો મોહક
પોતાના સ્વભાવથી વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે,
તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો પોતાના સ્વભાવથી જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોનો
નાશ કરે છે—આચ્છાદન કરે છે.

૨ સ્થિતિબંધ. કર્મપુદ્ગલોના ઠાવનો નિયમ તે
સ્થિતિબંધ. જેમ તે મોહકની સ્થિતિ અર્ધમાસ કે માસ-
પ્રમાણ હોય છે તેમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ જઘન્યથી અન્ત-
ર્મુદ્ધૃત્તાદિ સ્થિતિવાળાં, અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રીશ કોટાકોટી આદિ
સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં હોય છે. એ પ્રમાણે આત્માની
માથે જ્યાં સુધી બાધેલાં કર્મો રહે ત્યાં સુધીના ઠાવને
સ્થિતિબંધ કહે છે. સ્થિતિબંધમાં કપાય કારણ છે. કપાયની
વીત્રતા થતાં સ્થિતિ વધે છે, અને તેની મંદતામાં સ્થિતિ
ઘટે છે.

૩. અનુભાગબંધ. અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક, ફલ અને રસ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો તીવ્ર કે મન્દ વિપાક (ફલ આપવાનું સામર્થ્ય) તે રસબંધ. જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનનું આચ્છાદન કરે તે તેનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિબંધ છે, પરંતુ તીવ્ર કે મન્દ આચ્છાદન કરે-વિપાક આપે તે રસબંધ કહેવાય છે. વેદનીય કર્મનો સુખ કે દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબંધ છે, પણ તે તીવ્ર કે મન્દ સુખદુઃખ આપે તે રસબંધ કહેવાય છે. અર્થાત્ તીવ્ર કે મન્દ સુખ-દુઃખ આપે તે રસબંધ. તે રસ અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો લીંબડાના રસ જેવો કટુક અને શુભ પ્રકૃતિઓનો શેરડીના રસ જેવો મધુર હોય છે. અનુભાગબંધની તીવ્રતા કે મન્દતાનું કારણ કપાય છે. સંકલેશવડે અશુભ પ્રકૃતિઓનો તીવ્ર રસ બંધાય છે, અને વિશુદ્ધિથી મન્દરસ બંધાય છે. શુભ પ્રકૃતિઓનો વિશુદ્ધિથી તીવ્રરસ અને સંકલેશવડે મન્દરસ બંધાય છે. તે તીવ્રતા અને મન્દતા સમજવા માટે ^૧રસના

૧ શુભ, અશુભ અને તીવ્ર મન્દ રસસ્થાનકનું સ્વરૂપ સમજવા માટે લીંબડાના રસ અને શેરડીના રસની જોડે તેની સરખામણી કરી છે. લીંબડા અને શેરડીના સ્વભાવિક રસ જેવો મન્દરસ તે એક સ્થાનક રસ. તે રમને ઉઠાળતાં અરધો ભાગ બાકી રહે એટલે એક શેર રસમાંથી અરધો શેર રસ બાકી રહે તેવો સંતેજ તીવ્ર રસ તે દ્વિસ્થાનકરસ. ત્રણ ભાગ ઉઠાળીને એક ભાગ બાકી રહે એટલે એક શેરમાંથી ફક્ત લગભગ તેર ઇંચીઆભાર બાકી રહે તેના જેવો તીવ્ર રસ તે ત્રિસ્થાનક રસ. અને તેને ઉઠાળતાં ચોથો ભાગ બાકી રહે એટલે એક શેરમાંથી પા શેર બાકી રહે તેના જેવો તીવ્રતર રસ

ચાર સ્થાનકે પાટેલા છે. એકસ્થાનક, દ્વિસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક, અને ચતુસ્થાનક. એકસ્થાનક રસ તદ્દન મન્દ છે અને દ્વિસ્થાનકાદિ રસ ઉત્તરોત્તર તીવ્ર છે. જેમ કાંઈ મોઢકમાં સિન્ધ કે મધુરાદિ રસ હોય તેમ કર્મમાં તીવ્ર કે મન્દ રસ હોય છે.

૪ પ્રદેશબન્ધ. તે કર્મોના વત્તા કે બાધા પુદ્ગલ પરિમાણને પ્રદેશબન્ધક કહે છે. જેમ તે મોઢકમાં કાંઈક નાનો હોય અને કાંઈક મોટો હોય, તેમ કાંઈ કર્મમાં ઘણા પ્રદેશો હોય અને કાંઈ કર્મમાં થોડા પ્રદેશો હોય તે પ્રદેશબન્ધ જાણવો. તેમાં પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધનો હેતુ

તે ચતુસ્થાનક રસ. યદ્યપિ રસના સ્થાનકો અગંધાતા છે, પરંતુ સ્થૂલ દૃષ્ટિને ગ્રાહ્ય થાય માટે તેના સ્થૂલ ચાર બેદ પાડ્યા છે.

અર્થે જીવ પોતાના સર્વ આત્મપ્રદેશોવડે અલબ્યોથી અનન્તગુણ અનન્તાનન્ત પરમ દુઃખી બનેલા અને સર્વ જીવોથી અનન્તગુણાસવિભાગથી શુક્ત, એક પ્રદેશવગાદ (આત્મપ્રદેશો સાથે રહેલી) અનન્ત કર્મવર્ગણા પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે, અને તેજ સમયે તેને આઠ કર્મમાં વહેંચી નાખે છે. તેમાંથી થોડા પુદ્ગલો આકુષ્ણે, તેથી વિશેષાધિક અને પરંપર સરખાં નામ તથા ગોત્ર કર્મને, તેથી વિશેષાધિક અને પરંપર સમાન જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મને, તેથી વિશેષાધિક મોહનીય કર્મને અને તેથી વિશેષાધિક વેદનીય કર્મને વહેંચીને તેનો પોતાના આત્મપ્રદેશની સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે કે અગ્નિ લોહની જેમ મંચન્ધ કરે છે. આઠ કર્મને, જાંધનાર તેને આઠ ભાગમાં વહેંચે છે, અને સાતવિધ બન્ધક કે તેથી ઓછા કર્મ જાંધનાર તેટલા ભાગમાં વહેંચે છે. આ સર્વ પ્રદેશબન્ધ જાણવો.

યોગ છે, અને સ્થિતિબંધ અને અનુભાગ બન્ધનું કારણ કપાયે છે જેમ જેમ યોગની અધિકતા હોય છે તેમ પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધની અધિકતા હોય છે અને જેમ યોગની મન્દતા હોય તેમ તેની અપતા હોય છે કપાયની તીવ્રતા કે મન્દતા થવાથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગ બંધની અધિકતા કે અપતા થાય છે.

પ્રકૃતિબંધના મૂળ ભેદ અને ઉત્તર ભેદો દર્શાવે છે—

इह नाण-दंसणावरण-वेय-मोहा-ऽऽउ-नाम-गोआणि।
विग्नं च पण-नव-दु-अष्टवीस-चउ-तिसय-दु-पणाविहं॥

॥૩૫॥

[इह ज्ञान-दर्शनावरण-वेय-मोहा-ऽऽयु-नाम-गोत्राणि ।
विग्नं च पञ्च-नव-द्वि-अष्टाविंश ते-चतुः-त्रिंशत-द्वि-पञ्चविधम् ॥

અર્થ—[इह] અહિં [ज्ञान-] જ્ઞાનાવરણ કર્મ [पञ्च-] પાંચ પ્રકારે છે [-दर्शनावरण-] દર્શનાવરણ કર્મ [-नव-] નવ પ્રકારે છે, [वेय-] વેદનીય કર્મ [-द्वि-] બે પ્રકારે છે, [-मोहा-] મોહનીય કર્મ [-अष्टाविंशति-] અઠ્યાવીસ પ્રકારે છે, [-आयु-] આયુષ કર્મ [-चतु-] ચાર પ્રકારે છે, [-नाम-] નામકર્મ [-त्रिंशत-] ત્રિંશત પ્રકારે છે, [गोत्राणि] ગોત્ર કર્મ [-द्वि-] બે પ્રકારે છે, અને [विग्न] અન્તરાય કર્મ [पञ्चविध] પાંચ પ્રકારે છે.

વિવેચન—કર્મ બંધના ચાર પ્રકાર કહ્યા, તેમા પ્રકૃતિબંધના આઠ પ્રકાર વર્ણવે છે—

૧ જ્ઞાનાવરણ નામ, ભતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિ યુક્ત વિશેષ જોધને જ્ઞાન કહે છે, તેને જે આવરે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મ. તેના મરિ જ્ઞાનાવરણાદિ પાંચ ઉત્તર ભેદો છે

૨. દર્શનાવરણ. નામ જાત્યાદિરહિત સામાન્ય બોધને દર્શન કહે છે, તેને જે આવરે તે દર્શનાવરણ. તેના ચક્રુ-દર્શનાવરણાદિ નવ ઉત્તર લેદો છે

૩. વેદનીય. સુખ કે દુઃખરૂપે વેદાય-અનુભવાય તે વેદનીય કર્મ. તેના સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય-એ બે ઉત્તર લેદ છે.

૪. મોહનીય. સમ્યક્શ્રદ્ધા અને વિવેક રહિત આત્માને કરે, અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ આગ્નિનો ધાત કરે તે મોહનીય કર્મ. તેના મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ અઠ્યાવીસ ઉત્તર લેદો છે.

૫. આયુષ. જેથી દેવાદિ ગતિમાં સ્થિતિ-રહેવું થાય તે આયુષ કર્મ. તેના દેવાયુષાદિ આર ઉત્તર લેદ છે.

૬. નામ જેથી ગતિ, જાત્યાદિ વિવિધ અવસ્થાઓનો અનુભવ થાય તે નામ કર્મ, તેના દેવગત્યાદિ એકસો ત્રણ ઉત્તર લેદો છે.

૭. ગોત્ર. જેથી ઉચ્ચ કે નીચ કુલમાં જન્મ થવા વડે ઉચ્ચ કે નીચ કહેવાય તે ગોત્ર કર્મ. તેના ઉચ્ચ અને નીચ એ બે લેદ છે.

૮. અંતરાય. જે દાનાદિ શક્તિઓનો ધાત કરે તે અંતરાય કર્મ કહેવાય છે. તેના દાનાંતરાયાદિ પાંચ ઉત્તર લેદો છે.

જાનાવરણાદિ આઠ કર્મના સ્વભાવને દૃષ્ટાન્તદ્વારા વર્ણવે છે—

હ-પાટિહાર-સિ-મજ્જ-હૃડ-ચિત્ત-કુલલ-મંડગારીણં ।
 તહ ઇણસિં ભાવા કમ્માણ ત્રિ જાણ તહ ભાવા ॥૨૬॥

[પટ-પ્રતિહાર-અસિ-મય-હૃદિ-ચિત્રક-કુલલ-માંડગારિણામ્ ।
 યથૈતેપાં ભાવા કર્મણામપિ જાનીહિ તથા ભાવાન્ ॥]

અર્થ—[યથા] જેમ [ઇતેપાં] એ [પટ] વસ્ત્ર, પાટો;
 [પ્રતિહાર] દ્વારપાલ, [અસિ] મંથરી ખરડાયેલી તલવાર,
 [મય] મદિરા, [હૃદિ] હૃદય, [ચિત્રક] ચિત્રકાર [કુલલ]
 કુંભાર, [માંડગારિણાં] અને ભંડારીના [ભાવાઃ] સ્વભાવો
 છે [તથા] તેમ [કર્મણામપિ] કર્મોના પણ [સ્વભાવાન્]
 સ્વભાવોને [જાનીહિ] જાણુ.

વિવેચન—જ્ઞાનાવરણ કર્મોના સ્વભાવ પટ-પાટાના
 જેવો છે, જેમ ધન, ધનતર પાટો ચક્ષુના તેજનું વસ્તુ ઓછું
 આચ્છાદન કરે છે, તેમ મન્દ કે તીવ્ર જ્ઞાનાવરણ કર્મ
 ઓછે વસ્તે અથે જ્ઞાનનું આચ્છાદન કરે છે. દર્શનાવરણ-
 કર્મોના સ્વભાવ પ્રતિહારી-દ્વારપાલના સમાન છે જેમ
 દ્વારપાલ લોકના વૃત્તાન્તને જાણવાની ઈચ્છાવાળા રાજાને
 ત્યાં જતા લોકોને રોકતો હોવાથી લોકનું દર્શન થવા દેતો
 નથી, તેમ દર્શનાવરણ કર્મ જીવરૂપ ગણને ઘટાદિ પદાર્થ-
 રૂપ લોકનું દર્શન-સામાન્ય અવબોધ થવા દેતો નથી. વેદ-
 નીય કર્મોના સ્વભાવ મધથી ખરડાયેલ તલવારની ધારને
 ચાટવા જેવો છે. જેમ તલવારની ધારને ચાટતાં પ્રથમ મધના
 સ્પર્શનો અનુભવ થાય ત્યારે યુગ ઉપજે અને પછીથી જીલ
 છેદાય ત્યારે દુઃખ થાય, તેમ વેદનીય કર્મોના અનુભવથી

વિધોને અનુભવવામાં પ્રથમ સુળનો અનુભવ થાય અને પછીથી તેના અભાવમાં દુઃખનો અનુભવ થાય. મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ મદિરાના જેવો છે, જેમ મદિરાપાનથી જીવ હિતાહિતનો વિવેક ભૂલી જઇને અવિવેક્ષી બને છે, તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવ પારમાર્થિક હિતાહિતનો વિવેક ભૂલીને આત્મસ્વરૂપના વિવેક રહિત થાય છે. આયુષ્ય કર્મનો સ્વભાવ હેઠના જેવો છે, જેમ હેઠમાં ખડેલા પ્રાણી તેની અદત પુરી થયા શિવાય છૂટી શકતો નથી, તેમ આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી તેની સ્થિતિ પુરી થયા શિવાય જીવ છૂટી શકતો નથી. નામકર્મનો સ્વભાવ ચિતારાના સરખો છે. જેમ ચિતારો વિવિધ પ્રકારના રૂપો-ચિત્રો કરે છે તેમ નામકર્મ જીવના ગતિ, ભ્રમ અને શરીરાદિ વિવિધ રૂપો કરે છે. ગોત્રકર્મનો સ્વભાવ કુલારના જેવો છે. જેમ કુલાર મંગલ માટે અને મદિરા ભરવા માટે ઘડાઓ બનાવે, અને તે આકાર માત્રથી પૂજા અને નિંદાપાત્ર થાય તેમ ગોત્રકર્મ જીવને ઉચ્ચ અને નીચકુલમાં ઉત્પન્ન કરે અને તેટલા માત્રથી જીવ પ્રશંસા કે નિંદાપાત્ર થાય. અન્તરાય કર્મનો સ્વભાવ ભંડારીના સમાન છે જેમ ભંડારી રાત્રીને દાનાદિ ઠરવામાં પ્રતિબંધ કરે છે, તેમ અન્તરાય કર્મ જીવને દાનાદિ ઠરવામાં પ્રતિબંધ કરે છે.

કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કહે છે—

નાળે ચ દંત્સળાવરણે વેચાળિષ્ ચેવ અંતરાણ અ ।

તીસં કોટાકોટી અચરાણં ઠિર્ઠ્ઠ અ ઉક્ષોસા ॥ ૩૭ ॥

સત્તરિ કોટાકોટી મોહાણિય વીસ નામ-ગોણસુ ।
તિત્તીસં અચરાઈં આડટ્ટિઙ્ગવંધ ઉક્કોસા ॥૩૮॥

[જ્ઞાને ચ દર્શનાવરણે વેદનીયે ચૈવ અન્તરાયે ચ ।

ત્રિશત્ કોટાકોટયોઽતરાણાં સ્થિતિશ્ચ ઉત્કૃષ્ટા ।

સત્તતિઃ કોટાકોટયો મોહનીયે વિશત્તિર્નામ-ગોત્રયોઃ ।

ત્રયસ્તિશદ્ અતરાણિ આયુઃસ્થિતિવન્ધ ઉત્કર્ષાત્ ॥]

અર્થે—[જ્ઞાને ચ] જ્ઞાનાવરણકર્મ, [દર્શનાવરણે] દર્શનાવરણ કર્મ, [વેદનીયે ચ] વેદનીય કર્મ, [અન્તરાયે ચ] અન્તરે અન્તરાય કર્મની [ઉત્કૃષ્ટા] ઉત્કૃષ્ટ [સ્થિતિશ્ચ] સ્થિતિ [ત્રિશત્ કોટાકોટયોઽતરાણાં] ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમ છે. [મોહનીયે] મોહનીય કર્મની [ઉત્કર્ષાત્] ઉત્કર્ષથી [સત્તતિઃ કોટાકોટય] સત્તર કોટાકોટી સાગરોપમ, [નામ-ગોત્રયોઃ] નામ અને ગોત્રકર્મની [વિશતિ] વીશ કોટાકોટી સાગરોપમ અને [ત્રયસ્તિશદ્ અતરાણિ] તેત્રીશ સાગરોપમ [આયુઃસ્થિતિવન્ધઃ] આયુષ કર્મનો સ્થિતિવન્ધ છે.

વિવેચન—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમ છે, મોહનીય કર્મની સત્તર કોટાકોટી સાગરોપમ છે, નામ અને ગોત્ર કર્મની વીશ કોટાકોટી સાગરોપમ છે, અને આયુષ કર્મની તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

સ્થિતિ એટલે કર્મનો સત્તાકાલ-વિદ્યમાનપણાનો કાલ, અને ઉદયકાલ-વિપાકકાલ, તે અજાધાકાલ શિવાય જાણવો.

જે કર્મનો બન્ધ થયો હોય તે કર્મ તુરતજ ઉદયમાં આવતું નથી, પણ થોડા કાળ પછીજ ઉદયમાં આવે

છે. બન્ધ અને ઉદયકાળની વચ્ચેના અન્તરને-અબા-
ધાકાળ કહે છે. અબાધાકાળ શિવાય બાકીના ઉદયકાળ
સમજવો. જે સમયે કર્મનો બન્ધ થાય છે તેજ સમયે અમુક
કાળ શિવાય બાકીના કાળમાં અનુક્રમે ઉદયમાં આવવાને
માટે કર્મપુણ્યોની રચના થાય છે, તેને નિયેક કહે છે.
જેટલા કાળમાં કર્મપુણ્યોની રચના થતી નથી તે કાળને
અબાધાકાળ કહે છે. જેટલા કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ
હોય તેટલા સેકડો વર્ષનો અબાધાકાળ હોય છે.
જેમકે જ્ઞાનાવરણકર્મની ઉત્કૃષ્ટ ત્રીથ કોટાકોટી સાગરોપ-
મની સ્થિતિ બધાય છે ત્યારે તેનો ત્રણ હજાર વર્ષનો
અબાધાકાળ હોય. તે પ્રમાણે બીજા કર્મ સંબન્ધે
પણ જાણવું.

કર્મોના જઘન્ય સ્થિતિબન્ધ કહે છે—

વારસ મુહુત્ત જહન્ના વેયણિણ અટ્ટ નામ-ગોણસુ ।
સેસાણંતમુહુત્તં એયં વંધટિર્ડિમાણં ॥૩૧॥

[દ્વાદશ મુહૂર્તા જયન્ત્યા વેદનીયે અટ્ટૌ નામ-ગોત્રયોઃ ।
શેષાણામન્તર્મુહૂર્તે એતદ્ વન્ધસ્યિતિમાનમ્ ॥]

અર્થ—[વેદનીયે] વેદનીયકર્મની [દ્વાદશ મુહૂર્તાઃ]
બાર મુહૂર્તની [જયન્ત્યા] જવન્ય સ્થિતિ હોય છે, [નામ-
ગોત્રયોઃ] નામ અને ગોત્ર કર્મની [અટ્ટૌ મુહૂર્તા] આઠ મુહૂર્ત
જવન્ય સ્થિતિ હોય છે અને [શેષાણાં] બાકીના કર્મોની
[મન્તર્મુહૂર્તે] અન્તર્મુહૂર્ત જવન્ય સ્થિતિ છે. [એતદ્] આ
[વન્ધસ્યિતિમાનં] બન્ધની સ્થિતિનું પ્રમાણ કહ્યું.

વિવેચન—વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તના, અને નામ તથા ગોત્ર કર્મની આઠ મુહૂર્તની છે, બાકીના કર્મોની અન્તર્મુહૂર્ત સ્થિતિ છે. અહીં વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ કહી તે સકપાથી જીવને આશ્રયી બાંધી. અકપાથી જીવને વેદનીય કર્મની જે સમયની સ્થિતિ હોય છે. પ્રથમ સમયે બંધાય છે, બીજે સમયે વેદાય છે અને ત્રીજે સમયે નષ્ટ થાય છે. કોઈ આચાર્ય વેદનીયની જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિ માને છે.

બન્ધતત્ત્વ સમાપ્ત.

મોક્ષતત્ત્વ.

હવે મોક્ષતત્ત્વના નવ લેહો કહે છે—

સંતપયપરૂવણયા દ્રવ્યપમાણં ચ સ્વિત્તફુસણા ચ ।
કાલો ચ અંતર ભાગ ભાવે અપ્પાવહું ચૈવ ॥૪૦॥

[સત્પદ્મરૂપણતા દ્રવ્યપ્રમાણં ચ ક્ષેત્રં સ્પર્શના ચ ।

કાલશ્ચ અન્તરં ભાગો ભાવોઽપ્પાવહુત્વં ચૈવ ॥]

અર્થ—[સત્પદ્મરૂપણતા] ૧ સત્પદ્મપ્રરૂપણાદ્વાર [દ્રવ્યપ્રમાણં] ૨ દ્રવ્યપ્રમાણદ્વાર, [ક્ષેત્રં] ૩ ક્ષેત્રપ્રમાણદ્વાર, [સ્પર્શના ચ] ૪ સ્પર્શનાદ્વાર, [કાલશ્ચ] ૫ કાલદ્વાર, [અન્તરં] ૬ અન્તરદ્વાર, [ભાગઃ] ૭ ભાગદ્વાર [ભાવઃ] ૮ ભાવદ્વાર [અપ્પાવહુત્વં ચૈવ] અને ૯ અપ્પાવહુત્વદ્વાર એ નવ અનુયોગદ્વારો છે.

વિવેચન—મોક્ષતત્ત્વના નવ લેહ કહ્યા છે, પરંતુ ખાસ મોક્ષના નવ લેહો નથી. નવ અનુયોગદ્વાર વડે મોક્ષ-તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તેના નવ લેહો કહ્યા છે. અનુયોગ-ચર્ચન, માહિતી તેના દ્વાર-ઉપાયો તે અનુયોગ-દ્વાર, તેનો ઉપયોગ કોઈ પણ વસ્તુ કે તત્ત્વના જ્ઞાન માટે થઈ શકે છે.^૧ અહીં માત્ર મોક્ષતત્ત્વના જ્ઞાન માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. સત્પદપ્રરૂપણા. વિદ્યમાન પદાર્થની સામાન્યરૂપે અને વિશેષરૂપે પ્રરૂપણા કરવી. જેમકે મોક્ષ વિદ્યમાન છે કે નહિ એવો વિચાર તે સામાન્યપ્રરૂપણા. અને માર્ગણી સ્થાનમાં ઈર્ષ માર્ગણાએ મોક્ષ પામી શકાય તેવો વિચાર કરવો તે વિશેષ પ્રરૂપણા.

૨. દ્રવ્યપ્રમાણ. દ્રવ્ય-વસ્તુઓનું પ્રમાણ કરવું, જેમકે સુક્ત એવો દેટલા છે ? તે વિચાર કરવો તે દ્રવ્ય-પ્રમાણદ્વાર.

૩ ક્ષેત્ર. ક્ષેત્ર એટલે આકાશ, રહેવાનું સ્થાન, જેમકે સિદ્ધના એવો ક્યાં અને દેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા છે એવો વિચાર કરવો તે ક્ષેત્રદ્વાર.

૪. સ્પર્શના. જેટલા આકાશ પ્રદેશનો સ્પર્શ થાય

૧ સત્સંખ્યા-સ્પર્શન-ક્ષેત્ર-કાલ-ગતર-માત્રા-રૂપયદુર્લભ (તત્ત્વાં
અ. ૧ સુ.) મત્, મંખ્યા. સ્પર્શન, ક્ષેત્ર, કાલ, અન્તર, ભાવ, અને
અપખંદત એ આઠ અનુયોગવડે જવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે.
અર્થે ઉપરના નવ અનુયોગમાં 'ભાવદ્વાર' શીવાય આઠ અનુયોગ
કલાં છે.

તે સ્પર્શના દ્વાર, જેમકે મુક્ત જીવોને કેટલા આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે એવો વિચાર કરવો તે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનામાં એટલો વિશેષ છે કે માત્ર અવગાઢ-અવગાહેલું આકાશ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે, અને અવગાહેલા તથા ન અવગાહેલા આકાશની સ્પર્શના હોય છે, માટે ક્ષેત્ર કરતાં સ્પર્શના જુદી છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશોમાં રહેલું હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તથા તેની છ દિશાએ એક એક આકાશ પ્રદેશના પ્રતરની સ્પર્શના હોય છે, માટે ક્ષેત્ર થકી સ્પર્શના સિદ્ધ છે.

૫. કાલદ્વાર. દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલા કાળ સુધી હોય તેવો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર. જેમકે મુક્ત જીવો મુક્તાવસ્થામાં કેટલા કાળ સુધી રહે છે એવો વિચાર કરવો તે.

૬. અન્તર. અન્તર એટલે કાલનું વ્યવધાન, જેમકે સિદ્ધના જીવોને કેટલું અન્તર હોય છે એ વિચાર કરવો તે અન્તરદ્વાર.

૭. ભાગ. સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવોના કેટલામે ભાગે હોય છે તે વિચાર કરવો તે ભાગદ્વાર.

૮. ભાવ. ભાવ એટલે જીવનો સ્વભાવ. તેના ૧ ક્ષાયિકાદિ પાંચ ભેદો છે. તે પાંચ ભાવોમાં મુક્ત જીવો કયા ભાવે વર્તતા હોય એ વિચાર કરવો તે ભાવદ્વાર.

૧ ભાવ—કર્મના ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉદય અને પરિણામ વડે થયેલો જીવનો સ્વભાવ તે ભાવ. તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષયોપશમિક, ૪ ઔદયિક અને ૫ પારિણામિક,

૧ ઔપશમિક—મોહનીય કર્મના ઉપશમથી થયેલો તે ઔપશમિકભાવ. તેના સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્ર એ બે ભેદ છે.

૯. અત્પળહૃત્વ સુજ્ઞ જીવોના અત્પળહૃત્વનો વિચાર કરવો તે અત્પળહૃત્વદ્વાર

પ્રથમ સત્પદપ્રરૂપણા દ્વાર કહે છે—

સંતં સુદ્ધપયત્તા વિજ્જંતં સ્વકુસુમં વ ન અસંતં ।
મુવસ્વત્તિ પયં તસ્સ ડ પરૂવણા મગ્ગણાઈહિં ॥૪૧॥

[સત્ સુદ્ધપદત્વાદ્ વિગ્રમાનં સ્વકુસુમભિવ ન અસદ્ ।

મોક્ષ इति पद तस्य तु मरूपणा मार्गणादिभिः ॥

અર્થ—[મોક્ષ इति पद] મોક્ષ એ વસ્તુ, [સત્] સત્ એટલે [વિગ્રમાન] વિગ્રમાન છે [સુદ્ધપદત્વાત્] એક પદ

૨ ક્ષાયિકભાવ—કર્મના ક્ષયથી થયેલો સ્વભાવ તે ક્ષાયિક ભાવ, તેના ના બેદ છે—૧ ક્ષાયિક સમ્ય-દર્શન ૨ ક્ષાયિક ચારિત્ર, ૩ કેવલજ્ઞાન, ૪ કેવલદર્શન, ૫-૯ દાનાદિ લબ્ધિઓ,

૩ ક્ષાયોપશમિકભાવ કર્મના ક્ષયોપશમથી થયેલો પશિણામ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ, તેના અદ્વાર બેદ છે ૧ સમ્ય-દર્શન ૨ સર્વ વિગતિ ચારિત્ર, ૩-૬ મતિજ્ઞાનાદિ ચાગ જ્ઞાન, ૭-૯ અક્ષુદર્શનાદિ ત્રણ દર્શન, ૧૦-૧૪ દાનાદિ પાત્ર લબ્ધિઓ, ૧૫-૧૭ મત્યાદિ ત્રણ અજ્ઞાન અને ૧૮ દેશવિગતિ

૪ ઔદયિકભાવ—કર્મના ઉદયથી થયેલો જીવનો પરિણામ તે ઔદયિક ભાવ, તેના એટલીય ભેદ છે—૧ અજ્ઞાન, ૨ અસિદ્ધત્વ, ૩ અવિરતિ, ૪-૯ કૃષ્ણાદિ છ લેસ્થાઓ, ૧૦-૧૩ ચાર ક્ષાપો, ૧૪-૧૭ ચાર ગતિ, ૧૮-૨૦ ત્રણ વેદ અને ૨૧ મિથ્યાત્વ

૫ પારિણામિકભાવ—કર્મના ક્ષવાદિ શિવાય આત્માનો અવ-ભાવિક જે ભાવ તે પારિણામિક ભાવ, તેના ત્રણ બેદ છે—૧ જીવત્વ, ૨ ભવત્વ, અને ૩ અભવત્વ

વડે વાચ્ય છે માટે, [ચક્રુસ્તુમામિવ] આકાશના કુમુમની પેઠે
[ન અસદ્] અવિદ્યમાન નથી [તસ્ય] તેનો-મોક્ષનો [પ્રરૂપણા]
વિચાર [માર્ગણાદિમિ.] ગત્યાદિ ચૌદ માર્ગણા દ્વારા કરવો

વિવેચન—પ્રથમ મામાન્યરૂપે અનુમાનદ્વારા* મોક્ષને
વિષે સત્પદ્મપ્રરૂપણાદ્વાર કહે છે ૧ મોક્ષ વિદ્યમાન છે, ૨ એક
પદ વાચ્ય હોવાથી, ૩ આ વિશ્વમા જે જે એકપદવાચ્ય
વસ્તુ છે તે તે અવશ્ય વિદ્યમાન હોય છે, જેમ ઘટ જે
વસ્તુ વિદ્યમાન હોતી નથી તે એકપદવાચ્ય પણ હોતી નથી
જેમકે આકાશપુષ્પ અર્થાત્ એકપદવાચ્ય વસ્તુ અવશ્ય વિદ્ય
માન હોય છે, અને દ્વિપદવાચ્ય વસ્તુ કવચિત્ હોય છે અને
કવચિત્ હોતી નથી દ્વિપદવાચ્ય ગોશૃંગાદિ વસ્તુઓ હોય
છે આકાશપુષ્પાદિ વસ્તુઓ હોતી નથી. ૪ મોક્ષ એ એક-
પદવાચ્ય છે, ૫ માટે તે અવશ્ય છે તેની ગત્યાદિ ચૌદ
માર્ગણાને વિષે વિશેષરૂપે સત્પદ્મપ્રરૂપણા કરવી

ચૌદ માર્ગણાદ્વાર કહે છે—

गङ् इन्दिय काये जोए वेए कसाय नाणे अ ।
संजम दंसण लेसा भव सम्मे सन्नि आहारे॥ ૪૨॥

* પ્રતિજ્ઞા હેતુ ઉદાહરણ ઉપનય અને નિગમન-એ ન્યાય-પરા
ચાંદુમાનના પાત્ર અવયવો છે તે દ્વારા અહીં મોક્ષનું અસ્તિત્વ જણાવે
છે ૧ પ્રતિજ્ઞા-‘મોક્ષ વિદ્યમાન છે’ ૨ હેતુ-એકપદ વાચ્ય છે તેથી
૩ ઉદાહરણ-જે જે એકપદવાચ્ય હોય છે તે તે વિદ્યમાન હોય
છે, જેમકે ઘટ ૪ ઉપનય-મોક્ષ એકપદવાચ્ય છે ૫ નિગમન-તેથી
વિદ્યમાન છે જુઓ તર્કમગ્ધ પ્રતિજ્ઞા-હેતુ-દાહરણ-ઉપનય-
નિગમનનાં પંચાવયવા

[ગતિરિન્દ્રિયં કાયો યોગો વેદઃ કપાયો જ્ઞાનં ચ ।

સંયમો દર્શનં લેહ્યા ભવઃ સમ્યગ્ સજ્ઞી આહારઃ ॥]

અર્થ—[ગતિ.] મતિમાર્ગણા, [ઇન્દ્રિયં] ઇન્દ્રિયમાર્ગણા,
[કાય] પૃથિવીકાયાદિ માર્ગણા, [યોગઃ] મનોયોગાદિ, [વેદઃ]
પુરુષવેદાદિ, [કપાય] ક્રોધાદિ કપાય, [જ્ઞાનં] મતિજ્ઞાનાદિ,
[સંયમઃ] સામાયિકાદિ ચારિત્ર, [દર્શનં] ચક્ષુર્દર્શનાદિ, [લેહ્યા]
કૃષ્ણાદિ લેહ્યાઓ, [ભવઃ] ભવસિદ્ધિમાર્ગણા, [સમ્યગ્દર્શનં]
ક્ષાયિકાદિ સમ્યગ્દર્શન, [સજ્ઞી] સજ્ઞીમાર્ગણા, [આહારઃ]
આહારકમાર્ગણા એ ચૌદ માર્ગણાદ્વાર છે

વિવેચન—મોક્ષને વિષે સામાન્યરૂપે સત્પદપ્રરૂપણા
કરી, હવે ગત્યાદિ ચૌદ માર્ગણાદ્વારા વિશેષરૂપે સત્પદની
પ્રરૂપણા કરવા માટે માર્ગણાદ્વારનું કથન કરે છે. માર્ગણા-
વિચાર કરવાના દ્વાર-પ્રકારોને માર્ગણાદ્વાર કહે છે. તેના
ગત્યાદિ ચૌદ લેહ છે અને બાસઠ ઉત્તર લેહો છે.

૧ ગતિ. ગતિના ચાર પ્રકાર છે—૧ દેવ, ૨ મનુષ્ય,
૩ તિર્યચ, ૪ નારક

૨ ઇન્દ્રિય. ઇન્દ્રિયમાર્ગણાના પાંચ પ્રકાર છે—૧ એકેન્દ્રિય,
૨ બેઇન્દ્રિય, ૩ તેઇન્દ્રિય, ૪ ચતુરિન્દ્રિય અને ૫ પચેન્દ્રિય.

વચનયોગ અને મનોયોગ એ ત્રણે યોગ સહી પચેન્દ્રિય પચામને જ હોય છે.

૫. વેદ. પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, અને નપુસકવેદ એ ત્રણ પ્રકારે વેદમાર્ગણા છે, તેમા નારક અને સંમૃષ્ટિમ છવોને નપુસકવેદ છે, દેવોમાં પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ છે, અને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચમાં ત્રણે વેદો હોય છે

૬. કપાય. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કપાયના ચાર ભેદ છે.

૭ જ્ઞાન. જ્ઞાનમાર્ગણામા જ્ઞાન અને તેના વિરુદ્ધ અજ્ઞાનનું પણ અહણુ થતું હોવાથી મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને તેના આઠ પ્રકાર છે

૮. સંયમ સંયમ—ચારિત્રમાર્ગણામા ૧ ચારિત્ર અને તેના પ્રતિપક્ષી અચારિત્ર—દેશવિરતિ અને અવિરતિનું અહણુ થતું હોવાથી તેના સાત પ્રકાર થાય છે—૧ સામાયિકચારિત્ર, ૨ છેદોપસ્થાપનીય, ૩ પરિહારવિશુદ્ધિ, ૪ સૂક્ષ્મસંપ્રસય, ૫ યથાખ્યાત, ૬ દેશવિરતિ અને ૭ અવિરતિ.

૯. દર્શન. ૧ ચક્ષુદર્શન, ૨ અચક્ષુદર્શન, ૩ અવધિદર્શન અને ૪ કેવલદર્શન એ દર્શનમાર્ગણાના ચાર ભેદ છે.

૧ ચાગ્રિત્રના મર્ચવિગતિ અને દેશવિગતિ એ બે ભેદ છે પણ માર્ગણા પ્રમગે મર્ચવિગતિ ચારિત્રના પ્રતિપક્ષી તરીકે દેશવિગતિનું અહણુ કહેયુ છે. સર્વવિગતિ ચારિત્ર માધુઓને હોય છે, અને તેના સામાયિકાદિ પાંચ ભેદ છે. દેશવિગતિ એક પ્રકારે છે અને એ આવકોને દોય ૨.

૧૦. લેશ્યા. મન વચન અને શરીરમાં રહેલા એક જાતના પુષ્કલોના સંબંધથી જે જીવના શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તેને લેશ્યા કહે છે. જ્યારે જીવનો તીવ્ર કપાયુક્ત પરિણામ હોય છે, ત્યારે કૃષ્ણાદિ અશુભ લેશ્યાઓ હોય છે અને જ્યારે કપાયની મન્દતા કે કપાયનો અભાવ હોય છે ત્યારે શુભલેશ્યાઓ હોય છે. લેશ્યાના છ પ્રકાર છે-૧ કૃષ્ણલેશ્યા, ૨ નીલલેશ્યા, ૩ કાપોતલેશ્યા, ૪ તેજલેશ્યા, ૫ પદ્મલેશ્યા અને ૬ શુક્લલેશ્યા. તેમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અશુભ છે અને બાકીની ત્રણ લેશ્યા શુભ છે. તેમાં કૃષ્ણલેશ્યા તીવ્રઅશુભ પરિણામરૂપ છે અને તેથી ઉત્તરોત્તર કાંઈક શુભપરિણામ રૂપ બીજી લેશ્યાઓ છે. તેજલેશ્યા શુભપરિણામરૂપ છે, અને પદ્મની લેશ્યાઓ ઉત્તરોત્તર વધારે શુભપરિણામરૂપ છે તે બધું ખાનાર ક્ષેત્ર પુરોના દૃષ્ટાંતથી જાણવી.

“ જી પુરુષો જાણુ ખાવા માટે એક વનમાં ગયા, જાણુના ઝાડને જોઈને તેમનો એક પુરુષ બોલ્યો કે ‘ આ જાણુનું ઝાડ કાપી નાખીએ અને જાણુ ખાઈએ ’ બીજા પુરુષે કહ્યું કે-આખું ઝાડ કાપી નાખવાની કશી જરૂર નથી, પરંતુ જાણુવાળી ઝાડની શાખાઓ કાપી નાખીએ’ ત્યારે ત્રીજો બોલ્યો કે શાખા કાપવાની શી જરૂર છે? નાની ડાળાઓ કાપી નાખીએ’. ચોથો પુરુષ બોલ્યો-‘ ડાળા કાપવાની પણ જરૂર નથી, માત્ર જાણુવાળા ગુચ્છ તોડવાથી આપણું કામ ચાલશે ત્યારે પાંચમો પુરુષ બોલ્યો કે ગુચ્છ તોડવાની પણ આવશ્યકતા નથી માત્ર પાંદડાં જાણુ તોડી લઈએ’ તે સાંભળી છઠો પુરુષ બોલ્યો કે ‘ પાંદડાં જાણુ તોડવાની પણ જરૂર નથી, અહીં નીચે પાંદડાં જાણુઓ પુષ્કળ પડ્યા છે એ ખાઈએ. જેમ જાણુ ખાનારા છ

૧૧ લવસિદ્ધિક (લબ્ય). લવસિદ્ધિકમાર્ગપ્રાપ્તા
લબ્ય અને તેના પ્રતિપક્ષી અલબ્ય જીવોનું ગ્રહણ હોવાથી
તેના બે ભેદ છે-૧ લબ્ય-મોક્ષગમનને યોગ્ય જીવો, અને
અલબ્ય-મોક્ષગમનને અયોગ્ય જીવો, લબ્યજીવો અનન્તા
નન્ત છે, અને તેને અનન્તમે ભાગે અલબ્ય જીવો છે

૧૨ સમ્યક્ત્વ. સમ્યક્ત્વમાર્ગપ્રાપ્તા સમ્યગ્દર્શન
અને તેના પ્રતિપક્ષ સાસ્વાદન, મિશ્ર અને મિથ્યાત્વનું ગ્રહણ
હોવાથી તેના છ ભેદ છે-૧ ક્ષાયિક, ૨ ઔપશમિક, ૩
ક્ષાયોપશમિક, ૪ સામ્વાદન, ૫ મિશ્ર, અને ૬ મિથ્યાત્વ.

પુરુષના પગિણામ શુભાશુભ છે પ્રથમ પુરુષના પગિણામ અશુભ છે
અને બીજા પુરુષના પરિણામ ઉત્તરોત્તર શુભ છે તેના કૃષ્ણાદિ લેસ્થા
ઓના પરિણામ જાણના જાણુ ખાના માટે ગ્રહને કાપવાના અશુભ
પરિણામનાજા પાટેલા પુરુષના જેવો અશુભ પગિણામયુક્ત કૃષ્ણ
લેસ્થાનાજો છત્ર જાણુવા એ પ્રમાણે બીજી લેસ્થાઓ મનન્ધે પણ
જાણી લેવું

~ સમ્યગ્દર્શનના ક્ષાયિકાદિ ત્રણ ભેદ છે

૧ ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન—અનન્તાનુમન્ધી ક્રોધ માન માયા,
અને લોભ તથા મમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વ
મોહનીયના કાયથી જે સત્ય તત્ત્વની રચિ થાય તે ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન

૨ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ—મિથ્યાત્વમોહનીય અથવા ઉપરની
માત પ્રકૃતિના ઉપશમથી જે સત્ય તત્ત્વની રચી થાય તે ઔપશમિક-
સમ્યક્ત્વ

૩ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ—સમ્યક્ત્વમોહનીય શિરાય બાકીની
છ પ્રકૃતિના ક્ષયોપશમ અને સમ્યક્ત્વમોહનીયના ઉત્થથી જે સત્ય
તત્ત્વની રચ થાય તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ મેના રસો ! અને

૧૩ સંજી. સંજીભાગણામાં સંજી અને તેના પ્રતિ-
પક્ષ અસંજીનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી તેના બે લેદ છે.
સંજી-મનસહિત અને અસંજી-મનરહિત.

૧૪ આહારક. આહારકભાગણામાં આહારક અને
તેના પ્રતિપક્ષ અનાહારકનું ગ્રહણ થતું હોવાથી તેના બે
લેદ છે, કોઈ પણ પ્રકારનો આહાર કરે તે આહારક,
આહારના ત્રણ પ્રકાર છે-૧ ઓળહાર, લોભાહાર, અને
પ્રક્ષેપાહાર તેમા સર્વ જીવોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઓળહાર
હોય છે પર્યાપ્તાવસ્થામા ત્વચાના સ્પર્શદ્વારા લોભાહાર
હોય છે. અને જ્યારે ઠવલાહાર કરે છે ત્યારે તેને પ્રક્ષેપા-
હાર હોય છે તે ત્રણ પ્રકારના આહારમાંથી કોઈ પણ
પ્રકારનો આહાર ન કરે તે અનાહારક

પ્રદોષાદ્યનો એમ બે પ્રકારે ઉપશમ હોય છે. જ્યાં માત્ર રસોદ્યનો
ઉપશમ (ઉદ્યનો અભાવ) હોય પણ પ્રદોષથી ઉદ્ય હોય તે ક્ષયો-
પશમ, અને બન્ને પ્રકારે ઉદ્ય ન હોય તે ઉપશમ હોય છે

૮ સારનાદન-ઔપશમિ સમ્યગ્દર્શનની સ્થિતિ અન્તર્મુહર્તની
છે, તેમાંથી જ્યન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા બાકી
હોય ત્યારે જીવને અનન્તાનુમંથી પામનો ઉદ્ય થાય છે અને સમ્ય-
ગ્દર્શનને વમે છે-તજે છે જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત થયો નથી હોતો
ત્યાંસુધી તે થોડાક સમ્યક્ત્વના અક્ષનો આસ્વાદ લેતો હોવાથી તે
માત્રાદન હોવાય છે

૫ મિથ્ર-મિથ્રમોહનીયના ઉદ્યથી જિનોક્ત તત્ત્વમા રુચિ અને
અગ્નિગરિત પગિણામ હોય તે મિથ્રદષ્ટિ તેનો મિથિતિદાય માત્ર
અન્તર્મુહર્ત છે

૬ મિથ્યાત્વ-મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદ્યથી જિનેશ્વર કહેવા ત-
ત્તની અગ્નિરૂપ પગિણામને મિથ્યાત્વ કહે છે

હવે વિશેષરૂપે માર્ગણુદ્વારા સત્પદની પ્રરૂપણા કરે છે—

નરગઙ્-પણિન્દિ-તસ-ભવ-સન્નિ-અહમ્વાય-લઙ્ગ-અ-સ-
મ્મત્તે ।

મુક્ત્વોઽનાહાર-કેવલ-દંસણ-નાણેસુ ન સેસેસુ ॥૪૩॥

[નરગતિ-પચ્ચેન્દ્રિય-ત્રસ-ભવ-સંજ્ઞિ-યથાખ્યાત-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વે ।

મોક્ષોઽનાહાર-કેવલદર્શન-જ્ઞાનેષુ ન શેષેષુ ॥

અર્થ—[નરગતિ-] મનુષ્યગતિ, [-પચ્ચેન્દ્રિય-] ૫ ચેન્દ્રિય-
ગતિ, [ત્રસ-] ત્રસકાય, [-ભવ-] ભવ્ય, [-સાન્નિ-] સન્નિ,
[-યથાખ્યાત-] યથાખ્યાતચારિત્ર, [-ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વે] ક્ષાયિક-
સમ્યક્ત્વમાર્ગણુએ, તથા [અનાહાર] અનાહારક, [કેવલ-
દર્શન-જ્ઞાનેષુ] કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાનમાર્ગણુએ [મોક્ષ]
મોક્ષ છે, [ન શેષેષુ] બાકીની માર્ગણુમાં મોક્ષ નથી

વિવેચન—અહીં મનુષ્યગતિ, ૫ ચેન્દ્રિયગતિ, ત્રસ
કાય અને સન્નિમાર્ગણુએ મોક્ષ કહ્યો છે તે પૂર્વભાવની
અપેક્ષાથી બાણવો, કારણ કે દેહાદિકના વિયોગને મોક્ષ
કહે છે, અને દેહાદિકના અભાવમા મનુષ્યગતિ વગેરે
હોતા નથી

ગતિ માર્ગણુમાં મનુષ્યગતિમાર્ગણુએ મોક્ષ થાય
છે. પરંતુ બાકીની ત્રણ ગતિમા મોક્ષ થતો નથી

ઈન્દ્રિય માર્ગણુમાં ૫ ચેન્દ્રિય માર્ગણુએ મોક્ષ છે, પણ
એકેન્દ્રિયાદિ ચાર માર્ગણુએ મોક્ષ નથી

કાયમાર્ગણુમાં ત્રસકાયમાર્ગણુએ મોક્ષ છે, પણ
પૃથિવીકાયાદિ પાંચ માર્ગણુએ મોક્ષ નથી

ભવસિદ્ધકમાર્ગણુમાં ભવ્યમાર્ગણુએ મોક્ષ હોય છે,
પણ અભવ્ય માર્ગણુએ મોક્ષ નથી

સ રીમાર્ગણામા સ રીપણામા મોક્ષ હોય છે, પણ
અસ રીપણામા હોતો નથી

ચારિત્રમાર્ગણામા સર્વથા મોહના અભાવથી થયેલ
યથાખ્યાતચારિત્ર માર્ગણાએ મોક્ષ હોય છે, પણ બીજા
સામાયિકાદિ છ માર્ગણામા નથી

સમ્યક્ત્વમાર્ગણામા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ માર્ગણાએ મોક્ષ
હોય છે, પણ ઔપશમિકાદિ પાચ માર્ગણાએ મોક્ષ નથી

આહારકમાર્ગણામા અનાહારપણે મોક્ષ થાય છે, પણ
પણ આહારકપણે મોક્ષ હોતો નથી

દર્શનમાર્ગણામા કેવલદર્શનમાર્ગણાએ મોક્ષ થાય
છે, પણ બાકીની ચક્ષુદર્શનાદિ ત્રણ માર્ગણાએ મોક્ષ
થતો નથી

જ્ઞાનમાર્ગણામા કેવલજ્ઞાનમાર્ગણાએ મોક્ષ થાય
છે, પણ મત્યાદી છ માર્ગણાએ મોક્ષ નથી એ પ્રમાણે
ગત્યાદિ ચૌદ માર્ગણાદ્વારને વિષે મોક્ષના સત્પદની પ્રરૂ-
પણા કરી

દ્રવ્ય પ્રમાણુદ્વાર અને ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે—

દ્રવ્યપ્રમાણે સિદ્ધાણં જીવદ્રવ્યાણિ હંતિ પંતાણિ ।
લોગસ્સ અસંખિજ્ઞે ભાગે ઇક્કો ય સવ્વેવિ ॥૪૪॥

[દ્રવ્યપ્રમાણે સિદ્ધાના જીવદ્રવ્યાણિ ભવન્તિ અનન્તાનિ ।

લોકસ્યાસરયેયે ભાગે એકચ્ચ સર્વેઽપિ ॥]

અર્થ—[દ્રવ્યપ્રમાણે] દ્રવ્યપ્રમાણુદ્વારને વિષે [સિદ્ધાના]
સિદ્ધોના [જીવદ્રવ્યાણિ] છ-૧૬૦થો [અનન્તાનિ] અનન્ત
[ભવન્તિ] છે [લોકસ્ય] લોકના [અસંખ્યેયે ભાગે] અસ
ખ્યાતમા ભાગે [એકચ્ચ] એક સિદ્ધ અને [સર્વેઽપિ] સર્વ
સિદ્ધો પણ છે

વિવેચન—મોક્ષને વિષે દ્રવ્ય પ્રમાણુદ્વારનો વિચાર કરતાં સિદ્ધના જીવો અનન્ત છે. અને તે સર્વ સસારી જીવોના અનન્તમા ભાગે છે. હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે—સિદ્ધના જીવો લોકના—ચૈદરાજ પ્રમાણુ આ જગતના અસંખ્યાતમા ભાગના ક્ષેત્રને વિષે રહેલા છે. લોકના અથ ભાગે પીસતા-લીશ લાખ યોજન પ્રમાણુ સિદ્ધશિલા છે. ત્યાંથી એક યોજન દૂર લોકનો અન્ત છે, તે એક યોજનના ચોવીશમા ભાગમાં લોકાન્તને અડકીને પીસતાળીશ લાખ યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં સર્વ સિદ્ધના જીવો રહેલા છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષના શરીરવાળા સિદ્ધ થાય છે, અને ન્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે શરીરના અંદરનો પોલાણનો ભાગ પુરાઈ આત્મપ્રદેશોનો ધન થાય છે, તેથી તેમના મૂળ-શરીરની અવગાહનાનો એક તૃતીયાંશ ભાગ ઘટે છે અને બે તૃતીયાંશ ભાગ બાકી રહે છે, માટે પાંચસો ધનુષના શરીરવાળા જીવોની સિદ્ધાવસ્થામાં અવગાહના ત્રણસો તેત્રીશ ધનુષ, એક હાથ અને આઠ આંગળની હોય છે. સૌથી નધન્ય બે હાથના શરીરવાળા સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેની અવગાહના સિદ્ધાવસ્થામાં એક હાથ અને આઠ આંગળ હોય છે. સર્વ સિદ્ધોનું ક્ષેત્રપ્રમાણુ પીસતાળીશ લાખ યોજન છે; કારણ કે મનુષ્યક્ષેત્રમાંથીજ મોક્ષે ન્તય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રનું તેટલુંજ પ્રમાણુ છે, અને તે ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગ છે, માટે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગના ક્ષેત્રમાં સર્વ સિદ્ધો તેમજ એક સિદ્ધ રહેલા છે.

હવે સ્પર્શના, કાલ અને અન્તરદ્વાર કહે છે—

ફુસણા અહિયા કાલો ઇગસિદ્ધ પહુચ્ચ સાહોળંતો ।
પહિવાયાભાવાઓ સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૪૫॥

[સ્પર્શનાઽધિકા કાલ એકસિદ્ધં પ્રતીત્ય સાધનન્તઃ ।

પ્રતિપાતાભાવાદ્ સિદ્ધાનાં અન્તરં નાસ્તિ ॥]

અર્થ—[સ્પર્શના ંધિકા] (ક્ષેત્રકરતાં) સ્પર્શના અધિક છે. [એકસિદ્ધ પ્રતીત્ય] એક સિદ્ધને આશ્રયી [સાધનન્ત.] સાદિઅનન્ત [કાલઃ] કાલ છે. [પ્રતિપાતાભાવાત્] પડવાનો-અથવાનો અભાવ હોવાથી [સિદ્ધાનાં] સિદ્ધ જીવોને [અન્તરં] અન્તર [નાસ્તિ] નથી.

વિવેચન—હવે સ્પર્શનાદ્વાર વિચારે છે. સિદ્ધના જીવોની ક્ષેત્ર કરતાં સ્પર્શના અધિક છે. દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશમાં રહેલું હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. અને તેનાથી સ્પર્શના આસપાસના એક એક આકાશપ્રદેશ પ્રમાણુ અધિક હોય છે. જેમકે એક પરમાણુનું ક્ષેત્ર એક આકાશપ્રદેશપ્રમાણુ છે, અને સ્પર્શના સાત આકાશ-પ્રદેશપ્રમાણુ છે. ચાર દિશીના ચાર, ઉર્ધ્વ અને અધોદિશાનો એક પ્રદેશ તથા પરમાણુ જેને વિષે રહ્યો છે તે એક આકાશપ્રદેશ મળીને સાત આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના છે, માટે ક્ષેત્ર કરતાં આસપાસના આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના અધિક જાણવી

કાલદ્વાર અને અન્તરદ્વાર કહેછે—સર્વ સિદ્ધોને આશ્રયી અનાદિ અનન્તકાલછે, કારણ કે સિદ્ધ થવાની કાંઈ પણ કાળે શરૂઆત થઈ નથી, તેમજ સિદ્ધ થયા પછી તેનો અન્ત પણ ,

નથી—એટલે પુનઃ સંસારમાં આવવાનું નથી, માટે સિદ્ધોને વિષે અન્તર નથી. જો કદાચ સિદ્ધ થયા પછી સંસારમાં આવે અને પુનઃ સિદ્ધ થાય તો સિદ્ધપણાની વચ્ચે અન્તર પડે, પણ તેમ કદિ બનતું નથી માટે સિદ્ધોને વિષે અન્તર નથી.

ભાગદ્વાર અને ભાવદ્વાર કહે છે—

सर्व जियाण मणन्ते भागे ते तेसिं दंसणं नाणं ।
खइए भावे परिणामिए अ पुण होइ जिअत्तं ॥४६॥
[सर्वजीवानामनन्ते भागे ते तेषां दर्शनं ज्ञानम् ।

क्षાયिके भावे पारिणामिके च भवति पुनर्जीवत्वम् ॥]

અર્થ—[સર્વજીવાનાં] સર્વ જીવોના [અનન્તે ભાગે] અનન્તમાં ભાગે [તે] તે સિદ્ધના જીવો છે. [તેમાં] તેઓનું [દર્શન] દર્શન અને [જ્ઞાન] જ્ઞાન [ક્ષાયિકે ભાવે] ક્ષાયિક ભાવે છે. [પારિણામિકે ચ] અને પારિણામિક ભાવે [પુનર્] પછી [જીવત્વ] તેઓનું જીવત્વ [ભવતિ] છે.

વિવેચન—ભાગદ્વારને વિષે સિદ્ધના જીવો ‘અનન્ત’ છે, અને તેઓ સર્વ સંસારી જીવોના અનન્તમાં ભાગે છે. ભાવદ્વારને વિષે સિદ્ધોને કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શન ક્ષાયિક ભાવે છે ઈર્મના ક્ષયથી જે આત્માનો વિશુદ્ધ પરિણામ થાય તે ‘ક્ષાયિક ભાવ ક્ષાયિક ભાવના નવ લેદોમાંથી સિદ્ધના જીવોને ફક્ત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ જ લેદ હોય છે. બાકીના ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને દાનાદિ લગ્નિધ્યો એ સાત લેદ હોતા નથી. દર્શન મોહનીય ત્રિક અને અનન્તાનુબન્ધી ચતુષ્કના ક્ષય રૂપ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત

થયેલી તત્ત્વરુચિ તે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે, અને તે રુચિ મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ મતિજ્ઞાનના અપાય રૂપ છે, મતિ જ્ઞાનના અપાયાંશરૂપ રુચિ કેવલજ્ઞાની કે સિદ્ધને હોતી નથી, માટે તેમને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નથી. પરંતુ દર્શનમોહનીય અને અનન્તાનુબંધી કપાયના ક્ષયથી જે આત્મિક ગુણ રૂપ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે તે કેવલજ્ઞાની કે સિદ્ધને હોય છે. ક્ષાયિક ચારિત્ર સિદ્ધાત્માઓને હોતું નથી, કારણકે હિંસાદિ સાવધ યોગનો ત્યાગકરી અહિંસાદિ નિરવધ યોગનું સેવન કરવું તેને ચારિત્ર કહે છે, અને સિદ્ધના જીવો યોગ રહિત હોવાથી તેને યોગની પ્રવૃત્તિ રૂપ ચારિત્ર નથી. પરંતુ મોહનીય કર્મના ક્ષયથી પ્રગટ થયેલ સ્વસ્વરૂપમાં રમણતા રૂપ જે ક્ષાયિકચારિત્ર તે સિદ્ધને વિષે અવશ્ય હોય છે. વળી સિદ્ધોને વિષે પ્રવૃત્તિ રૂપ દાનાદિક નથી, પણ લબ્ધિ રૂપે તો હોય છે કારણકે અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી આત્મિક ગુણ રૂપ દાનાદિક લબ્ધિઓ ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ થાય છે, અને તે સિદ્ધોને અવશ્ય હોય છે. પારિણામિકભાવના ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ અને જીવત્વ એ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં સિદ્ધોને વિષે જીવત્વ પારિણામિકભાવે હોય છે, કર્મના ક્ષયાદિક શિવાય સ્વાભાવિક જે ભાવ હોય તેને પારિણામિક ભાવ કહે છે, જીવત્વ કર્મ ક્ષયાદિ નિમિત્ત શિવાય પ્રાપ્ત થયેલું જીવનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે, અને તે મોક્ષ અને સંસાર બન્ને અવસ્થામાં હોય છે. માટે સિદ્ધાત્માઓનું જીવત્વ પારિણામિક ભાવે છે.

શિષ્ય—હે ભગવન્! સિદ્ધના જીવોને અન્તરાય કર્મના

ક્ષયથી દાનાદિક લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે, પરંતુ તેઓની દાનાદિને વિષે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, તો શું દાનાદિક લબ્ધિઓ નિષ્ફલ છે ?

ગુરુ—જાપુ! તારી શક્તિ ઉચિત છે સિદ્ધને વિષે દાનાદિક લબ્ધિઓ હોય છે, પરંતુ તેઓની વ્યાવહારિક દાનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ નથી, પણ તેઓને નૈશ્વર્યિક દાન, લાભ, લોગ, ઉપલોગ અને વીર્યલબ્ધિ હોય છે તેઓમાં પરભાવ-પૌણ્ડલિક ભાવના ત્યાગ રૂપ દાન, આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ લાભ, આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવવારૂપ લોગ-ઉપલોગ અને સ્વભાવમા પ્રવૃત્તિ રૂપ વીર્ય હોય છે પોતાની વસ્તુને આપવી, ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી, લોભ્ય અને ઉપલોભ્ય વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો, અને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો તે ક્ષાયોપશમિક અને વ્યાવહારિક દાનાદિક કહેવાય છે. અને તે સિદ્ધના જીવોને હોતા નથી, પણ ક્ષાયિક અને નૈશ્વર્યિક દાનાદિ સિદ્ધાત્મામાં હોય છે, માટે દાનાદિ લબ્ધિઓ નિષ્ફલ નથી.

સિદ્ધના જીવોને વિષે અપ્પઘટુત્વદ્વાર કહે છે—

થોવા નપુંસસિદ્ધા થી-નરસિદ્ધા કમેણ સંલગુણા ।

इअ मुखतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिया ॥४७॥

[સ્તોકા નપુંસકસિદ્ધાઃ સ્ત્રી-નર સિદ્ધાઃ ક્રમેણ સંલગુણાઃ ।

इति मोक्षतत्त्वमेतद् नवतत्त्वानि लेखतो भणितानि ॥

અર્થ—[નપુંસકસિદ્ધાઃ] નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા

[સ્તોકા] સર્વથી થોડા છે. [સ્ત્રી-નરસિદ્ધાઃ] સ્ત્રીલિંગે અને પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલા [ક્રમેણ] અનુક્રમે [સંલગુણા] મં

ગુણ છે, (તેથી સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ છે, અને તેથી પુરુષ-
લિંગે સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ છે) [ક્ષતિ] એ પ્રમાણે [પ્તદ્] આ
[મોક્ષતત્ત્વ] મોક્ષતત્ત્વ (કર્તુ) એમ [નવ તત્ત્વાનિ] નવ તત્ત્વો
[લેશતઃ] સંક્ષેપથી [મણિતાનિ] કહ્યા.

વિવેચન—સિદ્ધો અનન્તર સિદ્ધ અને પરંપર સિદ્ધ
એ બે પ્રકારે છે, તેમાં અનન્તર સિદ્ધના ત્રણ લેઈ છે—૧
નપુંસકલિંગસિદ્ધ, ૨ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ અને ૩ પુરુષલિંગસિદ્ધ
અને પરંપરસિદ્ધના જિનસિદ્ધાદિ પંદર લેઈ છે, તે આગળ
કહેવાશે. સૌથી થોડા નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થએલા જાણવા.
કેમકે તે એક સમયમાં દશ મોક્ષે જાય છે. અહીં લિંગ
એટલે બાહ્યાકાર સમજવો, પણ ઇચ્છારૂપ ભાવવેદ નહિ.
કારણ કે ભાવવેદે કાર્ત્ત્વપણુ જીવ સિદ્ધ ન થાય. વળી નપુંસકો
પણ કૃત્રિમ લેવા, જન્મથી નપુંસક ચારિત્રને પણ અયોગ્ય
હોય છે. તો તે સિદ્ધ શી રીતે થાય ? તેનાથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ
સંખ્યાત ગુણ છે, કારણકે તે એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી
વીશ મોક્ષે જાય છે. તેનાથી પુરુષલિંગ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ
જાણવા, કારણકે તે ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં એકસો આઠ
મોક્ષે જાય છે. એ પ્રમાણે નવ અનુયોગ દ્વારના કથન વડે
મોક્ષતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું અને નવતત્ત્વો સંક્ષેપથી કહ્યા.

હવે નવતત્ત્વના જ્ઞાનનું ક્ષવ કહે છે—

जीवाइ नव पयत्येजो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं ।

भावेण सद्वहंते अयाणमाणेवि सम्मत्तं ॥ ४८ ॥

[जीवादि नव पदार्थान यो जानाति तस्य भवति सम्यक्त्वम् ।

भावेन श्रदधानेऽजानत्यपि सम्यक्त्वम् ॥

અર્થ—[જીવાદિનચ પદાર્થાન્] જીવાદિ નચ પદાર્થોનિ
[ય] જે [જાનાતિ] જાણે [તસ્ય] તેને [સમ્યક્ત્વ] સમ્યક્ત્વ
[ભવતિ] થાય છે. [અજ્ઞાનત્યપિ] ન જાણતો હોય તોપણ
[ભાવેન] ભાવથી [અદ્વધાને] અદ્વા કરનારને વિષે [સમ્યક્ત્વ]
સમ્યક્ત્વ હોય છે.

વિવેચન—જે જીવાદિ પદાર્થોનિ પ્રમાણ અને નય-
વડે યથાર્થ પણ જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે. જ્યારે સમ્ય-
ગ્દર્શન થાય છે ત્યારે તેજ સમયે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય
છે, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે અર્થાત પ્રથમ
પ્રમાણ અને નયદ્વારા જીવાદિ પદાર્થનું વિશેષ જ્ઞાન થાય
અને પછી માધ્યસ્થ દ્વારા મિથ્યાત્વ મોહનો અભાવ અને
રાગદ્વેષની મંદતાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, અને તેજ સમયે
સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. જેને ક્ષયોપશમની મંદતાથી પ્રમાણ
અને નયદ્વારા જીવાદિ પદાર્થનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોય પણ
“તે સત્ય અને નિશંક છે કે જે જિનોએ કહેલું છે,” એવું
તત્ત્વજ્ઞાય રૂપ સામાન્ય જ્ઞાન હોય, તેને પણ માધ્યસ્થ
ભાવદ્વારા મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષના ક્ષય થકી સમ્યગ્દર્શન
થાય છે.

પ્ર૦—પ્રમાણ અને નય એ શું છે ?

ઉ૦—જ્ઞાનરૂપ છે—કોઈ પણ વસ્તુને જાણવાના પ્રમાણ
'અને નય એ બે ઉપાય છે. પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમાણ.
પ્રમાણ વડે પ્રામાણિક અનેક ધર્મયુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે,
અને નયદ્વારા એક ધર્મયુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે
માત્ર કડવાશ સહિત લીંબડાનું જ્ઞાન થવું તે નયજ્ઞાન, અને
તે લીંબડામાં કડવો રસ, લીંબો વર્ણ, તેના રૂપો અમુક
આકારના—ઈત્યાદિ અનેક ધર્મસહિત લીંબડાનું જ્ઞાન થાય
તે પ્રમાણજ્ઞાન.

પ્રમાણના લેદ. પ્રમાણના જે લેદ છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, ઇન્દ્રિયાદિની મદદ શિવાય આત્માને જે સ્પષ્ટ જોધ થાય તે પ્રત્યક્ષ તેના ત્રણ પ્રકાર છે—અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવ-જ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન. તેમાં કેવલજ્ઞાન સર્વ પ્રત્યક્ષ છે, અને અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન દેશ પ્રત્યક્ષ છે. ઇન્દ્રિયાદિ-કની મદદથી પરોક્ષ રૂપે—અસ્પષ્ટરૂપે જે જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ. તેના મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ જે લેદ છે. તેમાં મતિ-જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાદિકની મદદથી થાય છે, અને શ્રુતજ્ઞાન શાસ્ત્ર કે આગમ દ્વારા થાય છે. આ જન્ને જ્ઞાન ખરી રીતે પરોક્ષજ છે. તેમાં ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા વિષયના સંબંધથી જે જ્ઞાન થાય તેને સાંખ્યવહાર (લોકવ્યવહારથી) પ્રત્યક્ષ કહે છે.

પ્રમાણનું ફેલ. અજ્ઞાનને દૂર કરવું એ દરેક પ્રમા-ણનું સાક્ષાત્ (ખાસ) ફેલ છે. તેમાં કેવલજ્ઞાનનું સુખ અને માધ્યસ્થ ભાવ એ વ્યવહિત (પરંપર) ફેલ છે. ખાકીના પ્રમાણનું પરંપર ફેલ ઇદ વસ્તુનું ગ્રહણ અને અનિદ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ છે.

નય અને પ્રમાણનો લેદ. એક અંશને ગ્રહણ કરનાર નયશ્રુત કહેવાય છે. જેમકે આત્મા નિત્ય છે કે અનિત્ય છે આ જન્ને ધર્મમાંથી એક ધર્મને જણાવનાર નયશ્રુત, અને

૧ પ્રમાણ-નયરધિગમ (પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાર્ત્તકાર મુદ્ર ૧)
પ્રમાણ અને નય વડે જ્ઞાપિતવ્યનું જ્ઞાન થાય છે.

અનંતાન્તાત્મક ચન્તુ ગોષ્ઠ સર્વમાવિદામ્ ।

एकदेशविशिष्टार्थो नयस्य विषयो मतः ॥

(ન્યાયાવતાર સ્તો. ૨૧),

અર્થ—મર્મ-અવેદન પ્રમાણનો વિષય અનેજ્ઞાન (અનેક ધર્મયુક્ત) વન્તુ છે, અને એક અંશ-ધર્મ-સહિત વસ્તુનયનો વિષય છે.

બન્ને ધર્મને જણાવનાર સ્યાદ્વાદશ્રુત અથવા પ્રમાણ કહેવાય છે, એટલે નય પ્રમાણનો એક અંશ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે એક એક અભિપ્રાયનું પ્રતિપાદન કરનાર નય અને બધા અભિપ્રાયોનું સંકલન કરનાર પ્રમાણ કહેવાય છે.

નયના ભેદ. દરેક વસ્તુમાં અનન્તધર્મો છે, તેથી તેને પ્રતિપાદન કરનારા અનન્ત નય હોય છે. પરંતુ તે ધર્મોનો સામાન્ય અને વિશેષ એ બે ધર્મોમાં સમાવેશ થાય છે. તેમાં સામાન્ય ધર્મોને ગ્રહણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય અને વિશેષ ધર્મોને ગ્રહણ કરનાર પર્યાયાર્થિકનય છે. દ્રવ્ય-ત્રૈકાલિક નિત્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાય-વર્તમાન કાલિક દ્રવ્યની અવસ્થાને ગ્રહણ કરનાર પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ ભેદ છે—

* નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર. પર્યાયાર્થિકનયના ચાર ભેદ છે—ઋણસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત. આ શિવાય નયના નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે વિભાગ થઈ

× ૧ નૈગમ—સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેને મુખ્યપણે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય તે નૈગમનય.

૨ મંગ્રહ—માત્ર સામાન્યનો સ્વીકાર કરનાર તે મંગ્રહનય.

૩ વ્યવહાર—મુખ્યત્વે વિશેષનો સ્વીકાર કરનાર તે વ્યવહારનય.

૪ ઋણસૂત્ર—વર્તમાન અર્થને ગ્રહણ કરનાર ઋણસૂત્રનય.

૫ શબ્દનય—શબ્દના અર્થને અનુસરી વસ્તુનો સ્વીકાર કરનાર તે શબ્દનય.

૬ સમભિરુદ્ધ—કાવાદિ વડે ભિન્ન ભિન્ન અર્થનો સ્વીકાર કરનાર સમભિરુદ્ધનય.

૭ એવંભૂત—ક્રિયાયુક્ત અર્થનો સ્વીકાર કરનાર એવંભૂતનય.

શકે છે વસ્તુનો તાત્વિક વિચાર કરનાર નિશ્ચય નય અને લોકપ્રસિદ્ધ સ્થૂલ વિચાર કરનાર વ્યવહારનય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે શબ્દનય અને અર્થનય, ક્રિયાનય અને જ્ઞાનનય ઇત્યાદિ અનેક રીતે નયના વિભાગ થઇ શકે છે. મુખ્ય પાંચે શબ્દ સાથે સંબન્ધ રાખનાર શબ્દનય અને અર્થસાથે સંબન્ધ રાખનાર અર્થનય શબ્દનયના શબ્દ, સમલિરુદ્ધ અને એવજૂત એ ત્રણ લેઈ છે અને અર્થ નયના નૈગમ,સંગ્રહ, વ્યવહાર, અને ઋગ્વેદસૂત્ર એ ચાર લેઈ છે મુખ્યત્વે ક્રિયા-ચારિત્રને પ્રતિપાદન કરનાર ક્રિયાનય અને જ્ઞાનને પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાનનય કહેવાય છે.

દુર્નય. મુખ્યપાંચે વસ્તુના એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર અને પ્રામાણિક બીજા ધર્મનો નિષેધ કરનાર દુર્નય અથવા ન્યાભાસ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે પ્રમાણ અને નયવડે જીવાદિતત્ત્વનો અજ્ઞાન અને ઠઠાણહ રહિત મધ્યસ્થપણે બોધ થાય છે. અને તે દ્વારા મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉપશમાદિકથી જીવને સમ્ય-ગ્દર્શન થાય છે તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. જીવોને પરના ઉપદેશ શિવાય સ્વાભાવિક રીતે મિથ્યાત્વના ઉપશ માદિ વડે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તેને નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન કહે છે તે બંને પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનના ઔપશમિક, ક્ષાયો-પશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ લેઈ છે.

ઔપશમિક. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે જીવ ત્રણ કરણ કરે છે—યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ, અને અનિવૃત્તિ કરણ કરણ એટલે આત્માનો પરિણામ વિશેષ.

જે શુભ પરિણામથી આયુષ શિવાય સાત કર્મની સ્થિતિને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યુન એક કોટાકોટી સાગરોપમ બાકી રાખે અને બાકી વધારાની સ્થિતિનો ક્ષય કરે તે પરિણામને યથાપ્રવૃત્તકરણ કહે છે. અહીં જીવને તીવ્ર મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષ રૂપ અંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અભવ્ય જીવો પણ યથાપ્રવૃત્તકરણ કરે છે. પરંતુ તે અંથીનો ભેદ કરી શકતા નથી. અહીં કોઈક મુમુક્ષુ જીવને વિશુદ્ધ પરિણામ વડે પૂર્વોક્ત અંથીનો ભેદ કરે છે, તે પરિણામને અપૂર્વકરણ કહે છે. ત્યારપછી વિશુદ્ધ પરિણામ વડે મિથ્યાત્વની મોટી સ્થિતિમાંથી અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ નાની સ્થિતિને છોડીને પછીના અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉદયમાં ન આવે તે માટે નાની સ્થિતિ ઉપરના, અન્તર્મુદૂર્તમાં ભોગવવા યોગ્ય કેટલાએક મિથ્યાત્વ મોહનીયના પુદ્ગલો અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ લઘુ સ્થિતિમાં અને કેટલાએક મોટી સ્થિતિમાં નાંખે છે. તે વિશુદ્ધ પરિણામને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. જ્યારે તે અન્તર્મુદૂર્તમાં ભોગવવા વાયક મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો ખાલી થાય અને ઉદયનું અન્તર પડે તેને અન્તરકરણ કહે છે, તેને પ્રથમ સમયે મિથ્યાત્વનો ઉદય ન હોવાથી જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર પછી જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વરૂપ વિશુદ્ધિવડે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ત્રણ પુંજ કરે છે, શુદ્ધપુંજ, અર્ધવિશુદ્ધ પુંજ અને અશુદ્ધપુંજ. તેને અનુક્રમે સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય કહે છે. જ્યારે ઔપશમિકસમ્યગ્દર્શન જીવને થાય છે. ત્યારે ત્રણ પુંજમાંથી કોઈ પણ પુંજનો ઉદય હોતો નથી.

ઐટલે ત્યાં મિથ્યાત્વમોહનીયનો સર્વથા ઉપશમ હોવાથી તેને ઔપશમિકસમ્યગ્દર્શન કહે છે.

ક્ષાયોપશમિક. મિથ્યાત્વના^૧ ક્ષય અને ઉપશમ સાહત સમ્યક્ત્વમોહનીયના ઉદયરૂપ પરિણામ તે ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ. પૂર્વોક્ત ત્રણ પુંજમાંથી જ્યારે શુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષાયિક. મિથ્યાત્વનો સર્વથા ક્ષય થવાથી-ઐટલે દર્શનમોહનીયનો અને તેના સહચારી અનંતાનુબન્ધીકપાયનો ક્ષય થવાથી જે વિશુદ્ધ પરિણામ તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ.

તે સિવાય સાસ્વાદ અને વેદક સમ્યક્ત્વ પણ કહેલું છે.

અનંતાનુબન્ધીકપાયઅતુષ્ઠ મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિથ્યમોહનીયના ક્ષય થવા પછી સમ્યક્ત્વમોહનીયને ક્ષય કરતા માત્ર છેલ્લે સમયે સમ્યગ્દર્શનમોહનીયના પુદ્ગલોના વેદવાથી વેદકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેનો કાળ માત્ર એક સમય છે ત્યાર પછી ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. વેદક-સમ્યક્ત્વ પણ ખરી રીતે ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શનનો ભેદ છે.

સાસ્વાદન પણ અનંતાનુબન્ધી કપાયના ઉદયથી ઉપગમ સમ્યગ્દર્શનથી પડતાં જ્યાં શુધ્ધી મિથ્યાત્વનો ઉદય થયો નથી ત્યાંશુધ્ધી સમ્યક્ત્વના રસનો અનુભવ કરતો હોવાથી સાસ્વાદન કહેવાય છે. તેમાં માત્ર મિથ્યાત્વનો ઉદય નથી ઐટલા માટે તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. પણ ખરી રીતે

૧ અહીં મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિથ્યમોહનીયનો પ્રત્યેકોદય મેળવે છે, અને ઉદયમાં આવીને તેનો ક્ષય થાય છે. રમોદયરૂપે ઉપશમ મેળવે છે. તેથી ક્ષય અને ઉપશમ મિથ્યાત્વનો મેળવે છે તે ક્ષાયોપશમિક કહેવાય છે.

તે મિથ્યાત્વના સન્ન્યુબ હોવાથી તેનો પરિણામ સમ્યગ્દર્શન રૂપ નથી.

આ પ્રમાણે જીવાદિ નવ પદાર્થના જ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, પરંતુ જીવાદિ તત્ત્વોને ન જાણતો હોય અને જાણથી શ્રદ્ધા કરે કે “તે સત્ય છે, નિઃશક છે, જે જિને કહ્યું છે.” તેને પણ સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

૧શમ્ય—હે ભગવન્! જીવાદિ નવતત્ત્વના જ્ઞાનરહિત જીવને તત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા શી રીતે હોય અને તત્ત્વની શ્રદ્ધા વિના સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે હોય? કારણ કે તેને ત્યાગ કરવા લાયક અને અહંભુ કરવા લાયક તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી, અને તે જ્ઞાન શિવાય તત્ત્વરુચિ ન થાય, અને તે શિવાય સમ્યગ્દર્શન પણ ન હોય.

શુરુ—ભાણુ! તારી શકા યોગ્ય છે. પરંતુ અહીં જીવાદિ તત્ત્વનું અજ્ઞાન કહ્યું છે તે પ્રમાણ અને નયથી થતાં સંવિસ્તર જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જાણવું. એટલે તેને સંવિસ્તર જ્ઞાન ન હોય પણ સંક્ષેપથી “અધના હેતુ રાગદ્વેષાદિ ત્યાગ્ય છે, અને મોક્ષનો હેતુ સમભાવ ઉપાદેય—આહરણીય છે.” એ રીતે તેને હેય ઉપાદેય તત્ત્વનું જ્ઞાન હોય છે. તેથી તેને સમ્યક્ શ્રદ્ધા—તત્ત્વરુચિ પ્રકટ થાય છે, અને તે દ્વારા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લક્ષણ ૧ શમ, ૨ સંવેગ, ૩ નિર્વેદ, ૪ અનુકંપા, અને ૫ આસ્તિક્ય એ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લક્ષણ—ચિન્હ છે.

૧ શમ—તત્ત્વમાં દ્વેષ અને અતત્ત્વમાં રાગ ન કરવો તે.

૨ સંવેગ-મોહા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા

૩ નિર્વેદ-સસારથી વૈરાગ્ય

૪ અનુક્રા-દયા.

૫ આસ્તિક્ય-શ્રદ્ધા.

હાવથી તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરનારને પણ સમ્યગ્દર્શન

હોય છે—

સવ્વાઈં જિણેસર જાસિઆઈં વયણાઈં નન્નહા હુંતિ
इअ बुद्धि जस्स मणे सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥૪૯॥

[સર્ગાણિ જિનેશ્વરમાપિતાનિ વચનાનિ નાન્યથા મયન્તિ ।

इति बुद्धिर्यस्य मनसि सम्यक्त्वं निच्चलं तस्य ॥]

અર્થ—[સર્ગાણિ] સર્વ [જિનેશ્વરમાપિતાનિ] જિને-
શ્વરે કહેલાં [વચનાનિ] વચનો [નાન્યથા મયન્તિ] અન્ય
પ્રકારે હોતાં નથી એટલે અસત્ય હોતાં નથી [જ્ઞાતિ] એવી
[બુદ્ધિ] બુદ્ધિ [યસ્ય] જેના [મનસિ] મનમાં હોય છે.
[તસ્ય] તેને [નિચ્ચલ] દૃઢ [સમ્યક્ત્વં] સમ્યક્ત્વ હોય છે

વિવેચન—જિન રાગ-દ્વેષાદિ રહિત હોવાથી અને
સર્વજ્ઞ હોવાથી અસત્ય જોતલા નથી, માટે જિનેશ્વરે કહેલાં
સઘળા વચનો સત્ય છે. કારણ કે અસત્ય જોતવાનું કારણ
રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન છે, તે જિન-વીતરાગને વિષે નથી,
અને તે તેમના ચારિત્રથી જાણી શકાય છે. અર્થાત્ ‘ જિનના
પ્રામાણ્યથી તેમના વચનો પ્રામાણિક છે ’ એવી શ્રદ્ધાવાળા-
ને નિશ્ચય દૃઢ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનું ફલ જતાવે છે—

અંતો મુહુત્તાંમિત્તાંપિ ફાસિયં હુજ્જ જોહિં સમ્મત્તં ।
તેસિં અવહુપુગ્ગલપરિયટ્ઠો ચેવ સંસારો ॥૫૦॥

[અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમપિ સ્પૃષ્ટં ભવેદ્ યૈઃ સમ્યક્ત્વમ્ ।

તેષામપાર્થપુદ્ગલપરાવર્ત એવ સંસારઃ ॥]

અર્થ—[અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમપિ] અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર પણ
[યૈઃ] જેઓએ [સમ્યક્ત્વમ્] સમ્યક્ત્વનો [સ્પૃષ્ટં] સ્પર્શ
કરેલો [ભવેદ્] હોય છે. [તેષાં] તેઓને [અપાર્થપુદ્ગલ-
પરાવર્ત એવ] કંઈક ન્યૂન અર્થપુદ્ગલ પરાવર્ત જ [સંસાર]
સંસાર હોય છે અર્થાત્ તેથી અધિક સંસાર ન હોય

વિવેચન—જે હવે માત્ર અન્તર્મુહૂર્ત કાલ પર્યન્ત
સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે ત્યાંથી પડી મિથ્યાત્વ પામી
તીવ્ર કર્મ બન્ધ કરી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે તો પણ તે
વધારેમાં વધારે કંઈક ન્યૂન અર્થપુદ્ગલપરાવર્તકાળ સુધી
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે, પછી તે અવશ્ય મોક્ષે જાય. કોઈક
હવે તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી તેજ હવે મોક્ષે જાય, કોઈ
જે ત્રણ હવે મોક્ષે જાય, અને કોઈક તો સાત આઠ હવે
કરી મુક્ત થાય. એ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિનું ફલ છે,

હવે પુદ્ગલપરાવર્તનું કાલમાન કહે છે—

ઉસ્સપ્પિણી અનંતા પુગ્ગલપરિઅટ્ઠો મુણેઅવ્વો ।
તે ણંતા તીઅદ્ધા અણાગયદ્ધા અણંતગુણા ॥૫૧॥

[ઉત્સર્પિણ્યોઽનન્તાઃ પુદ્ગલપરાવર્તો જ્ઞાતવ્યઃ ।

તેઽનન્તા અતીતાદ્ધા અનાગતાદ્ધા અનન્તગુણાઃ ॥

અર્થ—[અનન્તા] અનન્ત [ઉત્સર્પિણ્ય] ઉત્સર્પિણી
વ્યતીત થાય ત્યારે [પુદ્ગલપરાવર્ત] એક પુદ્ગલપરાવર્ત.
[જ્ઞાતવ્ય.] બાહ્યો અને [તે અનન્તા] અનન્ત તે-પુદ્ગલ-
પરાવર્તો [અતીતાદ્યા] અતીતકાલ છે, અને તેથી [અન્તગુણા]
અનન્તગુણા પુદ્ગલપરાવર્તો અનાગતકાલ છે.

વિવેચન—અનન્ત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી થાય ૧
ત્યારે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે.

પુદ્ગલપરાવર્ત. આ લોકમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગ-
લોને અતુકમે આહારક શિવાય ઔદારિકાદિ સાત વર્ગોના રૂપે
ગ્રહણ કરી પરિણામીને ત્યાગ કરે તેમાં જોટલો કાળ થાય
તેટલો કાળને એક પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે.

તેવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્ત પરિમાણ અતીત-ભૂત-
કાળ છે. અને તેનાથી અન્તગુણા અનાગત-લવિચ્ચ કાળ
છે. તેથી અનાગત કાળનો અન્ત આવતો નથી. કોઈ આ-
ચાર્ય એમ કહે છે કે અતીતકાળ અને અનાગત કાળ સ-
માન છે. કારણ કે અતીત કાલની આદિ નથી, તેમ અના-
ગત કાળનો અન્ત નથી.

હવે પરિશિષ્ટ રૂપે સિદ્ધના છવોના પંદર ભેદ કહે છે—
જિણ-અજિણ-તિત્થ-ડતિત્થા ગિહિ-અન્ન-સલિંગ-ચી
નર-નપુંસા ।

પત્તેય-સયંવુદ્ધા-વુદ્ધ વોહિક્ક-ણિક્કાય ॥ ૫૨ ॥
[જિન-અજિન-તીર્થા-તીર્થા ગૃહિ-અન્ય-સ્વલિંગ-સ્ત્રી-નર-નપુંસકાઃ ।
મત્તેરુ-સ્વયંવુદ્ધ-વુદ્ધવોધિત-एकानेके च ॥]

અર્થ—[જિન-અજિન-] જિનસિદ્ધ અને અજિનસિદ્ધ,
[તીર્થ-તીર્થા] તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ[ગૃહિ-અન્ય-સ્વ-
લિંગ-] ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ અને સ્વલિંગ
સિદ્ધ, [સ્ત્રી-નર-નપુસખા:] સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગસિદ્ધ
અને નપુમ્નસલિંગસિદ્ધ, [પ્રત્યેક-સ્વયંબુદ્ધ-બુદ્ધબોધિત-] પ્રત્યેક
બુદ્ધસિદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ [અકાનેકે
ચ] એકસિદ્ધ અને અનેકસિદ્ધ. (એ રીતે સિદ્ધના પંદર
ભેદ છે.)

વિવેચન—સિદ્ધના જીવોનું એકજ સ્વરૂપ હોવાથી
તેના ભેદો નથી પરંતુ અહીં ૧૫વર્ણનાવની અપેક્ષાએ તેના
ભેદો ઠંઠા છે. યદ્યપિ સિદ્ધના જીવોના પંદર ભેદ ઠંઠા છે,
પણ ખરી રીતે જે અથવા ત્રણ ભેદ અનેક રીતે થાય છે,
તેમકે ૧ જિનસિદ્ધ અને અજિનસિદ્ધ, ૨ તીર્થસિદ્ધ અને
અતીર્થસિદ્ધ, ૩ એકસિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધ. એ પ્રમાણે
તેના જે ભેદ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ, અન્ય
લિંગ સિદ્ધ અને સ્વલિંગ સિદ્ધ, ૨ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગ
સિદ્ધ અને નપુમ્નસલિંગસિદ્ધ, તથા ૩ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ,
સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. એ પ્રમાણે ત્રણ
પ્રકારે ત્રણ ભેદ થાય છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારે જે ભેદો અને
ત્રણ પ્રકારે ત્રણ ભેદો થાય છે. તે સર્વ ભેદો એકઠા કરીએ
તો સિદ્ધના પંદર ભેદ થાય છે.

૧ જિનસિદ્ધ જે જિન એટલે તીર્થંકર થઇને સિદ્ધ
મુક્ત થયા છે તે જિનસિદ્ધ કહેવાય છે

૧ મોક્ષ અવસ્થામાં સિદ્ધના ભેદો નથી પણ જિન, અજિન
મુક્તિ પૂર્વ અવસ્થાના ભેદોને લીધે સિદ્ધના પંદર ભેદો

૨ અજિનસિદ્ધ. જે અજિન-તીર્થકર થયા શિવાય સામાન્ય કેવલજ્ઞાની થઇને સિદ્ધ થયા છે તે અજિનસિદ્ધ કહેવાય છે. આ બે લેહમાં સર્વ પ્રકારના સિદ્ધના જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ તીર્થસિદ્ધ. તીર્થ એટલે અતુર્વિધ સંધ, તેની સ્થાપના થયા બાદ જેઓ મોક્ષે જાય તે તીર્થસિદ્ધ કહેવાય.

૨ અતીર્થસિદ્ધ. તીર્થની સ્થાપના થયા પૂર્વે અથવા તીર્થ વિચ્છેદ ગયા પછી જે મોક્ષે જાય તે અતીર્થસિદ્ધ. આ બે લેહમાં સર્વ સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ. ગૃહસ્થાવસ્થામાં કેવલજ્ઞાન પામીને મોક્ષે જાય તે ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ.

૨ અન્યલિંગ સિદ્ધ. જૈનલિંગ શિવાય તાપસાદિ અન્યલિંગેસિદ્ધ થાય તે અન્યલિંગસિદ્ધ. તાપસાદિ અન્યલિંગને ધારણ કરનારા ભાવથી સમ્યક્ત્વાદિ તથા વીતરાગભાવને પામી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે અન્યલિંગ સિદ્ધ બાણુવા.

૩ સ્વલિંગસિદ્ધ. જૈન સાધુના લિંગને ધારણ કરી સિદ્ધ થાય તે સ્વલિંગસિદ્ધ બાણુવા. આ ત્રણે લેહમાં સર્વ સિદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે. કેમકે કોઈ ગૃહસ્થલિંગે, કોઈ અન્યલિંગે અને કોઈ સ્વલિંગેસિદ્ધ થાય છે.

૧ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ. સ્ત્રીના શરીરને ધારણ કરી મોક્ષે ગયેલા તે સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ બાણુવા.

૧ અતુર્વિધ મંવ, પ્રથમ ચતુષ્વર અથવા દ્વાદશાંગ પ્રવચનને કહે છે.

૨ પુરુષલિંગસિદ્ધ. પુરુષ થઈને મોક્ષે ગયેલા તે પુરુષલિંગસિદ્ધ.

૩ નપુંસકલિંગસિદ્ધ. નપુંસક થઈને મોક્ષે ગયેલા તે નપુંસકલિંગસિદ્ધ. અહીં સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકનો બાહ્યાકાર સમજવો. પરંતુ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ કે નપુંસકવેદ ન સમજવો, કારણ કે વેદ મોહનીયકર્મરૂપ હોવાથી તેમાં વર્તતો છવ સિદ્ધ ન થાય.

૧ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ. પ્રત્યેક વસ્તુ જોઈને બોધ પામી મોક્ષે ગયેલા તે પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ.

૨ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ. પોતાની મેળે બોધ પામીને મોક્ષે ગયેલા તે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ.

૩ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ. શુરના ઉપદેશથી બોધ પામી મોક્ષે ગયેલા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. આ ત્રણે લેદમાં સર્વ સિદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે.

૧ એકસિદ્ધ. એક સમયે એકજ મોક્ષે ગયેલા તે એક સિદ્ધ.

૨ અનેકસિદ્ધ. એક સમયે અનેક મોક્ષે ગયેલા તે અનેકસિદ્ધ. એ પ્રમાણે છ પ્રકારે સિદ્ધના બે કે ત્રણ લેદો છે તેથી કોઈ પણ સિદ્ધને વિષે એક સમયે છ લેદ ધરી શકે છે.

જિનસિદ્ધ, અજિનસિદ્ધ, તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થ-સિદ્ધનું વર્ણન કરે છે—

જિણસિદ્ધા અરિહંતા અજિણસિદ્ધા ય પુંડરિય-પમુહા ।
ગણહારિ તિત્થસિદ્ધા અતિત્થસિદ્ધા ય મરુદેવી ॥૫૩॥

[જિનસિદ્ધા અર્હન્તઃ, અજિનસિદ્ધાશ્ચ પુંડરીકપ્રમુખાઃ ।

ગણધારિણસ્તીર્થસિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધા ચ મરુદેવી ॥

અર્થ—[જિનસિદ્ધાઃ] જિનસિદ્ધ [અર્હન્ત.] તીર્થકરો
જાણુવા [અજિનસિદ્ધાશ્ચ] અને અજિનસિદ્ધ [પુંડરિકપ્રમુખાઃ]
પુંડરીક પ્રમુખ જાણુવા. [તીર્થસિદ્ધાઃ] તીર્થસિદ્ધો [ગણધારિણઃ]
ગણધરો, [અતીર્થસિદ્ધા ચ] અને અતીર્થ સિદ્ધ [મરુદેવી]
મરુદેવી પ્રમુખ જાણુવા.

વિવેચન—ઋપભાદિ જિનો તીર્થકર થઇને મોક્ષે
ગયેલા ॥ માટે તે જિનસિદ્ધ કહેવાય છે. પુંડરીક પ્રમુખ
તીર્થકર થયા શિવાય સામાન્ય દેવલી થઇને નિર્વાણ પામ્યા
છે માટે તે અજિનસિદ્ધ કહેવાય છે. તીર્થકરને દેવલજ્ઞાન
થયા બાદ તે પ્રવ્રમ ઉપદેશ કરે અને ચતુર્વિધ સંધની
સ્થાપના કરે ત્યાર બાદ જે મોક્ષે જાય તે તીર્થસિદ્ધ. ગણ-
ધરો તીર્થસ્થાપન થયા પછી જ મોક્ષે જાય માટે ગણધર
પ્રમુખ તીર્થસિદ્ધ જાણુવા તીર્થસ્થાપન થયા પૂર્વે અથવા
તીર્થ વિગ્રહે થયા પછી જે મોક્ષે જાય તે અતીર્થ સિદ્ધ કહે-
વાય છે. તેમાં ઋપભદ્રેવ ભગવાનની માતા મરુદેવી તીર્થ-
સ્થાપન થયા પૂર્વે મોક્ષે ગયા છે માટે તે અતીર્થસિદ્ધ જાણુવા.
ગિહિલિંગસિદ્ધા મરહો વલ્કલચીરી ચ અન્નલિંગમિ ।
સાદ્ સલિંગસિદ્ધા થીસિદ્ધા ચન્દના પ્રમુહા ॥૫૪॥
[ગૃહિલિંગસિદ્ધો મરતઃ વલ્કલચીરી ચાન્યલિંગે ।

સાધવઃ સ્વલિંગસિદ્ધાઃ, સ્ત્રીસિદ્ધાશ્ચન્દનાપ્રમુખાઃ ॥]

અર્થ—[ગૃહિલિંગસિદ્ધઃ] ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ [મરતઃ]
ભરત ચક્રવર્તી પ્રમુખ જાણુવા. [અન્યલિંગે] અન્યાલિંગે સિદ્ધ

[વલ્કલચીરી ચ] વલ્કલચીરી વગેરે જાણવા. [સાધવઃ] સાધુઓ. [સ્વલિંગસિદ્ધાઃ] સ્વલિંગે સિદ્ધ છે. [ચન્દનાપ્રમુખાઃ] ચન્દનબાલાપ્રમુખ [સ્ત્રીલિંગસિદ્ધાઃ] સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ જાણવા.

વિવેચન—ભરત ચક્રવર્તી આદર્શ લવનમાં અનિત્ય ભાવના ભાવતાં દેવજ્ઞાન પામ્યા અને મોક્ષે ગયા માટે ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ જાણવા. વલ્કલચીરી તાપસ્ય જાતિસ્મરણ વડે દેવજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે અન્યલિંગ સિદ્ધ જાણવા. સાધુઓ રજોહરણ પ્રમુખ લિંગને ધારણ કરી મોક્ષે ગયા છે માટે તે સ્વલિંગ સિદ્ધ છે. ચન્દનબાલા પ્રમુખ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ જાણવા.

પુંસિદ્ધા ગોયમાઈ ગાંગેચાઈ નપુંસયા સિદ્ધા ।

પત્તેય-સચંબુદ્ધા મળિયા કરકંડુ-કવિલાઈ ॥૫૫॥

[પુંસિદ્ધા ગૌતમાદયો ગાંગેયાદયો નપુંસકાઃ સિદ્ધાઃ ।

પત્યેક-સ્વચંબુદ્ધા મળિતાઃ કરકંડુ-કપિલાદયઃ ॥

અર્થ—[પુંસિદ્ધા] પુરુષલિંગે સિદ્ધ [ગૌતમાદયઃ] ગૌતમાદિ મુનિઓ જાણવા [ગાંગેયાદયઃ] ગાંગેયાદિ મુનીઓ [નપુંસકાઃ સિદ્ધા] નપુંસકલિંગે સિદ્ધ જાણવા [કરકંડુ-કપિલાદયઃ] કરકંડુઆદિ અને કપિલાદિ મુનિઓ અનુક્રમે [પત્યેક-સ્વચંબુદ્ધાઃ] પ્રત્યેક બુદ્ધ અને સ્વચંબુદ્ધ [મળિતાઃ] કંઠ્યા છે.

વિવેચન—ગૌતમાદિ મુનિઓ પુરુષલિંગ સિદ્ધ, અને ગાંગેય પ્રમુખ નપુંસકલિંગસિદ્ધ જાણવા. ગાંગેય નામે ભીષ્મ અને પાર્શ્વનાથના શિષ્ય એ બન્ને પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ પાર્શ્વનાથના શિષ્ય નપુંસક તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી, માટે અહીં ભીષ્મ લેવા. જન્મથી નપુંસકને ચારિત્રનો પરિણામ થતો નથી માટે કૃત્રિમ નપુંસક નપુંસકસિદ્ધ તરીકે જાણવા. કરકંડુ રાજર્ષિ પ્રમુખ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ જાણવા, કેમકે

તેને વૃષભાદિ વસ્તુને જોઇ સંસારની અનિત્યતા જાણી બોધ થયો. અને દીક્ષા લઈ કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. કપિ-લાદિ મુનિઓ સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ જાણુવા, કાશ્યુ કે તેઓએ સ્વતઃ બોધ પામી દીક્ષા લઈ કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. અહીં સ્વયંબુદ્ધ સ્વયં શુરના ઉપદેશ કે બીજા બાહ્ય નિમિત્ત શિવાય બોધ પામી મોક્ષે જાય છે. અને પ્રત્યેકબુદ્ધ કોઈ એક બાહ્યવસ્તુ જોઈને બોધ પામી મોક્ષે જાય છે, એટલે વિશેષ છે. પરંતુ પ્રત્યેકબુદ્ધ સ્ત્રી હોતી નથી.

બુદ્ધબોધિત, એકસિદ્ધ અને અનેકસિદ્ધ—

તહ વુદ્ધવોહિ ગુરુવોહિયા ઇગસમય ઇગસિદ્ધા ય ।
 ઇગસમયે વિ અળેગા સિદ્ધા તેઽળેગસિદ્ધા ય ॥૫૬॥

[તથા બુદ્ધવોધિતા ગુરુવોધિતા એકસમયે એકસિદ્ધાથ ।

એકસમયેઽપિ અનેકા સિદ્ધાસ્તેઽનેકસિદ્ધાથ ॥]

અર્થ—[તથા] તેમજ [ગુરુવોધિતાઃ] ગુરુથી બોધ પામી [સિદ્ધા] મોક્ષે ગયેલા તે [બુદ્ધવોધિતાઃ] બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહેવાય છે [એકસમયે] એક સમયે [એકસિદ્ધાથ] એક મોક્ષે ગયેલા તે એકસિદ્ધ, [એકસમયેઽપિ] અને એક સમયે (અનેકા સિદ્ધાઃ) અનેક સિદ્ધ થયેલા હોય તે [અનેક-સિદ્ધાથ] અનેક સિદ્ધ કહેવાય છે.

વિવેચન—ગુરુના ઉપદેશથી બોધ પામી મોક્ષે ગયેલા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહેવાય છે. એક સમયે એક મોક્ષે ગયેલા તે એક સિદ્ધ અને એક સમયે અનેક મોક્ષે ગયેલા હોય તે અનેકસિદ્ધ કહેવાય છે.

એક સમયે જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી એકસો આઠ મોક્ષે જાય છે. તમાં એકથી બત્રીસ સુધી મોક્ષે જાય

તો નિરન્તર આઠ સમય સુધી જાય છે, પછી અવશ્ય એક સમયનું અન્તર પડે છે તેત્રીશથી માંડી અઠતાલીશ સુધી મોક્ષે જાય તો નિરતર સાત સમય સુધી જાય છે અને પછી એક સમયનું અવશ્ય અન્તર પડે છે એગણપચાસથી માંડી સાઠ સુધી નિરન્તર છ સમય સુધી મોક્ષે જાય છે એકસઠથી બહોતેર સુધી નિરતર પાચ સમય સુધી મોક્ષે જાય છે તોહોતેરથી માંડી ચોરાશી સુધી નિરતર ચાર સમય સુધી મોક્ષે જાય છે, પચાશીથી છન્નુ સુધી નિરન્તર ત્રણ સમય સુધી મોક્ષે જાય છે સત્તાણ્ણથી એકસો બે સુધી નિરન્તર બે સમય સુધી મોક્ષે જાય છે અને એકસો ત્રણથી એકસો આઠ સુધી એક સમયે મોક્ષે જાય છે પછી અવશ્ય એક સમયનું અન્તર પડે છે, અને ઉત્કૃષ્ઠથી છ માસનું અન્તર પડે છે

જ્યારે મસારમાંથી જીવો મોક્ષે જાય તો છેવટે કોઈક કાલે સંસાર જીવો રહિત ખાલી કેમ ન થાય એ શકાનું સમાધાન કરે છે—

जड़आ इ होइ पुच्छा जिणाण मग्गंमि उत्तरं तइआ
इक्कस्स निगोयस्स अणंतभागो य सिद्धिगओ॥५७॥

[यदा च भवति पृच्छा जिनाना मार्गे उत्तरं तदा ।

एकस्य निगोदस्य अनन्तभागश्च सिद्धिगतः ॥

અર્થ—[યદા ચ] જ્યારે [જિનાના માર્ગે] જિનેન્દરના માર્ગમાં [પૃચ્છા] પ્રશ્ન [ભવતિ] થાય (કે કેલા જીવો મોક્ષે ગયા ?) [તદા] ત્યારે [ઉત્તર] ઉત્તર મળે કે [ઇક્કસ્ય નિગોદસ્ય] એક નિગોદનો [અનન્તમાગશ્ચ] અનન્તમો ભાગ [સિદ્ધિગત] મોક્ષે ગયો છે.

વિવેચન—મોક્ષ નિરન્તર ચાલુ છે, તેથી આ સંસારમાંથી જીવો મોક્ષે જાય છે અને સંસારમાંથી તેટલા જીવો જોડા થાય છે, તો કાલાન્તરે સર્વ જીવો મોક્ષે જાય અને આ સંસાર તદ્દન ખાલી કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે અનન્તાનન્ત જીવો છે અને તે એટલી વિશાલ અનન્ત સખ્યા છે કે તે કદિ ખાલી થાય તેવો ખિટકુલ સંભવ નથી. કેમકે જ્યારે જ્યારે જીવોના માર્ગમાં—જેન દર્શનમાં પ્રશ્ન થાય ત્યારે તને જોઈ ઉત્તર મળે કે હજી એક નિગોદનો અનન્તમો ભાગ મોક્ષે ગયો છે. અર્થાત્ અનન્ત કાલ ગયા પછી પણ કોઈ જિનને પ્રશ્ન કરે કે કેટલા જીવો મોક્ષે ગયા ? ત્યારે પણ જોઈ ઉત્તર મળે કે હજી એક નિગોદનો અનન્તમો ભાગ મોક્ષે ગયો છે. કેમકે નિગોદના ગોળા અસંખ્યાતા છે, એક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદો છે, અને એક એક નિગોદમાં અનન્ત જીવો છે અને એ એટલા જાણ છે કે અનાદિ કાલથી મોક્ષ નિરન્તર ચાલુ હોવા છતાં હજી સુધી એક પણ નિગોદ ખાલી થઈ નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેનો માત્ર અનન્તમો ભાગ મોક્ષે ગયો છે ?

નવતત્ત્વ સમાપ્ત.

૧ મુક્તોઽપિ શાઽપ્યેતુ મર્વં મર્વો વા મરત્યશ્ચન્યોઽસ્તુ મિતાઃમવાદે ।
પદ્મજીવનકાવ ત્વમનન્તસંલ્ક્યમારયસ્તથા નાથ યથા ન દોષ.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા ૪૯૦. ૨૧

અર્થ—જીવોની પરિમિત મખ્યા માનવામાં આવે તો મુક્ત જીવ સંસારમાં આવે, અથવા તો આ સંસાર મગારી જીવો વડે શૂન્ય થઈ ય (આ એ દોષ પ્રાપ્ત થાય), પરન્તુ હે નાથ ? તે પણ જીવનિકા સ્ત્રી અનન્ત મખ્યા કહેલી છે જેથી પૂર્વોક્ત દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી
અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા ૪૯૦ ૨૬

नवतत्त्व मुल गाथा.

जीवा-जीवा पुण्णं पात्रा-सव संवरो य निज्जरणा ।
 बंधो मुक्खो य तहा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥
 चउदस चउदस बायालीसा वासीअ हुंति वायाला ।
 सत्तावन्नं वारस चउ नव भेआ कमेणेसिं ॥ २ ॥
 एगविह-दुविह-तिविहा-चउव्विहा पंच-छव्विहाजीवा ।
 चेयण-तस-इयरेहिं वेय-गइ-करण-काएहिं ॥३॥
 एगिंदियसुहुमियरा सन्नीयरपणिंदिया य सवित्तिचऊ ।
 अपज्जत्ता पज्जत्ता कमेण चउदस जिअठाणा ॥४॥
 नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा ।
 वीरियं उपओगो य एयं जियस्स लक्खणं ॥५॥
 आहार-सरीर-इंदियपज्जत्ती आणपाण-भास-मणे ।
 चऊ पंच पंच छप्पि य इग-विगला-सान्नि-सन्नीणिं ॥६॥
 पणिंदिय-तिवळू-सासा-ऊ दस पाण चउ छसग अट्ठ
 इग-दु-ति-चउरिदीणं असान्नि-सन्नीण नव दस य ॥७॥
 धम्मा-धम्मा-गासा तियतिय भेया तहेव अद्धा य ।
 खंधा देस पएसा परमाणु अजीव चउदसहा ॥८॥

सई-धयार उज्जोअ पभा छायाऽऽत्तवे इ वा ।
 वण्ण-गंध-रसा-फासा पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥९॥
 परिणामि जीव मुत्तं सपएसा एग खित्त किरियाय ।
 णिच्चं कारण कत्ता सब्बगय इयर अप्पवेसे ॥१०॥
 सा-उच्चगोअ-मणुदुग-सरदुग-पंचिंदिजाइ-पणदेहा ।
 आइतितणूणुवंगा आइमसंघयण-संठाणा ॥११॥
 वण्णचउक्का-गुरुलहु-परघा-ऊसास-आयवु-ज्जोअं ।
 सुभखगइ-निमिण-तसदस-सुरनरतिरिआउनित्थयरं
 तस-चायर-पज्जत्तं पत्तेयं थिरं सुभं च सुभगं च ।
 सुस्सर-आइज्ज-जसं तसाइदसगं इमं होइ ॥१३॥
 नाणं-तरायदसगं नव वीए नी-असाय-मिच्छत्तं ।
 थावरदस निरयतिगं कसायपणवीस तिरियदुगं ॥१४॥
 इग-वि-ति-चउजाईओ कुखगई उवघाय हुंति पावस्सा ।
 अपसत्थं वण्णचउ अपढमसंघयण-संठाणा ॥१५॥
 थावरसुहुमअपज्जं साहारणअथिरअसुभदुभगाणि ।
 दुस्सर-णाइज्ज-जसं थावरदसगं विवज्जत्थं ॥१६॥
 डंदिय-कसाय-अव्वय-जोगा पंच चउ पंच तिन्निकमा ॥
 किरियाओ पणवीसं इमाओ ताओ अणुकमसो ॥१७॥

काइअ अहिगरणिया पाउसिआ पारितावणी किरिया।
 पाणाइवाय-रंभिअ परिग्गहिआ मायवत्ती अ॥१८॥
 मिच्छादंसणवत्ती अपच्चक्खाणा य दिट्ठि पुट्ठी य ।
 पासुच्चिअ सामंतोवणिअ नेसत्थि-साहत्थी ॥१९॥
 आणवणि विआरणिआ अणभोगाअणवकंखपच्चइआ।
 अन्ना पओग-समुदाण पिज्ज दोसेरियावहिआ ॥२०॥
 समिई गुत्ती परिसह जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
 पण-ति-दुवीस-दस-वार-पंचभेएहिं सगवन्ना ॥२१॥
 इरिया-भासे-सणा-ऽऽदाणे-उच्चारे समिईसु अ ।
 मणगुत्ती वयगुत्ती कायगुत्ती तहेव य ॥२२॥
 खुहा-पिवासा-सी-उण्हं दंसा-चेला-रइ-त्थिओ ।
 चरिया-निसीहिआ सिज्जा-अक्कोस-वह-जायणा॥२३॥
 अलाभ-रोग-तणफासा मल-सक्कार-परिसहा ।
 पन्ना-अन्नाण-सम्मत्तं डअ वावीस परिसहा॥२४॥
 खंती मइव अज्जव मुत्ती तवसंजमे अ वोद्धव्वे ।
 सच्चं सोअं आकिंचणं च वंभं च जइधम्मो ॥२५॥
 पढममणिच्चमसरणं संसारो एगया य अन्नत्तं ।
 असुइत्तं आसव संवरो य तह णिज्जरा नवमी ॥२६॥

लोगसहावो वोहिदुद्धा धम्मस्स साहगा अरिहा ।
 एआओ भावणाओ भावेअव्वा पयत्तेणं ॥ २७ ॥
 सामाअत्थ पढमं छेओवदूठावणं भवे वीअं ।
 परिहारविसुद्धिअं सुहुमं तह संपरायं च ॥ २८ ॥
 तत्तो अ अहक्खायं खायं सज्जंमि जीवलोगंमि ।
 जं चरिऊण सुविहिया वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥ २९ ॥
 अणसण-मृणोयरिआ वित्तिसंखेवणं रसच्चाओ ।
 कायकिलेसो संलिणया य वझो तवो होइ ॥ ३० ॥
 पायच्छित्तं विणओ वेयावच्चं तहेव सइझाओ ।
 झाणं उस्सग्गो वि य अविभत्तरओ तवो होइ ॥ ३१ ॥
 वारसविहं तवो निज्जरा य वंधो चउविगप्पो य ।
 पयइ-ठिड-अणुभाग-पएसभेएहिं नायव्वो ॥ ३२ ॥
 पयइ सहावो वुत्तो ठिड कालावहारणं ।
 अणुभागो रसो णेओ पएसो दलसंचओ ॥ ३३ ॥
 इह नाण-दंसणावरण-वेय-मोहा-उ-नाम-गोआणि ।
 विग्घं च पण-नव-दु-अट्टवीस-चउ-तिसय-दु-पणविहं ॥
 ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 जह एएसि भावा कम्माण वि जाण तह भावा ॥ ३५ ॥

नाणे य दंसणावरणे वेयणिए चेव अंतराए अ ।
 तीसं कोडाकोडी अयराणं ठिइ अ उक्कोसा ॥३६॥
 सत्तरि कोडाकोडी मोहणिए वीस नाम-गोएसु ।
 तित्तीसं अयराइं आउट्टिइबंध उक्कोसा ॥३७॥
 चारस मुहूत्त जहन्ना वेयणिए अट्ट नाम-गोएसु ।
 सेसाणंतमुहुत्तं एयं बंधट्टिईमाणं ॥३८॥
 संतपयपरुवणया दव्वपमाणं च खित्तफूसणा य ।
 कालो य अंतरभागभावे अप्पावहूं चेव ॥३९॥
 संतं सुद्धपयत्ता विज्जंतं खकुसुमं व न असंतं ।
 मुक्खत्ति पयं तस्स उ परुवणा मग्गणाईहिं ॥४०॥
 गइ इंदिय काये जोए वेए कसाय नाणे अ ।
 संजर्म दंसण लेसा भव सम्मे सन्नि आहारे ॥४१॥
 नरगइ-पणिंदि-तस-भव-सन्नि-अहक्खाय-खइअ-स-
 म्मत्ते ।

मुक्खोऽणाहार-केवल-दंसण-नाणेसु न सेसेसु ॥४२॥
 दव्वपमाणे सिद्धाणं जीवदव्वणि हुंति णंताणि ।
 लोगस्स असंखिजे भागे इक्को य सव्वेवि ॥४३॥

फुसणा अहिआ कालो इगसिद्ध पडुच्च साइओणंतो
पडिवायाभावाओ सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥४४॥

सव्वजियाण मणन्ते भागे ते तेसिं दंसणं नाणं ।

खइए जावे परिणामिए अ पुण होइ जीअत्तं ॥

थोवा नपुंससिद्धा थी-नरसिद्धा कमेण संखगुणा ।

इअ मुखतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिया ॥४६॥

जीवाइ नव पयत्थे जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं ।

जावेण सदहंते अयाणमाणेवि सम्मत्तं ॥ ४७ ॥

सव्वाइं जिणेसर जासिआइं वयणाइं नन्नहा हुंति ।

इअ बुद्धि जस्स मणे सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥४८॥

अंतो मुहुत्तमित्तंपि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।

तेसिं अवड्डुपुग्गलपरियट्ठो चेव संसारो ॥४९॥

उस्सप्पिणी अनंता पुग्गलपरिअट्ठओ मुणेअव्वो ।

ते णंता तीअद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५०॥

जिण-अजिण-तित्थ-अतित्था गिहि-अन्न-सलिंग-थी

नर-नपुंसा ।

पत्तेय-सयंबुद्धा-बुद्ध वोहिक-णिक्काय ॥ ५१ ॥

जिणसिद्धा अरिहंता अजिणसिद्धा य पुंडरिय-पमुहा ।
 गणहारि तित्थसिद्धा अतित्थसिद्धा य मरुदेवी ॥५२॥
 गिहिलिंगसिद्ध भरहो वक्कलचिरी य अन्नलिंगमि ।
 साहू सलिंगसिद्धा थीसिद्धा चन्दणा पमुहा ॥५३॥
 पुंसिद्धा गोयमाई गांगेयाई नपुंसया सिद्धा ।
 पत्तेय-सयंबुद्धा भणिया करकंडु-कविलाई ॥५४॥
 तह बुद्धवोहि गुरुवोहिया इगसमय एगसिद्धा य ।
 इगसमये वि अणेगा सिद्धा तेऽणेगसिद्धा य ॥५५॥
 जइआ इ होइ पुच्छा जिणाण मग्गंमि उत्तरं तइआ ।
 इक्कस्स निगोयस्स अणंतभागो य सिद्धिगओ ॥५६॥

